

ศึกษาหลักธรรมและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจสูตร

**A STUDY OF DOCTRINE AND INSIGHT PRACTICE
IN AJJHATTANICCA SUTTA**

แม่ชีปฐมา มุทธาประนัง

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๐

ศึกษาหลักธรรมและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมตตานิจสูตร

แม่ชีปฐมา มุทธาประนัง

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๖๐
(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study of Doctrine and Insight Practice in Ajjhattanica Sutta

Maechee Pathama Mutthapranang

A Research Paper Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

ศึกษาหลักธรรมและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมตตานิจสูตร

แม่ชีปฐมา มุทธาประนัง

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๖๐
(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

A Study of Doctrine and Insight Practice in Ajjhattanica Sutta

Maechee Pathama Mutthapranang

A Research Paper Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
C.E. 2017

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บันทึบบรรณิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในอัมมัตตานิจจสูตร” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบบรรณิพนธ์

ประธานกรรมการ

(รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล)

กรรมการ

(พระมหาบุญศรี ถาณวุฒโธ, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระมหาชาติ ฉานชีโต, ดร.)

อาจารย์ที่ปรึกษารับรอง

พระมหาชาติ ฉานชีโต, ดร.

ชื่อผู้วิจัย

(แมชีปฐมา มุทธาประนัง)

ชื่อสารนิพนธ์ : ศึกษาหลักธรรมและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจุสูตร
ผู้วิจัย : แม่ชีปฐมา มุทธาประนัง
ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : พระมหาชิต จานชิต, ดร., ป.ธ. ๗, ศน.บ. (การศึกษา), M.A. (Sanskrit),
Ph.D. (Vedic Studies)
วันเสร็จสมบูรณ์ : ๑๙ มกราคม ๒๕๖๑

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์นี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาหลักธรรมในอัมมัตตานิจจุสูตร และเพื่อศึกษาปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจุสูตร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทที่มีพระไตรปิฎก อรรถกถา และเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง นำมารวบรวม สรุปวิเคราะห์ เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา ตรวจสอบความถูกต้องโดยผู้เชี่ยวชาญ จากการศึกษาพบว่า

อัมมัตตานิจจุสูตรเป็นพระสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงตรัสแสดงแก่พระภิกษุ โดยมีหลักธรรมสำคัญ คือ การกำหนดรู้ภาวะความเป็นจริงของอายตนะภายใน ๖ ได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มโนแล้วตกอยู่ในไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และอนัตตา อายตนะภายในทุกอย่างแสดงภาวะไตรลักษณ์อยู่ตลอดเวลา เพราะว่าอายตนะภายในมีความเกิดขึ้นเบื้องต้นและการดับไปเบื้องปลาย เพราะอาศัยเหตุปัจจัยที่ไม่เที่ยง อายตนะภายในซึ่งเป็นผลปรากฏย่อมไม่เที่ยงด้วย เมื่อจิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ผ่านอายตนะแล้วจะดับไปตามสภาวะลักษณะอาการของไตรลักษณ์ คือ การเกิด-ดับ การบีบคั้น และความไม่มีแก่นสารสามารถสละเคราะห์เข้าในอริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท เป็นต้น

หลักการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจุสูตรดำเนินตามแนวปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐาน ๔ มีการกำหนดรู้ในกาย เวทนา จิต และธรรม เพื่อให้จิตรู้เห็นสภาวะจริงซึ่งกำลังเกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลาจนเกิดวิปัสสนาญาณ พิจารณาเห็นการสืบทอดของสันตติ ซึ่งทำหน้าที่ปิดบังไม่ให้เห็นความเป็นอนิจจัง อิริยาบถปิดบังไม่ให้เห็นความเป็นทุกข์ และขณสัญญาปิดบังไม่ให้เห็นความเป็นอนัตตา ซึ่งเป็นเครื่องปิดบังลักษณะของรูปนามที่มีสภาวะการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เมื่อการกำหนดรู้ด้วยความเพียร มีสติสัมปชัญญะพยายามอย่างต่อเนื่อง ย่อมทำให้เกิดปัญญาญาณรู้แจ้งชัดตามความเป็นจริงว่า อายตนะภายในทุกอย่างไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ในการปฏิบัติเมื่อรู้เกิดปัญญาญาณเห็นอนิจจังแล้วชื่อว่าได้รู้เห็นทุกข์กับอนัตตาพร้อมกันไป เมื่อรู้เห็นทุกข์แล้วชื่อว่าได้รู้เห็นอนิจจังกับอนัตตาพร้อมกันไป เมื่อรู้เห็นอนัตตาแล้วอนิจจังกับทุกข์ชื่อว่าได้รู้เห็นพร้อมกันไป เพราะว่าความเป็นไตรลักษณ์มีความปรากฏอยู่ร่วมกันแยกกัน และเป็นอาการของปรมัตถ์สัจจะ จิตจึงหลุดพ้นจากความหลง การยึดมั่นถือมั่น และกิเลสอุปาทาน เพราะบรรลุถึงมรรคญาณ ผลญาณตามลำดับ

Research Paper Title : A Study of Doctrine and Insight Practice in Ajjhattanicc Sutta

Researcher : Maechee Pathama Mutthapranang

Degree : Master of Arts (Vipassana Meditation)

Research paper Supervisory

: Phramaha Chit Tanachito, Dr., Pali VII, B.A. (Education),
M.A. (Sanskrit), Ph.D. (Vedic Studies)

Date of Completion : January 19, 2018

Abstract

This research paper aims at 2 objectives; 1) to study of Buddhist doctrine in Ajjhattanicca Sutta, 2) to study insight meditation practice in Ajjhattanicca Sutta. The data had been collected from Theravada Buddhist scriptures; Tipitaka, commentaries, sub-commentaries and other concerned texts, then compiled in descriptive style, finally examined by experts. The research findings were that;

Ajjhattanicca Sutta was the teaching delivered by Buddha to his disciples. The significant principle is to determine the true state of sense-spheres, i.e. eyes, ears, nose, tongue, body and mentality, they all fall into three common characteristics; impermanence, suffering and non-self. These sense-spheres show the sign of three characteristics all times appearing at beginning and disappearing at the end because they depend on temporary factors and the results became impermanent as well. The consciousness functions through these sense-spheres which also are impermanent by its nature. Manners of three common characteristics; rise and fall, affliction and no essence can be included in four noble truth, dependent origination and so on.

The insight practice found in Ajjhattanicca Sutta follows the four foundations of mindfulness; contemplation on body, feeling, mind and mental objects in order to enlighten mind to realize what is happening to it until attaining insight knowledge seeing continuity which hides the impermanence, deportment hides sufferings, and solid perception hides non-self. All these domains hide seeing name and forms which rise, remain and fall every moment. With endless efforts and being mindful, one will realize that all sense-spheres are impermanent, suffering and non-self. In practical aspect, when seeing impermanence, one sees suffering and non-self, when seeing suffering one sees impermanence and non-self, when seeing non-self, one sees impermanence and suffering because the three common characteristics appear without separation and being the manners of absolute truth. His mind will liberate from delusion, attachment and defilements due to attaining noble path and fruit knowledge respectively.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้า ฯ ขอประทานโอกาส กราบขอบพระคุณ เจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D.) รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม และเจ้าอาวาสวัดพิชัยญาติการาม เป็นอย่างสูงยิ่ง ที่ได้เปิดหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนานี้ขึ้น เพื่อให้โอกาสในการศึกษาและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

กราบขอบพระคุณ พระภิกษุทันตะवासมหาเถระ มหาสิโสภาทางจริยสยาดอ ผู้เป็นประธานวิปัสสนาจารย์และสอบอารมณ์ ในการปฏิบัติวิปัสสนา สำนักมหาสิสาสนเย็กต้า กรุงย่างกุ้ง สหภาพเมียนมาร์ รวมทั้งวิปัสสนาจารย์ ๒ ท่าน คือ พระอาจารย์ภักทันตะอินทาสักกะ และพระอาจารย์ภักทันตะธัมมรักขิตตะเป็นอย่างยิ่ง ขอกราบขอบพระคุณ พระวิปัสสนาจารย์ ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” จังหวัดนครราชสีมา โดยมีพระภิกษุภาวนาพิศาลเมธี วิ. เป็นประธานพระวิปัสสนาจารย์ และพระสมุห์มานัส อคคปญโญ, พระจักรพงษ์ ปิยธมโม, พระสมโภชน์ อินทวิริโย, พระวิปัสสนาจารย์ผู้สอบอารมณ์ เมื่อครั้งปฏิบัติธรรมที่ศูนย์ปฏิบัติธรรม ธรรมโมลี อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา

กราบขอบพระคุณ พระมหาจิต จานชิตโต, ดร. อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ คณะกรรมการพิจารณาหัวข้อสารนิพนธ์, คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์ทุกท่าน ที่ได้เมตตาให้คำปรึกษาแนะนำเทคนิค และกระบวนการขั้นตอนต่างๆ ในการทำสารนิพนธ์

กราบขอบพระคุณ คณะผู้บริหาร คณาจารย์ และเจ้าหน้าที่มหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ที่ได้เมตตาแนะนำให้คำปรึกษาวิธีการเขียนสารนิพนธ์ ตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งสามารถทำได้ และข้อมูลอันเป็นประโยชน์ต่อการทำงานวิจัยทุกท่าน

กราบขอบพระคุณ พระมหาวิจิตร กลยาณจิตโต, เจ้าอาวาสวัดมหาสวัสดิ์สถิตนาถพุทธาราม นครปฐม เมตตาให้ที่พักอาศัย, กราบขอบพระคุณ พระครูภาวนาวิธานสิริวิ., ดร. พระครูภาวนาวารานุรักษ์, วิ., ดร. ผู้นำให้เกิดปัญญาในธรรม ขอขอบคุณ คุณมัลลิกา คุณศิรินันท์ จันทรัตนนท์ และขอบคุณครอบครัว กิตติพศ ที่ให้ความช่วยเหลือปัจจัย เป็นกำลังใจให้กันอย่างต่อเนื่องตลอดมา

กราบขอบคุณสหายธรรมทุกท่านผู้เกี่ยวข้องทุกท่านไว้ ณ โอกาสนี้ ปัญญาอันสูงส่งที่เกิดจากสารนิพนธ์นี้ ผู้ศึกษาขอน้อมถวายบูชาคุณพระรัตนตรัย ขอมอบถวายเป็นธรรมบรรณาการแต่บิดามารดา คุณครู อุปัชฌาย์ อาจารย์ที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ คุณงามความดีทั้งปวง ขอผลานิสงส์แห่งคุณความดีในการศึกษาครั้งนี้ และโอกาสในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตลอดทั้งคุณประโยชน์แห่งสารนิพนธ์เล่มนี้ จงเป็นผลสำเร็จ ต่อการบรรลุมรรค ผล นิพพานแก่ทุกท่านๆ ด้วยเทอญฯ

แม่ชีปฐมา มุทธาประนัง

๑๙ มกราคม ๒๕๖๑

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฉ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๓
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๒
บทที่ ๒ หลักธรรมในอัมมัตตานิจจสูตร	๑๓
๒.๑ ความหมายและความสำคัญในอัมมัตตานิจจสูตร	๑๓
๒.๑.๑ ความหมายของอัมมัตตานิจจสูตร	๑๔
๒.๑.๒ ความสำคัญของการศึกษาในอัมมัตตานิจจสูตร	๑๗
๒.๒ เหตุเกิดและที่มาของอัมมัตตานิจจสูตร	๑๗
๒.๓ ประเภทและลักษณะหน้าที่ในอัมมัตตานิจจสูตร	๒๐
๒.๓.๑ ประเภทในอัมมัตตานิจจสูตร	๒๐
๒.๓.๒ อัมมัตตานิจจสูตรโดยลักษณะของชั้น ๕	๒๑
๒.๓.๓ หทยวัตถุรูป	๒๖
๒.๓.๔ อายตนะทั้ง ๒ ประเภทมีลักษณะมีหน้าที่สัมพันธ์กัน	๒๗
๒.๔ ความสัมพันธ์หลักธรรมกับอัมมัตตานิจจสูตร	๒๘
๒.๔.๑ ความสัมพันธ์อัมมัตตานิจจสูตรกับปฏิจจสมุปบาท	๒๘
๒.๔.๒ ความสัมพันธ์อัมมัตตานิจจสูตรกับอริยสัจ ๔	๓๑
๒.๔.๓ การสงเคราะห์อัมมัตตานิจจสูตรในปฏิจจสมุปบาทของอริยสัจ ๔	๓๕
๒.๔.๔ ความสัมพันธ์อัมมัตตานิจจสูตรกับสังโยชน์	๓๘
๒.๕ สภาวธรรมลักษณะในอัมมัตตานิจจสูตร	๔๒
๒.๖ สรุปหลักธรรมในอัมมัตตานิจจสูตร	๔๘

บทที่ ๓	การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจุสูตร	๔๙
๓.๑	การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา	๔๙
๓.๑.๑	ความหมายของวิปัสสนาภาวนา	๕๐
๓.๑.๒	ความสำคัญของวิปัสสนาภาวนา	๕๐
๓.๑.๓	ข้อปฏิบัติธรรมในวิปัสสนาภาวนา	๕๒
๓.๒	การปฏิบัติวิปัสสนาภูมิ ๖	๕๓
๓.๒.๑	การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในชั้นที่ ๕	๕๔
๓.๒.๒	การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในไตรลักษณ์	๕๖
๓.๓	หลักไตรลักษณ์สงเคราะห์ในญาณ ๑๖	๕๘
๓.๔	การปฏิบัติอนิจจานุปัสสนาในอัมมัตตานิจจุสูตร	๖๖
๓.๔.๑	ความหมายของอายตนะ ๖	๖๖
๓.๔.๒	วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยอนิจจานุปัสสนา	๖๘
๓.๕	การปฏิบัติทุกขานุปัสสนาในอัมมัตตานิจจุสูตร	๖๙
๓.๕.๑	ความหมายของทุกข์	๖๙
๓.๕.๒	วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยทุกขานุปัสสนา	๗๑
๓.๖	การปฏิบัติอนัตตานุปัสสนาในอัมมัตตานิจจุสูตร	๗๒
๓.๖.๑	ความหมายของอนัตตา	๗๒
๓.๖.๒	วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยอนัตตานุปัสสนา	๗๓
๓.๗	การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอายตนะภายใน ๖ ในอัมมัตตานิจจุสูตร	๗๔
๓.๗.๑	สภาวะธรรมอายตนะภายใน ๖	๗๔
๓.๗.๒	การกำหนดรู้สภาวะความเป็นจริงของรูปนามทางอายตนะ ๖	๗๕
๓.๗.๓	อายตนะ ๖ ขึ้นสู่วิปัสสนาญาณ	๗๗
๓.๗.๔	พิจารณาไตรลักษณ์ในอายตนะ	๘๔
๓.๘	อานิสงส์ของการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจุสูตร	๘๘
๓.๙	สรุปท้ายบท	๘๘
บทที่ ๔	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๘๙
๔.๑	สรุปผลการวิจัย	๘๙
๔.๒	ข้อเสนอแนะ	๙๐
๔.๒.๑	ข้อเสนอแนะเพื่อการนำไปใช้	๙๐
๔.๒.๒	ข้อเสนอแนะเพื่อการทำวิจัยต่อไป	๙๑
บรรณานุกรม		๙๒
ภาคผนวก		๙๖
ประวัติผู้วิจัย		๑๐๓

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ มีหลักการใช้คำย่อชื่อพระไตรปิฎก โดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้แล้วตามด้วยเล่ม/ข้อ/หน้า เช่น

ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๕๕/๘๒. หมายถึง ทีฆนิกาย มหาคคปาลิ พระไตรปิฎกภาษาบาลี เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๑๕๕ หน้า ๘๒. ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐

ที.ส. (ไทย) ๙/๔๐๕/๓๔๐. หมายถึง ทีฆนิกาย สิลกชั้นจวรรค ภาษาไทย เล่มที่ ๙ ข้อ ๔๐๕ หน้า ๓๔๐. ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

การอธิบายบอกอักษรย่อในสารนิพนธ์นี้ ที่อ้างอิงในสารนิพนธ์เท่านั้น ดังนี้

พระวินัยปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๑	วิ.มหา. (ไทย) =	วินัยปิฎก มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
๔	วิ.ม. (ไทย) =	วินัยปิฎก มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๗	วิ.จุ. (ไทย) =	วินัยปิฎก จุฬวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๙	ที.ส. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สิลกชั้นจวรรค	(ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาคคปาลิ	(ภาษาบาลี)
	ที.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค	(ภาษาไทย)
๑๒	ม.มู. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก์	(ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
๑๖	ส.นิ. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวคคปาลิ	(ภาษาบาลี)
	ส.นิ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
๑๗	ส.ข. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค	(ภาษาไทย)
๑๘	ส.สพ. (บาลี) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวคคปาลิ	(ภาษาบาลี)
	ส.สพ. (ไทย) =	สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค	(ภาษาไทย)

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๑๙	ส.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.เอกก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.ติก. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ดิกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
	อง.ติก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ดิกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๒	อง.ปญจก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต	(ภาษาไทย)
	อง.ฉก. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนิปาตปาติ	(ภาษาบาลี)
	อง.ฉก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย ฉกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.สตุตก. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.ขุ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ	(ภาษาไทย)
	ขุ.ธ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท	(ภาษาไทย)
	ขุ.อิติ. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
๒๖	ขุ.เถร. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา	(ภาษาไทย)
๒๙	ขุ.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ	(ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จู. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬนิเทศ	(ภาษาไทย)
๓๑	ขุ.ป. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์	ภาษา
๓๔	อภ.สง. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี	(ภาษาไทย)
๓๕	อภ.วิ. (บาลี)	= อภิธรรมปิฎก วิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
	อภ.วิ. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก วิภังค์	(ภาษาไทย)
๓๗	อภ.ก. (ไทย)	= อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ	(ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คัมภีร์ชั้นรองจากพระไตรปิฎก ได้แก่ อรรถกถา โดยใช้รรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๕๕ เล่ม มีหลักการใช้คำย่อโดยเริ่มจากอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ตามด้วยวงเล็บฉบับที่ใช้ แล้วตามด้วย เล่ม/ข้อ/หน้า เช่น

ส.สพ.อ. (บาลี) ๓/๑/๒ หมายถึง สังยุตตนิกาย สารตถุปปกาสินี สพยตนวคคอกุจกถา ภาษาบาลี เล่ม ๓ ข้อ ๑ หน้า ๒ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๓

ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๔/๕๕๕ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา ภาษาไทย ข้อ ๓๗๔ หน้า ๕๕๕ ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๖๐

การอธิบายบอกอักษรย่อในสารนิพนธ์นี้ ที่อ้างอิงในสารนิพนธ์เท่านั้น ดังนี้

อรรถกถาพระสูตรตันตปิฎก

คำย่อ			ชื่อคัมภีร์		ภาษา
ที.ม.อ.	(ไทย)	=	ทีมนิกาย	สุมังคลวิลาสินี มหาวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
สํ.นิ.อ.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี นิตานวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
สํ.สพ.อ.	(บาลี)	=	สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี สฬายตนวคฺคอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
สํ.สพ.อ.	(ไทย)	=	สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี สฬายตนวรรคอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อ.ง.เอกก.อ.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย	มโนรลปุรณี เอกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อ.ง.ติก.อ.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย	มโนรลปุรณี ติกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อ.ง.จตุกก.อ.	(ไทย)	=	อังคุตตรนิกาย	มโนรลปุรณี จตุกกนิบาตอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.ธ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ธรรมบทอรรถกถา	(ภาษาไทย)
ขุ.อิติ.อ.	(ไทย)	=	ขุททกนิกาย	ปรมัตถทีปนี อิติวุตตกอรรถกถา	(ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ			ชื่อคัมภีร์		ภาษา
อภ.วิ.อ.	(บาลี)	=	อภิธมฺมปิฎก	วิภังค สัมโมหวิโนทนีอฏฺฐกถา	(ภาษาบาลี)
อภ.วิ.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา	(ภาษาไทย)
อภ.ปญจ.อ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ปัญจปกรณํอรรถกถา	(ภาษาไทย)

ค. คำย่อหนังสือที่ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์หรือสถานที่พิมพ์

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คำย่อเกี่ยวกับหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการ ที่ได้จัดพิมพ์โดย ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์ หรือสถานที่พิมพ์ ดังนี้

ม.ป.ป.	=	ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์
ม.ป.ท.	=	ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในการค้นพบสัจธรรมสิ่งที่ไม่เคยมีใครรู้มาก่อนกฎธรรมดาของธรรมชาติ ธรรมที่ทำให้หลุดพ้นจากความเกิด ความทุกข์โดยสิ้นเชิง ทรงนำหลักธรรมสั่งสอนเหล่าพระสาวกทั้งหลายพร้อมทั้งปวงชนทั่วไป เมื่อทรงแสดงพระธรรมกับบุคคลใด จดมุ่งหมายเพื่อให้เกิดประโยชน์ในการที่จะนำไปปฏิบัติอันสูงสุด คือ มรรค ผล นิพพาน คำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้ามีมากมาย แต่พระพุทธองค์ก็ทรงเลือกแสดงธรรมแก่พุทธบริษัททั้งสิ้น ให้ถูกต้องตามฐานะ หรือภาวะพอที่จะรับธรรมะนั้นๆ ได้ที่จะทำให้ผู้ฟังได้เข้าถึงหลักตามความเป็นจริงของธรรมะ ถึงในคำสอนที่พระพุทธองค์ได้มีหลักการปฏิบัติจนอุปมาบททรงยกปัจจัยเป็นเหตุแห่งสัตว์ทั้งหลายติดอยู่ข้องอยู่ในกระแสแห่งอายตนะภายในตน คือ องค์แห่งสฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะเห็นความเป็นไปในรูปกระแสแห่งเหตุปัจจัยที่เกิดผลเป็นนาม หยั่งรู้ถึงหลักธรรมแห่งไตรลักษณ์ และวิธีปฏิบัติธรรมอบรมจิตพัฒนาปัญญาตามความเป็นจริงของชีวิตและโน้มนำธรรมนั้นประพฤติปฏิบัติสู่ตนเพื่อให้เข้าถึงโลกียสุข คือ ความสุขในทางโลก หรือโลกุตตรธรรมตามเป้าหมายของตน

สภาวะธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงไว้ในพระสูตรหนึ่ง ชื่อว่า “อัมมัตตานิจจุสูตร”^๑ ว่าด้วยอายตนะภายในไม่เที่ยง พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักขุ (ตา) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา (ไม่ใช่อัตตา) สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’ โสตะ (หู) ไม่เที่ยง ฯลฯ ชานะ (จมูก) ไม่เที่ยง ฯลฯ ชิวหา (ลิ้น) ไม่เที่ยง ฯลฯ กายะ ไม่เที่ยง ฯลฯ มโน (ใจ) ไม่เที่ยง ฯลฯ กล่าวได้ว่าเป็นลักษณะธรรมซึ่งมีอิทธิพลมากในกระบวนการของธรรมชาติด้านเป็นความแตกต่างกับสภาพธรรมการเสพเสวยทางโลกที่นำไปเกี่ยวเนื่องกับกามคุณ ๕ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ เฉพาะที่น่าปรารถนา น่าพอใจ เป็นต้น ผู้วิจัยจึงมีความต้องการศึกษา เหตุใด จึงต้องมีการกำหนดในการพิจารณามิตา หู จมูก เป็นต้น เหตุใดทรงยก (จักขยตนะ) คือ อายตนะภายในเป็นลำดับต้นในการกำหนดรู้ รูปนาม อนึ่ง สังคมส่วนใหญ่ที่ “ไม่เคยศึกษาพระสูตร” ไม่รู้ว่า คือ อะไร ทำให้ชีวิตที่มีอยู่เป็นประจำเช่น เห็นแก้ว หรือสิ่งใดหล่นตกแตกไปแล้วกล่าวว่าไม่เที่ยง เกิดความเจ็บปวดขึ้นว่าเป็นทุกข์ เป็นเช่นนั้นจริงหรือไม่ เมื่อพิจารณาก็ไม่ใช่ลักษณะทุกข์ที่เป็นจริง โดยมากเห็นว่าทุกสิ่งที่มีอยู่ล้วนเป็นสิ่งที่เที่ยงเป็นความจริง มีตัวตนด้วยความยึดมั่นถือมั่น ด้วยเหตุปัจจัยที่ไม่รู้ความจริง ไม่รู้แจ้งในสภาพธรรมที่ปรากฏ ถึงนัยแห่งลักษณะธรรมความเที่ยงกับความไม่เที่ยง ทุกข์และอนัตตตามตามความเป็นจริงได้อย่างไร ทำให้เกิดปัญหา

^๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑-๒.

มากมายในสังคมปัจจุบัน และการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาของพุทธมามกะสามารถนำไปใช้ให้เกิดเป็นประโยชน์ได้จริงหรือไม่

อีกประการหนึ่ง เหตุปัจจัยที่ปรากฏอยู่ภายนอกมีลักษณะที่มองเห็นได้ยาก เช่น การมองโตะว่าเป็นลักษณะของความไม่เที่ยงก็คงเป็นไปได้โดยยาก หรือมองภูเขาให้เห็นถึงความดับซึ่งเป็นไปได้โดยยากเช่นกัน การที่จะได้รู้เห็นสิ่งทั่วไปในภายนอกถึงความเสื่อมสิ้นไป ดับไปในอาการอนิจจลักษณะ เป็นทุกข์ ความทนอยู่ไม่ได้ต้องดับไป ว่าเป็นภัยที่น่ากลัวในอาการทุกขลักษณะ และความไม่มีแก่นสาร ไร้ตัวตนปราศจาก เรา-เขาที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการในอาการอนัตตลักษณะ^๒ จำเป็นในการใช้เวลาที่ยาวนานตามรู้เห็นสภาพความเป็นจริงนี้ เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายมีแนวโน้มเชื่อว่าธรรมทั้งหลายเป็นไปในสิ่งที่เที่ยงแท้แน่นอนมากกว่า การใช้ชีวิตของสังคม การรับรู้ของปัญญา หรือจิตส่วนใหญ่มองเพ่งเห็นแต่กับสิ่งที่อยู่ภายนอกกรอบตัว และไม่มีเวลาที่จะรับรู้เห็นสนใจกับสิ่งที่ปรากฏภายในตนที่กำลังเกิดขึ้นมีอยู่ในทุกขณะๆเป็นอย่างไร

“อัมมัตตานิจจสูตร” ว่าด้วยอายตนะภายในไม่เที่ยง เป็นส่วนหนึ่งของวิปัสสนาภูมิ ๖ หมวดอายตนะในธัมมานุปัสสนาตามมหาสติปัฏฐาน เป็นแนวทางเครื่องหมายกำหนดพิจารณาที่ให้ผู้รู้เห็นธรรมเข้าถึงตามความเป็นจริงของรูปธรรมนามธรรมที่มีอยู่และเกิดขึ้นโดยธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นบุคคลสัตว์ที่มีชีวิต ซึ่งเป็นอยู่ในภายในของสัตว์ที่มีชีวิตทั้งหลาย กล่าวคือ รูปนามมีกรรมที่นำเกิดเป็นสมุฏฐาน ได้แก่ วัตถุ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจกับอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์เป็นอายตนะภายนอกเป็นต้น รูปภายนอกเป็นเหตุปัจจัยให้ผลธรรมที่เกิดจากเหตุปัจจัยนั้นแสดงเป็นไปโดยไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา แต่อาการที่สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปกระแสมีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันเป็นปัจจัยสืบต่อกันมีอาจที่จะแสดงสภาวะอนิจจะ ทุกขะได้ เนื่องจากขาดการศึกษาพระปริยัติบ้าง ขาดการฟังธรรมบ้างเพื่อให้เห็นภาพรวมของพระสูตรนี้ และรู้ถึงความบริสุทธิ์ภายในที่มีได้ด้วยปัญญาญาณ อันเกิดจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามแนวมหาสติปัฏฐาน ๔ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงใน อัมมัตตานิจจสูตรว่า เมื่ออริยะสาวก ผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ว่าไม่เที่ยง ย่อมเบื่อหน่ายในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายในโสตะ ย่อมเบื่อหน่ายในฆานะ ย่อมเบื่อหน่ายในในชีวาหา ย่อมเบื่อหน่ายในกาย ย่อมเบื่อหน่ายในมโน เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น ฯลฯ อันเป็นทางที่ทำให้พ้นจากสังขารทุกข์ ถึงสุขอันไพบูลย์ กล่าวคือ มรรค ผล นิพพาน ตามความเป็นจริง ซึ่งผู้ปฏิบัติพึงรู้ได้เห็นได้ และเข้าถึงธรรมะด้วยตนเองเท่านั้น^๓

ดังนั้น ผู้วิจัยมีความสนใจในการทำวิจัยเรื่อง ศึกษาหลักธรรมและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจสูตร เพื่อศึกษาว่าหลักธรรมใน “อัมมัตตานิจจสูตร” มีความสำคัญเป็นรูปธรรมนามธรรมอย่างไร วิธีลำดับขั้นตอนการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอย่างไร มีอานิสงส์เป็นอย่างไร เพื่อช่วยให้เกิดความเข้าใจใน “อัมมัตตานิจจสูตร” ได้อย่างถูกต้อง และนำไปประยุกต์กับสังคมปัจจุบันได้ อันจะเป็นข้อมูลนำเสนอเป็นสารนิพนธ์ต่อไป

^๒ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **วิปัสสนากรรมฐาน**, อภิธรรมโชติกะวิทยาลัยมิกะโท, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๒๘), หน้า ๒๕.

^๓ พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๑๔.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาหลักธรรมในอัมมัตตานิจจสูตร
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจสูตร

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ หลักธรรมในอัมมัตตานิจจสูตรเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจสูตรเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยผู้วิจัยได้มุ่งเน้นประเด็นศึกษาหลักธรรม และปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจสูตร โดยผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการวิจัยเป็นสองส่วน คือ ขอบเขตด้านเอกสารที่ใช้ในการวิจัย และขอบเขตด้านการศึกษาเพื่อกำหนดขอบเขตเนื้อหาประเด็นต่างๆ ในการวิจัยที่เกี่ยวข้อง มีรายละเอียดดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

ในขอบเขตด้านเอกสารผู้วิจัยแบ่งเอกสารสำหรับการวิจัยออกเป็นสองส่วน คือ

เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก โดยผู้วิจัยเลือกใช้คัมภีร์ต่อไปนี้ คือ พระไตรปิฎก ในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๙

เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ผู้วิจัยได้ใช้เอกสารอธิบายในเรื่อง

พระไตรปิฎกอรรถกถาภาษาไทยแปล ฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ พุทธศักราช ๒๕๖๐ ปรกณวิเสสอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องซึ่งเป็นเนื้อหาที่มีรายละเอียดยิ่งขึ้น เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ และปรมัตถทีปนี หนังสือมหาสติปัฏฐานสูตร รจนาโดย พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) พระเถระ นักปราชญ์ ผู้เชี่ยวชาญ และนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาในงานวิจัยต่างๆ ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องมีวิทยานิพนธ์พุทธศาสนตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านการศึกษา

ขอบเขตด้านการศึกษา ผู้วิจัยกำหนดเนื้อหาด้านศึกษาสภาวะธรรมด้วยสิ่งไม่เที่ยง เฉพาะหลักธรรมในอัมมัตตานิจจสูตร คือ อายุตนะภายในไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เพื่อให้เห็นชอบตามความเป็นจริงในธรรมชาติ ปัญญาที่รู้ชัดแจ้ง ย่อมนำไปสู่ความเบื่อหน่ายความคลายกำหนดจากจักขุ (ตา) โสตะ (หู) ฆานะ (จมูก) ชิวหา (ลิ้น) กายะ (กาย) มโน (ใจ) ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตานี้ และศึกษาหลักวิธีพิจารณา การเจริญลำดับขั้นตอนตามหลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในมหาสติปัฏฐาน ๔ ซึ่งในพระพุทธศาสนา คือ แนวทางการบรรลุอรหัตตผล อันเป็นจุดมุ่งหมายสูงสุดที่มีกล่าวไว้ในอัมมัตตานิจจสูตร

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในงานวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีศัพท์เฉพาะที่ใช้ในงานวิจัย ซึ่งผู้วิจัยได้ให้คำจำกัดความไว้ เพื่อสะดวกแก่การทำความเข้าใจมีดังนี้ ได้แก่

๑.๕.๑ อัมมัตตานิจจสูตร ว่าด้วยอายตนะภายในไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา คือ ทรงสอนให้พิจารณาด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่าจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มโน ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพื่อให้เกิดความเบื่อหน่ายความคลายกำหนดและหลุดพ้น มีปรากฏอยู่ในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค เล่มที่ ๑๘ ข้อที่ ๑ หน้าที่ ๑ และ ๒

๑.๕.๒ วิปัสสนาภาวนา หมายถึง ความเห็นแจ้งเป็นพิเศษของธรรมชาตินั้น ชื่อว่า วิปัสสนา ได้แก่ ปัญญา การอบรมฝึกจิตโดยมีสติกำหนดรู้รูปรูปนามในปัจจุบันอารมณ์ เพื่อให้เกิดปัญญาเห็นชอบรู้แจ้งตามความเป็นจริง

๑.๕.๓ หลักธรรมสัมพันธ์ในอัมมัตตานิจจสูตร ได้แก่

๑) วิปัสสนาภูมิ ๖ คือ ภูมิแห่งวิปัสสนา ฐานที่ตั้งอันเป็นพื้นที่ของการกำหนดรู้ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ได้แก่ ขั้นที่ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

๒) อายตนะ แปลว่า ที่ต่อหรือแดน การสื่อสารสัมพันธ์กันจึงเกิดการรับรู้ แดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้จัดเป็น ๒ ประเภท คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖

๓) พระไตรลักษณ์ หมายถึง สามัญญลักษณะ ๓ อาการที่เป็นเครื่องหมายให้รู้ถึงความจริงของสภาวะธรรมทั่วไปทั้งหลาย มีลักษณะ ๓ ประการ คือ ๑) อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง ๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ความเป็นของทนอยู่ไม่ได้ ๓) อนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน

๔) สติปัฏฐาน ๔ หมายถึง ฐานที่ตั้งของสติ หรือฐานที่รองรับการพิจารณา กำหนดรู้ การระลึกรู้ การตามรู้สภาวะธรรมของอารมณ์ ณ ปัจจุบัน การระลึกรู้ที่เป็นไปอย่างต่อเนื่อง ด้วยความเพียร สมาธิ มีสติ กำหนดพิจารณาธรรมให้รู้เห็นเท่าทันตามความเป็นจริงของสภาวะธรรม สติที่เข้าไปตั้งไว้อย่างมั่น ได้แก่ ในกาย ในเวทนา ในจิต ในธรรม เพื่อมิให้อารมณ์แห่งตัณหา ทิฏฐะมานะ อาศัยบังเกิดขึ้นในจิตของตน

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ทบทวนเอกสาร และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง โดยแบ่งเอกสารออกเป็นสองส่วน คือ เอกสารชั้นปฐมภูมิ ประกอบด้วยคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา ได้แก่ พระไตรปิฎก และเอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ วรรณคดี วิสุมิตรค หนังสือ ตำรา บทความ และเอกสารทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย เพื่อให้ได้ข้อมูลที่เป็นปัจจุบัน ผู้วิจัยได้ทบทวนรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องที่มีการเผยแพร่ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค อัมมัตตานิจจสูตร มีเนื้อความว่า “ภิกษุทั้งหลาย จักขุ (ตา) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา

(ไม่ใช่อดีต) สิ่งใดเป็นอนัตตา” สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน นั่นไม่ใช่อดีตของเรา’^๔

๒) พระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ทุตติยทุกขุปปาทสูตร มีเนื้อความว่า ภิขุทั้งหลาย ความเกิดขึ้น ความตั้งอยู่ ความบังเกิด ความปรากฏแห่งจักขุ นี่เป็นความทุกข์ เป็นความตั้งอยู่แห่งโรค เป็นความปรากฏแก่ชราภริยะ ความดับ ความสงบระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งมโน นี่เป็นความดับแห่งทุกข์^๕

๓) พระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย ชันธวรรค ในอนิจจสูตรว่าด้วยสิ่งไม่เที่ยง ทรงแสดงชั้น ๕ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีเนื้อความว่า “ภิขุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง เวทนาไม่เที่ยง สัญญาไม่เที่ยง สังขารไม่เที่ยง วิญญาณไม่เที่ยง ย่อมเปื้อนหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อมคล้ายกำหนด จิตหลุดพ้น ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว ขาดสิ้นแล้วอยู่จบพรหมจรรย์ ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^๖

๑.๖.๒ เอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) คัมภีร์วิสุทธิมรรค มีใจความกล่าวถึงอายตนะว่า ธรรมชาติใดย่อมเห็น เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าจักขุ (แห่งศัพท์ว่า จักขุติ ย่อมเห็น) ความว่าย่อมยินดี (ลิ้มรส) รูป และย่อมบอก (ให้) รูป สิ่งใดย่อมแสดงสี เหตุนั้นสิ่งนั้นจึงชื่อว่ารูป (แห่งศัพท์รูปยติ แสดงสี) ความว่ารูปเมื่อถึงความเปลี่ยนสีย่อมประกาศความในใจ

ธรรมชาติใดย่อมได้ยิน เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าโสตะ สิ่งใดถูก (ปัจจัยของตน) เลือก (ส่ง) ออกไป เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าสัททะ (แห่งศัพท์ว่า สปปติ ถูกส่งออกไป) ความว่าถูกเปล่งขึ้น (ให้) เป็นสิ่งพึงรู้ได้ทางโสตะ)

ธรรมชาติดีย่อมสุด (เอากลิ่น) ได้ เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าฆานะ สิ่งใดย่อมฟุ้งไป ได้ เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าคันธะ (กลิ่น) (แห่งศัพท์ว่า คนธยติ ย่อมฟุ้งไป) ความว่า สิ่งที่อยู่ของตน

ธรรมชาติใดย่อมเรียกชีวิต เหตุนั้น ธรรมชาตินั้นจึงชื่อว่าชีวหา สัตว์ทั้งหลายย่อมชอบใจซึ่งวิสัยนั้น เหตุนั้น วิสัยนั้นจึงชื่อว่าารสะ (วิสัยเป็นที่ชอบแห่งสัตว์ทั้งหลาย) (แห่งศัพท์ว่า รสนติ ชอบใจ) ความว่ายินดี (รู้สึกอร่อย)

ธรรมที่ชื่อว่ากาย เพราะเป็นอายะ (ที่มา) แห่งกุกกิตธรรม (ธรรมเลว) คือ สาสวธรรม (ธรรมที่เป็นไปกับอาสวะ) ทั้งหลาย คำว่า อายะ (ที่มา) ได้แก่ที่เกิด สิ่งใดถูกต้องได้ (ด้วยกาย) เหตุนั้น สิ่งนั้นจึงชื่อว่าโณภูมัพพะ สภาพใดย่อมรู้ เหตุนั้น สภาพนั้นจึงชื่อว่ามานะ สภาพทั้งหลายย่อมทรงไว้ ซึ่งลักษณะของตน เหตุนั้นสภาพทั้งหลายนั้นจึงชื่อว่าธรรมะ^๗

^๔ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑.

^๕ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๑/๒๐.

^๖ ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๒/๒๗.

^๗ พระพุทธโฆสเถระ, แปลและเรียบเรียงโดยพระเมธีกิตติโยดม (พิน กิตติปาโล ป.ธ. ๙), ธนิต อยู่โพธิ์ ป.ธ. ๙, วิสุทธิมรรค เล่ม ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญูญาณ, ๒๕๔๑), หน้า ๗๒.

๒) สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลสังฆมหาปริณายก กล่าวไว้ในหนังสือธรรมพิเศษ จตุสติปัฏฐาน บรรดาคุณุศลธรรมทั้งหลายก็ตั้งขึ้นจากอารมณ์ซึ่งเข้ามาทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางমনะ คือ ใจเช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น เมื่อได้หัดตั้งสติกำหนดให้รู้จักธรรมที่บังเกิดขึ้นในจิต โดยให้รู้จักอารมณ์อันเป็นที่ตั้งของอกุศลธรรมทั้งหลายเข้ามาทางไหน และตั้งสติกำหนดให้รู้จักอารมณ์อันเป็นที่ตั้งของอกุศลธรรมทั้งหลาย อันเป็นฝ่ายดีว่าเข้ามาทางไหน ดังนี้ ทำให้สามารถเลือกสรรที่จะไม่รับอารมณ์อันเป็นที่ตั้งของอกุศลธรรมทั้งหลาย แต่ว่ารับอารมณ์อันเป็นที่ตั้งของอกุศลธรรมทั้งหลายเข้ามาให้มากๆ ดังนี้ ก็จะเป็นการปฏิบัติละอกุศล ทำกุศลให้บังเกิดขึ้น^๘

๓) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) กล่าวไว้ในหนังสือพุทธธรรม ฉบับปรับขยายไว้ว่า อายุตนะเป็นจุดเริ่มต้น และเป็นหัวเลี้ยวหัวต่อของทางแยกระหว่างกุศลกับอกุศล ทางสายหนึ่งนำไปสู่ความประมาทหมัวเมา ความชั่ว และการหมกตึดยึดในโลก อีกสายหนึ่งนำไปสู่ความรู้เท่าทัน การประกอบกรรมดีและความหลุดพ้นเป็นอิสระ ความสำคัญเรื่องนี้อยู่ที่ว่า หากไม่มีการฝึกฝนอบรมให้เข้าใจและปฏิบัติในอายุตนะอย่างถูกต้องแล้ว ปกตินมนุษย์ทั่วไปจะถูกชักจูงล่อให้ดำเนินชีวิตในทางที่มุ่งเพื่อเสพสวาทโลก เทียบทำการต่างๆ เพียงเพื่อ แสวงหารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ขอบใจและสนุกสนานบันเทิงต่างๆ ประนเปรอตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจอยากของตน พอพูนความโลภ โกรธ หลง แล้วก่อให้เกิดความวุ่นวายเดือดร้อนทั้งแก่ตนและผู้อื่น^๙

๔) พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต) กล่าวไว้ในหนังสือเรื่องไตรลักษณ์ เป็นเครื่องยืนยันความถูกต้องแท้จริงของหลักจริยธรรมอื่นๆ โดยเฉพาะหลักกรรม และหลักการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้น เช่น เพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความเป็นไปในรูป กระแสแห่งเหตุปัจจัยที่สัมพันธ์สืบต่อเนื่องอาศัยกันจึงเป็นไปได้กรรมจึงมีได้ และเพราะสิ่งทั้งหลายไม่มีตัวตน ความหลุดพ้นจึงมีได้ และมีพุทธพจน์อีกแห่งหนึ่งที่เน้นให้เห็นความสำคัญของการมรณสิการความเป็นอนัตตาความว่า “ภิกษุมองเห็นด้วยสัมมาปัญญาตามที่มันเป็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นในอดีตในปัจจุบัน ในอนาคต ก็ตาม ฯลฯ ทั้งหมดนั้น ไม่ใช่ของเรา มิใช่เราเป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา เมื่อรู้อยู่อย่างนี้ เห็นอยู่อย่างนี้ จึงจะไม่มี อหังการ มมังการ มานานุสัย ทั้งในกาย วาจา อันพร้อมด้วยวิญญาณนี้ และในนิमितหมายทั้งปวงภายนอก”^{๑๐}

๕) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, จำรูญ ธรรมดา แปล ไว้ในหนังสือ “วิปัสสนาขุณี” หลักการปฏิบัติวิปัสสนา (ฉบับสมบูรณ์) ปรากฏข้อความว่า เมื่อรู้อาการดับอาการที่ถูกความเกิดดับเบียดเบียนหรืออาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจก่อนจึงจะรู้อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ และอนัตตลักษณะได้ และการรู้นั้นเหมือนกับยกสามัญญลักษณะซ้อนบนสภาวะลักษณะ (อุปาทะฐิติ ภังคะ) ส่วนในหัวข้อ “การกำหนดด้วยการยกไตรลักษณ์ขึ้นสู่รูปนาม” นั้นมิได้หมายความว่าพอปฏิบัติก็รู้สึกสวดพิมพ์เพื่อให้ลักษณะทั้งหลายเหล่านั้นปรากฏขึ้นๆ ที่ยังไม่กำหนดเห็นความเกิดดับ

^๘ สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (เจริญ สุวฑฺฒนมหาเถร), ธรรมบรรยายพิเศษ จตุสติปัฏฐาน, (กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓), หน้า ๒๒- ๒๓.

^๙ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรมฉบับปรับขยาย, พิมพ์ครั้งที่ ๔๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๘), หน้า ๕๖.

^{๑๐} พระเทพเวที (ป.อ. ปยุตฺโต), ไตรลักษณ์, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม ม.ป.ป.), หน้า ๑๒๒.

เลย แต่ที่จริงต้องรู้ไว้เลยว่าขณะที่กำลังกำหนดสภาพความเป็นจริงของรูปนามอยู่ก็ย่อมรู้ความเกิดดับตามความเป็นจริง และเกิดความรู้ประจักษ์โดยปัจฉกญาณหรืออนุमानญาณว่า“รูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ไปตามอำนาจ” อย่างนี้เป็นกำหนดไตรลักษณ์อย่างแท้จริง^{๑๑}

๖) พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป. ๕. ๙) แสดงในหนังสือบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน เล่ม ๒ ว่าอายตนะ แปลว่า ที่ประชุม หมายความว่า เหตุปัจจัยมาประชุมกัน ณ ที่นี้ เช่น ตาเห็นรูป ครั้งหนึ่งๆ ต้องประชุมพร้อมกันด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ จักขุปสาท รูปารมณฺ์ แสงสว่าง มนสิการ หูได้ยินเสียง ก็ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ โดยทำนองเดียวกันนี้ คือ โสตปสาท สัทธารมณฺ์ ช้องว่าง และมนสิการ จมูกได้กลิ่นก็ต้องประชุมพร้อมด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ โสตปสาท คันธารมณฺ์ ลม และมนสิการ^{๑๒}

๗) พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) กล่าวไว้ในหนังสือคู่มือมนุษย์ตอนหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนว่า มนุษย์จะต้องพิจารณาเป็นเบื้องต้น ถึงความลำบากและความทุกข์ที่มีอยู่ ว่า คืออะไร ความเกิดขึ้น ความเป็นอยู่ ความเศร้าโศกเสียใจ ความเปลี่ยนแปลงไปเป็นทุกข์ หรือว่าอะไรเป็นทุกข์ และอะไร คือ มูลเหตุให้เกิดทุกข์ ความเป็นจริง ลักษณะของความเปลี่ยนแปลงมีอยู่ตลอดเวลา คือ มีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วก็ดับสลายไป เป็นไปอย่างรวดเร็ว แต่หากว่าบุคคลมีความไม่รู้แจ้งในลักษณะนี้ จึงไม่สามารถมองเห็นหรือเข้าถึงได้ง่าย เมื่อได้รับการศึกษา และนำไปปฏิบัติจริง จึงจะเกิดผลได้ สิ่งทั้งหลายทั้งปวงประกอบด้วยลักษณะเรียกว่า ไตรลักษณ์ หรือลักษณะ ๓ ประการ ได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คำว่า อนิจจัง แปลว่า ไม่เที่ยง หมายถึงว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอไป ไม่มีความคงที่ตายตัว คำว่า ทุกขัง แปลว่า เป็นทุกข์ หมายถึงว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะที่เป็นทุกข์มองดูแล้ว น่าสังเวชใจน่าให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้มีปัญญาเกิดความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้นๆ คำว่า อนัตตา แปลว่า ไม่ใช่ตัวตน หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีความหมายแห่งความเป็นตัวเป็นตน ไม่มีลักษณะอันใดที่จะทำให้เราถือได้ว่าเป็นของเรา ถ้าเข้าใจรู้เห็นอย่างชัดเจนถูกต้องแล้ว ความรู้สึกที่ว่าไม่มีตัว ไม่มีตนจะเกิดขึ้นมาเองในสิ่งทั้งปวง แต่ที่เราไปหลงเห็นว่าเป็นตัวเป็นตนนั้น เพราะความไม่รู้อย่างถูกต้อง^{๑๓}

๘) พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล) กล่าวอายตนะในหนังสือ“หลวงปู่ฝากไว้” ว่าในทางโลกมีสิ่งที่มี ส่วนในทางธรรมมีสิ่งที่ไม่มี เมื่อแยกพันธะแห่งความเกี่ยวเนื่องจิตกับสรรพสิ่งทั้งปวงได้แล้ว จิตก็หมดพันธะเกี่ยวกับเรื่อง รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสจะดี หรือเลวขึ้นอยู่กับจิตที่ออกไปปรุงแต่งทั้งนั้น จิตที่ขาดปัญญาย่อมเข้าใจผิดหลงอยู่ภายใต้อำนาจของเครื่องร้อยรัดทั้งทางกายและทางใจ อันโทษทัณฑ์ทางกายอาจมีคนอื่นช่วยปลดปล่อยได้บ้าง ส่วนโทษทางใจ มีกิเลสตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัดไว้นั้น ต้องรู้จักปลดปล่อยตนด้วยตนเอง^{๑๔}

^{๑๑} พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสิสยาตอ), จำรูญ ธรรมดา แปล, **วิปัสสนาชวนี**, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๔๘๓.

^{๑๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.๕ ๙), **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรพงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๙๔๔.

^{๑๓} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทปัญโญ), **คู่มือมนุษย์**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๐๑), หน้า ๓๑.

^{๑๔} พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล), **หลวงปู่ฝากไว้**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เรือนธรรม ๒๕๒๘), หน้า ๒๗-๒๘.

๙) พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมจริยะ ได้กล่าวไว้ในหนังสือวิปัสสนากรรมฐานปรากฏใจความตอนหนึ่งว่า “อนิจจสส ลกขณํ อนิจจลลขณํ เครื่องหมายของสังขตธรรมที่ไม่เที่ยง ชื่อว่า “อนิจจลักษณะ” ได้แก่ ความสั้นไป ดับไป ดังที่แสดงว่า อนิจจํ ขยฺญฺเรน เป็นอนิจจะ ด้วยอรรถว่า ความสั้นไป ความดับไปนั่นเอง” อีกนัยหนึ่ง อนิจจสสกาโว อนิจจตา ความเป็นอยู่ คือสั้นไป ดับไปอยู่เรื่อยๆ ไปติดต่อกันของสังขตธรรม ที่ไม่เที่ยง ชื่อว่า “อนิจจตา” อนิจจตาเยว ลกขณํ อนิจจลลขณํ ความเป็นอยู่ คือสั้นไป ดับไป อยู่เรื่อยๆ ติดต่อกันของสังขตธรรมที่ไม่เที่ยงนั้นแหละ เป็นเครื่องหมายให้รู้ได้จำได้ ชื่อว่า “อนิจจลักษณะ”^{๑๕}

๑๐) พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. ๘) กล่าวไว้ในหนังสือเอกสารประกอบการสอน รายวิชาสติปัญญาญาณภาวนาไว้ว่า การเจริญสติระลึกรู้ายตนะภายใน และภายนอกนี้ ส่งผลให้ผู้ปฏิบัติธรรมหยั่งเห็นโลกทัศน์ภายใน และภายนอกว่า ไม่ใช่ตัวตน มีเพียงกระบวนการเชื่อมโยงกันโดยความเป็นธาตุรูป ธาตุกระทบ และธาตุรู้ ปราศจากตัวตน ไม่สามารถบังคับบัญชาได้เลย ผู้ที่ไม่อาจแยกแยะขอบเขตของรูปนามในโลกภายใน และโลกภายนอก ย่อมหลงผิดปรุงแต่งสิ่งที่ใจรับรู้ตลอดเวลาส่งผลให้กิเลสสั่งสมพอกพูนขึ้น แต่ผู้ที่กำหนดสติรู้ด้วยปัญญาพิจารณาอย่างถูกต้อง ย่อมไม่ทำปฏิกิริยาปรุงแต่งด้วยความชอบหรือไม่ชอบ ส่งผลให้กิเลสอ่อนกำลังลง จนในที่สุดก็ถูกตัดละโดยเด็ดขาดด้วยมรรคญาณ ก็นำมาซึ่งการเจริญวิปัสสนาภาวนานี้”^{๑๖}

๑๑) สุชีพ ปุญญานุภาพ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน ว่า “พระพุทธองค์ทรงตรัสแก่ปัญจวัคคีย์ ในอนัตตลักขณสูตร คือ

๑. รูป (ร่างกาย) เวทนา (ความรู้สึกสุขทุกข์หรือเฉยๆ) สัญญา (ความจำได้หมายรู้) สังขาร (ความคิดหรือเจตนา) และวิญญาณ (ความรู้อารมณ์ทางตา หู เป็นต้น) ไม่ใช่ตน ถ้าเป็นตนก็จะบังคับบัญชาให้เป็นอย่างนี้ ไม่เป็นอย่างนั้นได้ เพราะไม่ใช่ตนจึงบังคับบัญชาไม่ได้

๒. แล้วตรัสถามให้ตอบเป็น ข้อๆ ไปว่าขันธ์ ๕ มีรูปเป็นต้นนั้น เที่ยงหรือไม่เที่ยง ตอบ ไม่เที่ยง สิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์หรือสุข ตอบ เป็นทุกข์ สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะตาม เห็นว่านั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นตัวตน ของเราไม่ควร

๓. ตรัสสรุปว่า เพราะเหตุนี้ ควรเห็นด้วยปัญญาอันชอบว่ารูป เป็นต้นนั้น ทุกชนิดไม่ใช่ของเรา เราไม่ได้เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา

๔. ตรัสแสดงผลว่า อริยสาวกผู้เห็นอย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในรูป เป็นต้นนั้น เมื่อเบื่อหน่ายก็คลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจึงหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้วรู้ว่าสิ้นชาติ อยู่จบพรหมจรรย์ทำหน้าที่เสร็จแล้ว ไม่ต้องทำหน้าที่อะไรเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก”^{๑๗}

^{๑๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมจริยะ, วิปัสสนากรรมฐาน, อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๒๕-๒๖.

^{๑๖} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. ๘), เอกสารประกอบการสอนรายวิชา ปัญญาญาณ, (นครปฐม: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส, ๒๕๕๖), หน้า ๓๕๕-๓๕๖.

^{๑๗} สุชีพ ปุญญานุภาพ, พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๒๑๔.

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระมหาประเทือง สิริคุตโต (บุญเลิศ) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา” จากการศึกษาพบว่า ปัญญาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท หมายถึง ความรู้ทั่ว ความรู้ชัด การวิจัยความเลือกเฟ้น ความสอดส่องธรรม เรียกว่า อี บ้างเรียกว่า มันทาบ้าง ซึ่งหมายถึง สัมมาทิฐิญาณอันสัมปยุตด้วยกุศลจิตได้ชื่อว่า ปัญญา หมายถึงรู้ทั่วรู้โดยประการต่างๆ วิเศษกว่าอาการที่รู้จัก (สัญญา) และอาการที่รู้แจ้ง (วิญญาน) ส่วนปัญญาที่รู้ชัดรู้แจ้งและรู้แทงตลอด (ปฏิวะธ) เป็นความเห็นชอบส่งผลให้ถึงความปรากฏขึ้นแห่งมรรคได้ โดยอาการที่รู้ชัดแจ้ง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และส่งผลให้บรรลุธรรมสูงสุดถึงพระนิพพาน^{๑๘}

๒) พระมหาสุนันท์ จันทโสภโณ (ดิษฐ์สุนันท์) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาคำสอนเรื่องพระไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท” จากการศึกษาพบว่า “สิ่งทั้งปวงทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมนั้นล้วนตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา เพราะมีการเกิดขึ้น (อุปาทะ) รุติ (ตั้งอยู่) ภาวะ (ดับไป) แต่สาเหตุที่ทำให้บุคคลยังไม่เข้าใจในเรื่องไตรลักษณ์อย่างแท้จริง เพราะมีอวิชชาและสิ่งที่มาปิดบังไตรลักษณ์ จนทำให้ยังไม่เห็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าในลักษณะของไตรลักษณ์ทั้ง ๓ อย่าง คือ ๑) สันตติ ปิดบังอนิจจลักษณะ ๒) อริยาบถ ปิดบังทุกขลักษณะ ๓) ขนสัญญา ปิดบังอนัตตลักษณะ ที่ เป็นความจริงของสังขาร คือ ชันธ์ ๕ ซึ่งได้แก่ รูป เวทนาสัญญา สังขาร วิญญาณ”^{๑๙}

๓) พระบุญธรรม อธิจิตโต (สรีระสา) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาจิต และเจตสิกในการปฏิบัติวิปัสสนา หมวดจิตตานุปัสสนาภาวนา” จากการศึกษาพบว่า จิตเป็นปรมัตถธรรมประเภทหนึ่งมีสามัญญลักษณะของการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ คือ ได้รับความรู้หรือเป็นธรรมชาติที่ทำให้ความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้วิจิตร ความดับของจิตนี้ย่อมเป็นไปอย่างรวดเร็วที่จะหาอะไรมาเปรียบเทียบได้ ธรรมชาติของจิตมี ๓ ประการ คือ มีการรับอารมณ์ อยู่เสมอ เป็นใหญ่ และเป็นประธานในธรรมทั้งปวง คือ เป็นเหตุให้เจตสิกทั้งหลายรู้อารมณ์ และทำให้สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตวิจิตรพิสดาร จิตเป็นนามธรรม เป็นธรรมชาติที่ไปได้ไกล เพียงแต่นึกถึงแล้วเหี่ยวไปดวงเดียว คือ รู้อารมณ์ได้ที่ละอย่างๆ ไม่มีรูปร่างสัณฐานตัวตน อาศัยหทยวัตถุเกิด เจตสิกเป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิดมีลักษณะ ๔ ประการ คือ เกิดพร้อมกับจิตดับพร้อมกับจิต รับอารมณ์เดียวกันกับจิต อาศัยวัตถุอันเดียวกับจิตเกิด (อาศัยวัตถุเกิดเฉพาะในปัญจโวการภูมิเท่านั้น)^{๒๐}

^{๑๘} พระมหาประเทือง สิริคุตโต (บุญเลิศ), “ศึกษาการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้าบทคัดย่อ.

^{๑๙} พระมหาสุนันท์ จันทโสภโณ (ดิษฐ์สุนันท์), “การศึกษาคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙), หน้าบทคัดย่อ.

^{๒๐} พระบุญธรรม อธิจิตโต (สรีระสา), “ศึกษาจิตและเจตสิกในการปฏิบัติวิปัสสนาในหมวดจิตตานุปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้าบทคัดย่อ.

๔) พระภิกษุ โฏฐิโก (เศรษฐสิโรตม์) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสติสูตร” จากการศึกษาพบว่า สติปัฏฐาน ๔ คือ แนวทางในการปฏิบัติโดยพิจารณา กาย เวทนา จิต ธรรม และกำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันในแต่ละขณะๆ อย่างจดจ่อต่อเนื่อง หรือมีลักษณะเพ่งจิตลงไปที่อารมณ์ก็มีมัญฐาน และกำหนดรู้อย่างครบถ้วนบริบูรณ์ และธรรมที่สนับสนุน ๓ อย่างคือ ๑) มีอาตปปี ความพากเพียรในการปฏิบัติเพื่อเป็นเครื่องเผากิเลส ๒) มีสัมปชัญญะอย่างต่อเนื่อง ๓) มีสติระลึกรู้อยู่กับรูปนามปัจจุบัน^{๒๑}

๕) พระอนุชา ถาวรสทโธ (ลับบัวงาม) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา” จากการศึกษาพบว่า จิต ในทางพระพุทธศาสนา คือ ธรรมชาติรู้อารมณ์ มีจำนวน ๘๙ ดวง เมื่อว่าโดยพิศดารมี ๑๒๑ ดวง โดยจิตมีสัมปยุตตธรรม คือ เจตสิกทั้งหลายคอยปรุงแต่งทำให้สภาพของจิตมีการแปรเปลี่ยนสภาพไปตามเหตุปัจจัยนั้น และย่อมช่วยสนับสนุนให้ผลธรรมนั้นตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์มีผลโดยตรงต่อการรับรู้อารมณ์ของจิต ส่วนวิถีจิต หมายถึง จิตที่เกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถวที่นอกจากปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตติกิจ รับอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ สัทธารมณ เป็นต้น อายตนะ คือ แหล่งกำเนิด และสืบต่อของจิตกับอารมณ์ภายนอก ส่งผลต่อการรับรู้ของจิต เป็นเหตุให้ธรรมทั้งหลายมาประชุมกัน เพื่อใช้เป็นฐานความรู้ให้กำหนดได้ เท้าทันอารมณ์ และเป็นอุปสรรคทั้งหลายที่คอยขัดขวางการปฏิบัติ^{๒๒}

๖) แมชิตดวงใจ กุทอง ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาขั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” จากการศึกษาพบว่า ขั้น ๕ คือ กองรูปธรรมและนามธรรมที่ประชุมเป็นหมวดซึ่งบัญญัติเรียกว่าสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา อันเป็นธรรมดาของสัตว์โลกทั้งหลายที่ยังมีความเห็นผิดไม่รู้ความจริงในสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นมีเพียงรูปนาม และอายตนะ ๑๒ คือ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้มีอายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ อายตนะภายใน ๖ คือ เชื่อมต่อให้เกิดความรู้แดนต่อความรู้ฝ่ายภายในมี ๑) จักขุ ๒) โสตะ ๓) ฆานะ ๔) ชิวหา ๕) กายะ ๖) มโน อายตนะภายนอก ๖ ที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้แดนต่อการรู้ฝ่ายภายนอก ๑. รูปะ (รูปสิ่งที่เห็นหรือสัมผัสคือ สี) ๒ สัททะ (เสียง) ๓. คันธะ (กลิ่น) ๔. รสชะ (รส) ๕. โผฏฐัพพะ (สัมผัสทางกาย) ๖. ธรรมหรือธรรมารมณ (อารมณ์ที่เกิดกับใจสิ่งที่ใจนึกคิด) นี้เรียกว่าอารมณ์ ๖ คือ เป็นสิ่งที่สำหรับให้จิตยึดหน่วง เป็นปัจจัยให้เกิดทุกข์ หรือพ้นจากทุกข์ได้ ซึ่งชีวิตของมนุษย์ และสัตว์ทั้งหลายที่ต้องตกอยู่ในสังสารวัฏอย่างไม่มีที่สิ้นสุด^{๒๓}

^{๒๑} พระภิกษุ โฏฐิโก (เศรษฐสิโรตม์), “ศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสติสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้าบทคัดย่อ.

^{๒๒} พระอนุชา ถาวรสทโธ (ลับบัวงาม), “ศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้าบทคัดย่อ.

^{๒๓} แมชิตดวงใจ กุทอง, “ศึกษาขั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้าบทคัดย่อ.

๗) นางกรรณิการ์ ขาวเงิน ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามพระคัมภีร์ของพุทธทาสภิกขุ” จากการศึกษาพบว่า อายตนะตามพระคัมภีร์ของพุทธทาสภิกขุ หมายถึง เครื่องติดต่อกันทำให้เกิดความรู้สึกรู้จักขึ้น อายตนะแบ่ง ๒ ประเภท คือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก อายตนะภายใน คือ เครื่องติดต่อกันที่มีอยู่ประจำในร่างกายคนทุกคนมี ๖ ประเภท คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก หรืออารมณ์ หมายถึง สิ่งทั้งหลายในโลกอยู่ในลักษณะของรูป เสียง กลิ่นรส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อายตนะภายในมีไว้สำหรับติดต่อกับอายตนะภายนอก หรือสิ่งทั้งหลายก่อให้เกิดความรู้สึกรู้จักต่อเรื่องราวต่างๆ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ เป็นเบื้องต้นของสิ่งที่เป็นปัญหาของมนุษย์ในชีวิตประจำวัน การกระทบกันของอายตนะภายในอายตนะภายนอกและวิญญาณทำให้เกิดกระบวนการรับรู้เรียกว่า “ผัสสะ” ก่อให้เกิดความรู้ อารมณ์ทั้งหลายที่มีอยู่ประจำโลก ดังนั้น การดำเนินชีวิตโดยมีสติปัญญาควบคุมผัสสะจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง พุทธทาสภิกขุยังได้อุปมาอายตนะกับสิ่งต่างๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนมากขึ้น เช่น การอุปมาอายตนะกับมหาสมุทรกับสิ่งทั้งปวง เป็นต้น^{๒๔}

จากการศึกษาทบทวนเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง พบว่า มีข้อความในคัมภีร์และเอกสารต่างๆ ที่เกี่ยวกับการวิจัยเฉพาะแง่มุมและแนวทางปฏิบัติพร้อมทั้งหลักธรรมที่สอดคล้องและใกล้เคียงกับเนื้อหาการศึกษาใน “อัมมัตตานิจจสูตร” กล่าวคือ อายตนะ ได้แก่ รูปนาม หรือขันธ ๕ อันเป็นการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะคู่ทั้ง ๖ ที่จะนำไปสู่การบรรลุธรรมของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาส่วนหนึ่ง แต่ทว่ายังไม่มีปรากฏการศึกษาใน “อัมมัตตานิจจสูตร” และครอบคลุมประเด็นเนื้อหาทั้งหมดในอัมมัตตานิจจสูตร ที่กล่าวถึง อายตนะภายใน ๖ ไม่เพียงแต่ไตรลักษณ์ของพระพุทธานุสสาเถรภาพและลำดับขั้นตอนในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาใน “อัมมัตตานิจจสูตร” เพราะสิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตนนั้นจะถึงซึ่งความหลุดพ้นได้หรือไม่ จึงเป็นเหตุให้ ผู้วิจัยสนใจมาศึกษาให้ชัดเจนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น โดยเพิ่มเติมในรายละเอียด เพื่อประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้ศึกษา และผู้ที่สนใจศึกษาอาการต่างๆ ให้ทันกับสภาวะธรรมปัจจุบันเพื่อรู้ชัด อนิจจลักษณะ ความไม่เที่ยงที่เป็นไปในรูปกระแสแห่งเหตุปัจจัยตามความเป็นจริงนั้น

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ผู้วิจัยได้กำหนดขั้นตอนการวิจัย ดังนี้

- ๑.๗.๑ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ พระไตรปิฎก
- ๑.๗.๒ รวบรวมข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) ได้แก่ อรรถกถา วิสุทธิมรรค และหนังสือ ตำรา วารสาร บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- ๑.๗.๓ เรียบเรียงข้อมูล และตรวจสอบความสอดคล้องกับคัมภีร์พระไตรปิฎก

^{๒๔} นางกรรณิการ์ ขาวเงิน, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามพระคัมภีร์ของพุทธทาส”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔), หน้าบทคัดย่อ.

- ๑.๗.๔ ประมวลข้อมูล สรุปวิเคราะห์เพื่อตอบปัญหาการวิจัยที่ตั้งไว้
- ๑.๗.๕ ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์โดยอาจารย์ที่ปรึกษา และผู้เชี่ยวชาญ
- ๑.๗.๖ แก้ไข ปรับปรุง นำเสนอผลงานสารนิพนธ์

๑.๘ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- ๑.๘.๑ ทำให้ทราบหลักธรรมในอัมมัตตานิจจสูตร
- ๑.๘.๒ ทำให้ทราบปฏิบัติวิปัสสนากาวนาในอัมมัตตานิจจสูตร

บทที่ ๒

หลักธรรมในอัมมัตตานิจจุตร

พระไตรปิฎก สฬายตนวรรค เป็นการประมวลพระพุทธพจน์ที่แบ่งหมวดหมู่ จัดแบ่งตามเนื้อหาสาระ ในอัมมัตตานิจจุตร เป็นพระสูตรหนึ่งที่กล่าวถึงปัญญาโดยความเป็นพระไตรลักษณ์ของสรรพสิ่งทั้งปวง ซึ่งปรากฏต่อการรับรู้ของมนุษย์ที่มีกระบวนการรับรู้ทั้งของตนเอง และผู้อื่น อันได้แก่ อนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง ทุกข์ความเป็นทุกข์ และอนัตตา คือ ความไม่มีตัวตน และไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใด ดังที่ปรากฏในพระสูตร ดังนั้น ผู้วิจัยจึงศึกษา อัมมัตตานิจจุตร โดยกำหนดขอบเขต และประเด็นกรณีการศึกษาไว้ ดังนี้

- ๒.๑ ความหมายและความสำคัญในอัมมัตตานิจจุตร
- ๒.๒ เหตุเกิดและที่มาของอัมมัตตานิจจุตร
- ๒.๓ ประเภทและลักษณะหน้าที่ในอัมมัตตานิจจุตร
- ๒.๔ ความสัมพันธ์หลักธรรมกับอัมมัตตานิจจุตร
- ๒.๕ สภาวะธรรมลักษณะในอัมมัตตานิจจุตร
- ๒.๖ สรุปหลักธรรมในอัมมัตตานิจจุตร

๒.๑ ความหมายและความสำคัญในอัมมัตตานิจจุตร

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงหลักธรรมในสิ่งมีชีวิตทั้งหลายที่มีอยู่ในร่างกายตน ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญจำเป็นควรแก่การศึกษา เพื่อให้รู้เห็นตามความเป็นจริงในสิ่งนั้นอันหมายถึง อายุตนะภายใน ๖ ให้แก่ ภิกษุทั้งหลาย เรียกว่า อัมมัตตานิจจุตร^๑ ดังนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย จักขุ (ตา) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ไม่ใช่อัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญา อันชอบตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา โสตะ (หู) ไม่เที่ยง ฆานะ (จมูก) ชิวหา (ลิ้น) กายะ (กาย) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง ฯลฯ มโน (ใจ) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ไม่ใช่อัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลาย พึงเห็นด้วยปัญญา อันชอบตามความเป็นจริง อย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมัน นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวก ผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตะ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น เมื่อ

^๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑-๒.

จิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีจิตอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีก

เพื่อให้เกิดความเข้าใจถึงความหมาย และความสำคัญในหลักธรรมของอัมมัตตานิจจุสูตร ผู้วิจัยจึงแสดงการศึกษาโดยมีรายละเอียด ดังนี้

๒.๑.๑ ความหมายของอัมมัตตานิจจุสูตร

อัมมัตตานิจจุสูตร หมายถึง ว่าด้วยอายตนะภายใน ๖ ไม่เที่ยง^๒ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาธรรมที่เกิดขึ้นในตน (นียกัชฌัตตะ) ในคำว่า อชุตต (ภายใน) นี้ ดัง [ฉาน] ในวิภังค์ ตรีสเพียงเท่านั้นว่า อชุตต ปจจตต (เป็นภายใน คือ เฉพาะตน) ดังนั้น คำว่า อชุตต นี้จึงมีความหมายว่า เกิดขึ้นในตน คือ กระแสจิตของตนเพราะทรงประสงค์เอานียกัชฌัตตะ

ธรรม อัมมัตตะ ที่ตรัสไว้ในที่ต่างๆ จำแนก ๔ ประการตามฐานะคือ

๑) โคจรัชฌัตตะ อารมณ์ที่บุคคลกำหนดรู้ด้วยสมณะ หรือวิปัสสนา

๒) นียกัชฌัตตะ ภูมิตะที่ที่เกิดขึ้นในตน

๓) อัมมัตตชฌัตตะ อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

๔) วิสยัชฌัตตะ สิ่งที่พระพุทธเจ้าเป็นใหญ่ในจิตของพระองค์ ได้แก่ ผลสมบัติ เพราะพระองค์สามารถเข้าผลสมบัติได้ทุกขณะที่ต้องการ

อัมมัตตะในที่นี้เป็น นียกัชฌัตตะ คือ ฉานที่เกิดขึ้นในตน เพราะในพระบาลีฉานวิภังค์ ตรีสอธิบาย อชุตต (เป็นภายใน) ด้วยบทที่มีความหมายคล้ายกันว่า ปจจตต (เฉพาะตน) จึงหมายถึง นียกัชฌัตตะในที่นี้ ดังข้อความใน พระบาลีว่า อชุตตตนิ ย อชุตต ปจจตต

คำว่า อชุตตต (ภายใน) คือ ฉานใดเป็นภายใน คือ เฉพาะตน^๓

คำว่า อชุตต มาจาก อธิ (เกิดขึ้น) + อตต (ตน) ส่วนคำว่า ปจจตต มาจาก ปติ (เฉพาะ) + อตต (ตน) คำทั้งสองมีรูปวิเคราะห์ว่า

อตตนิ ชาต อชุตต = ฉานที่เกิดขึ้นในตน ชื่อว่า อัมมัตตะ (อภยยิภาวสมาส อธิ คัพพ + อตต คัพพ) อตตาน อตตาน ปติ ปจจตต = เฉพาะตนๆ ชื่อว่า ปจจัตตะ (อภยยิภาวสมาส ปติ คัพพ + อตต คัพพ)^๔

อนิจจสุภาโว อนิจจตา หมายถึง ความเป็นอยู่ คือ สิ้นไป ดับไปอยู่เรื่อยๆ ติดต่อกันของสังขตธรรม ที่ไม่เที่ยง ชื่อว่า “อนิจจตา” อนิจจตาเยว ลกขณ อนิจจลกขณ ความเป็นอยู่ คือ สิ้นไป ดับไป อยู่เรื่อยๆ ติดต่อกันไปของสังขตธรรมที่ไม่เที่ยงนั้น อันเป็นเครื่องหมายแสดงให้รู้ได้จำได้

^๒ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑.

^๓ คำว่า ภายใน อธิบายว่า เป็นภายในมีเฉพาะตน ในคำว่า มีจิตสงบนั้น จิต มโน มานัส ฯลฯ มโน วิญญาณธาตุที่เหมาะสมนี้เรียกว่า จิต จิตนี้เป็นธรรมชาติสงบระงับ สงบเสียบภายในตน เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า มีจิตสงบภายในตน. อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๕๕/๓๐๘.

^๔ พระพุทธโฆษาจารย์ รัตนาม, สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ ตรวจชำระ, พระคันธสाराภังค์ แปลและอธิบาย, วิสูตรมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๑๓๘.

ชื่อว่า “อนิจจลักษณะ” ภาวะที่สังขารทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง^๕

สูตร คือ พระสูตร พระธรรมเทศนา หรือธรรมกาถาเรื่องหนึ่งๆ ในพระสูตรต้นตปิฎกแสดงเจือบุคคลลาธิฐาน เช่น เมื่อบุคคลที่พระพุทธเจ้าเสด็จไปพบทูลถาม พระองค์ก็ตรัสตอบไป คำตอบหรือคำสนทนาที่ทรงโต้ตอบกับชาวบ้านชาวณา พระมหากษัตริย์ หรือเจ้าชายแต่ละเรื่องก็จบไปในตัวเรื่องหนึ่งๆ นี้ เรียกว่า สูตระ (หรือพระสูตร) ธรรมที่แสดงแบบนี้ได้รวบรวมจัดไว้พวกหนึ่ง เรียกว่า สูตรตันตะ หรือพระสูตร^๖

เมื่อว่าโดย “อายตนะ” ทวาราลมพนเภเทน ฆวนตายนานิ จ ทวาราลมพนตพูปนุน ปริยายเณ ธาตุโยฯ แปลว่า อายตนะ และธาตุ ย่อมมีโดยประเภทแห่งทวาร และอารมณ์ย่อมมีโดยวิญญานที่เกิด เนื่องจากทวารและอารมณ์หมายความว่า อายตนะ โดยประเภทแห่งทวารแล้วมี ๖ เป็นอายตนะภายใน ๖ เรียกว่า อัชฌัตติกายตนะ ว่าโดยแห่งอารมณ์ก็มี ๖ เป็นอายตนะภายนอก เรียกว่า พหิทายตนะ รวมอายตนะ ๑๒^๗

อายตนะในศัพท์วิเคราะห์ อายตนะ ที่อยู่ ที่เกิด ที่ประชุม เหตุ บ่อเกิด เทวาลัย เจดีย์ ลัทธิ -อายตุนติ วายมนติ เอตถ ผลกามาติ อายตน์ ที่เป็นที่ผู้ต้องการผลพยายาม (อา บทหน้า ยต ธาตุใน ความหมายว่า พยายาม ยุ ปัจจัย แปลง ยุ เป็น อน), -อายญต อตตโน ผล ตโนติ ปวตเตตติ อายตน์ สิ่งที่ขยายผลของตนไป (อาย บทหน้า ตนุ ธาตุใน ความหมาย ว่าขยาย อ ปัจจัย)^๘

อายตนะ นี้มีเนื้อความแสดงความหมายอยู่ ๕ ประการ คือ

๑) สยชาติเทสฏฐ หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะในนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่เกิดแห่งวิถิจิตเป็นที่เกิดของบุญและบาปก็อาศัยเกิดตามอายตนะนี้ทั้งนั้น เป็นที่อยู่ของจิตและเจตสิกอีกด้วย ถ้าไม่มีอายตนะแล้วก็ไม่มีความก่อให้เกิดจิตและเจตสิกไม่มีวิถิจิต ไม่มีบุญและไม่มีบาป คือ จะเกิดในชาติใดภพใดก็ตาม ไม่เกิดที่อื่นต้องเกิดที่อายตนะเหล่านี้ทั้งนั้น

๒) นิवासฏฐ หมายความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่อยู่ของวิถิจิต เป็นการแสดงโดยอ้อม เพราะวิถิจิตต่างๆ นั้นไม่ใช่มีอยู่แล้วในตา หู เป็นต้น ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมเพรียงกันแล้ว วิถิจิตเหล่านั้นก็เกิดขึ้นเหมือนหนึ่งพินกับสายพิน ย่อมกล่าวไม่ได้ว่าเสียงพินนั้นอยู่ที่ตัวพินแต่ถ้าติดขึ้นแล้วเสียงนั้นปรากฏดังขึ้นมากล้ายกับว่าเสียงนั้นอยู่ในสายพิน ดังนั้น วิถิจิต และอัชฌัตติกายตนะ ๖ เหล่านี้ ถ้ามีเหตุปัจจัยบริบูรณ์แล้วปรากฏเกิดขึ้นเหมือนหนึ่งวิถิจิตนี้อยู่ในอายตนะเหล่านี้

^๕ พระสังฆมณฑลิกะ อัมมาจริยะ พระสังฆมณฑลิกะ อัมมาจริยะ, **ปรมัตถะโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๒๕.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๘.

^๗ นายวรรณสิทธิ์ ไวทยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภาค**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๗), หน้า ๑๑๘.

^๘ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต), **ศัพท์วิเคราะห์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง ๒๒๓, ๒๕๕๘), หน้า ๑๐๐.

๓) อารมณ์ หมายถึง ความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเกิดขึ้นอยู่ในสัตว์ทั่วไป ไม่เลือกชั้นต่ำ ชั้นสูง เล็ก ใหญ่ คือ ไม่ว่ามนุษย์ เทวดา สัตว์ดิรัจฉานก็ต้องมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ด้วยกันทั้งสิ้น

๔) สัมผัส หมายถึง ความว่า รูปอายตนะ เป็นต้น จนถึงอัมมายตนะที่เป็นอายตนะภายนอก เรียกว่า อายตนะเพราะเป็นที่ประชุมแห่งวิจิตรทั้งหลายคือ วิจิตรต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องมีการรับอารมณ์เสมอของวิจิตรเหล่านี้ คล้ายกับว่าเข้าไปประชุมในอารมณ์มีรูปารมณ์ เป็นต้น

๕) การณ หมายถึง ความว่า อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ เหล่านี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่ให้วิจิตรเกิด คือ ตามธรรมดาวิจิตรที่จะเกิดขึ้นได้นั้นต้องมีอายตนะทั้งภายใน และภายนอก ถ้าไม่มีอายตนะเหล่านี้เสียแล้ววิจิตรเกิดขึ้นไม่ได้^๙

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ให้ความหมายของอายตนะไว้ว่า อายตนะ แปลว่า ที่ต่อ หรือแดน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปลอย่างง่าย ๆ ว่าทางรับรู้ มี ๖ อย่าง ดังที่เรียกในภาษาไทยว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โลกนั้น ปรากฏลักษณะอาการแก่มนุษย์เป็นส่วนๆ เท่าที่มนุษย์จะมีแดน หรือเครื่องมือสำหรับรับรู้ คือ เท่ากับ จำนวนอายตนะ ๖ นั้นเอง สิ่งที่ถูกรู้ หรือลักษณะอาการต่างๆ ของโลกเรียกชื่อว่า อายตนะเหมือนกัน ดังนั้น แดนต่อความรู้ภายใน เรียกว่าอายตนะภายใน มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าทวาร หรืออินทรี ๖ และแดนต่อความรู้ภายนอกเรียกว่า อายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกายและสิ่งที่ ใจนึก โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า อารมณ์^{๑๐} และระหว่างอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ สามารถจัดลงในชั้น ๕ มีดังนี้

๑. อายตนะ ๕ คู่ ได้แก่ ๑ (จักขุ-รูป) ๒ (โสต-สัททนะ) ๓ (ฆานะ-คันธะ) ๔ (ชีวาหา-รส) ๕ (กาย-โผฏฐัพพะ) อยู่ในรูปชั้น

๒. อายตนะภายในที่ ๖ คือ มโน หรือ ใจ อยู่ใน วิญญานชั้น

๓. อายตนะภายนอกที่ ๖ คือ ธรรม หรือธรรมารมณ์อยู่ในชั้น ๔ ได้แก่ นามชั้น ๓ (เวทนา สัญญา สังขาร) และรูปชั้น (โดยเฉพาะที่เป็นสุขุมรูปเท่านั้น เช่น อากาศธาตุ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ความเบา ความอ่อนสลาย ความสืบทอด ความทรุดโทรม การขยายตัว ความแปรสลาย ของรูป เป็นต้น) กับทั้งนิพพานซึ่งเป็นภาวะพ้นจากชั้น^{๑๑}

สรุปได้ว่า อัชฌัตตานิจจสูตร คือ อายตนะภายใน ๖ คือ รูปนาม หรือชั้น ๕ มีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอายตนะอีกประเภทหนึ่ง คือ อายตนะภายนอก ๖ คือ รูปารมณ์ เป็นต้นซึ่งมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องติดต่อกัน ๖ คู่ เกิดสภาวะธรรมเป็นไปโดยเฉพาะๆ แห่งทวารนั้น อันเป็นที่เกิดของสภาพธรรมในจิตต่างๆ ของอายตนะภายใน ๖ ให้ปรากฏเกิดขึ้นเท่านั้น

^๙ นายบุญมี เมธางกูร, นายวรรณสิทธิ์ ไวกะเสวี, **คู่มือการศึกษา พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภังค์**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: เทพพรทานการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า ๑๐๑-๑๐๒.

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง และขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๑.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙.

๒.๑.๒ ความสำคัญของการศึกษาในอัมมัตตานิจจุสูตร

อัมมัตตานิจจุสูตรว่าด้วย อายตนะภายใน ๖ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา อันเป็นประโยชน์ของผู้ฟัง ผู้เห็นได้ว่าอายตนะนี้เป็นไปในธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ ธรรมชาติที่ทำให้ผลเกิด คือ การงานของจิตในการรับรู้อารมณ์ของจิต ได้แก่ สิ่งที่จิตรู้ สิ่งที่ถูกจิตรู้ และเป็นที่ตั้งที่อาศัยจิต เป็นเครื่องต่อที่สำคัญอันทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิด และเมื่อเกิดมาแล้ว ก็อายตนะนี้เองเป็น ปัจจัยให้ประพาสเป็นไปในเหตุที่จะให้เกิดทุกข์สุข หรือจะให้พ้นทุกข์สุขได้ ขึ้นชื่อว่าสัตว์แล้วจะ ไม่ต้องอาศัยอายตนะเลยนั้นเป็นไม่มี ในการศึกษาจำเพาะแถมว่าด้วยอายตนะภายในไม่เที่ยง ของ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มีความสำคัญในหลักธรรมที่ควรศึกษาโดยละเอียด คือ การหลุดพ้นจาก อายตนะภายในทั้ง ๖ เป็นการศึกษาเหตุเกิดของอายตนะภายในทั้งหมด และวิธีลำดับขั้นตอนการ ปฏิบัติ เพื่อเกิดการเข้าใจตนเอง และการนำไปปฏิบัติแก่ตนเอง เพื่อให้เกิดความเจริญเข้าใจถึงธรรม แห่งอายตนะ ทรงสอนให้พิจารณาด้วยปัญญาข้อบ่งชี้ตามความเป็นจริงตามโวหารของชาวโลกว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา พระสูตรนี้เป็นพื้นฐานที่จะสร้างสรรค์ ให้อริยาคัยสงบ และมีจิตใจแน่วแน่มั่นคง ในวัตถุประสงค์ เพื่อให้เกิดความเบื่อหน่าย ไม่ยึดมั่นถือมั่น คือ ความหลุดพ้นจากสิ่งทั้งปวงไม่ติดสิ่งใด^{๑๒}

สรุปได้ว่า อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจนี้ เป็นเครื่องมือในการรับรู้ สภาวะธรรมภายนอกตน อายตนะภายในนี้เป็นสิ่งที่ควรศึกษาให้เข้าใจและเกิดความเห็นตามความเป็นจริงว่า อายตนะภายในอันเป็นเครื่องอาศัยให้รับรู้โลกภายนอกนั้นไม่เที่ยง เกิดขึ้น และดับไปตาม ธรรมตา หากมนุษย์ไม่รู้ถึงความไม่เที่ยงของอายตนะภายในแล้ว เห็นผิดไปจากความเป็นจริง ทำให้ หลงว่าอายตนะภายในนี้เป็นของตน เป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ไม่แปรผัน ซึ่งเมื่ออายตนะภายในเหล่านี้แสดง สภาวะที่เป็นจริง คือ ดับไป ย่อมเกิดความเศร้าโศก เพราะความพลัดพรากจากอายตนะภายใน ที่ตนยึดมั่นถือมั่นไว้ หากมนุษย์ได้ศึกษาถึงความไม่เที่ยงของอายตนะภายในเหล่านี้ ย่อมบรรเทาความ ยึดมั่นถือมั่น เพราะเห็นตามความเป็นจริงในความไม่เที่ยงของอายตนะภายใน เกิดความเบื่อหน่าย คลายความกำหนัด จนกระทั่งเกิดปัญญาถึงความหลุดพ้น คือ มรรค ผล และนิพพาน

๒.๒ เหตุเกิดและที่มาของอัมมัตตานิจจุสูตร

ในพระไตรปิฎก ทุกพระสูตรกล่าวถึง มูลเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงหลักธรรม ในพระสูตรทั้งหลายแก่พุทธบริษัทตามสถานที่ต่างๆ ๔ ประการ^{๑๓} คือ

๑) อุตตัมมาสยะ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมตามพระอริยาคัยของพระองค์เอง โดย ไม่ต้องมีผู้ใดกราบทูลให้แสดง เช่น อากังขยสูตร ซึ่งเป็นเรื่องคนทั่วไปที่อยากได้ ทรงแนะนำวิธีการ พัฒนาจิต เป็นต้น หรือโนมสาสติปัญฐานสูตร ซึ่งทั้งสองพระสูตร ทรงสอนการปฏิบัติธรรมเจริญสมถ กัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ทำให้ภิกษุทั้งหลายที่มาฟังต่างมีใจยินดีชื่นชมในพระภาสิต^{๑๔}

^{๑๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/บทนำ/[๘].

^{๑๓} ที.ส. (ไทย) ๘/บทนำ/[๘].

^{๑๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๕/๓๔๐.

๒) ปรัชมาสยะ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมตามพระอัธยาศัยของผู้อื่น โดยทรงมุ่งประโยชน์เป็นการเฉพาะสำหรับผู้ฟัง เช่น มหาราหุโลวาทสูตร พระสูตรที่ทรงแสดงโปรดแก่พระราหุลโดยเฉพาะ หรืออัมมจักกัปปวัตตนสูตร ทรงแสดงแก้ปัญหาวัคคีย์ ด้วยการบอกสู่แนวทางสายกลาง คือ มัชฌิมาปฏิปทา^{๑๕} เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติให้เลือก

๓) ปุจฉาสิกะ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมเพราะตามคำถาม เช่น วมิกสูตร ที่ทรงแสดงแก่พระกุมารกัสสปะ สามัญญผลสูตรทรงแสดง เพื่อตอบปัญหาของพระเจ้าอชาตศัตรู เรื่องการใช้ศิลปะเลี้ยงชีวิตกับการบวชยังไหนมีผลดีกว่ากัน เติวิชาสูตร ทรงแสดงเพื่อตอบปัญหาของมานพน้อย ๒ คนได้แก่ วาเสฏฐมานพ และภราทวาทมานพ ที่ทูลถามถึงทางตรงไปสู่พรหมโลก มังคลสูตร ทรงแสดงเพื่อตอบปัญหาว่าอะไร คือ มงคล และพระสูตรต่างๆ ในโพชฌังคสังยุต มารสังยุตและพรหมสังยุต

๔) อัฏฐุปัตติกะ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมตามเรื่อง หรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้นๆ เช่นพรหมชาลสูตร ทรงแสดงเหตุการณ์ที่สุปปยปริพาชกกล่าวติเตียนพระรัตนตรัย แต่พรหมทัตตามณพิศิษฐ์ของเขากลับกล่าวคำยกย่อง ทรงแสดงขณะทอดพระเนตรแม่น้ำคงคา ทรงแนะนำให้ภิกษุฟังพิจารณาชั้น ๕ ปรากฏว่าแปลกเหมือนฟองน้ำ ปาริฉตคสูตร ว่าด้วยต้นไม้สวรรค์ ชื่อปาริฉัตร มีใบเหลืองก็จักผลัดใบ ผลิดอกออกใบ จักเป็นช่อใบช่อดอก จักมีดอกตูม มีดอกแย้ม โดยเปรียบเทียบเหมือนกับการปฏิบัติของเหล่าอริยสาวก เป็นต้น^{๑๖}

อัมมัตตานิจสูตรนี้ แปลว่า อายุตนะภายในไม่เที่ยง คือ ทรงสอนให้พิจารณาด้วยปัญญาตามความเป็นจริงว่าจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อันเป็นที่มาของชื่อพระสูตรนี้ เพราะกล่าวถึงอายุตนะภายในไม่เที่ยงเป็นเนื้อหาสาระสำคัญของพระสูตรในพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สฬายตนสังยุต ท่านจัดไว้ในปฐมปิณฑาสก ในอนิจจวรรคว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี ทรงแสดงแก่ ภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลายจักขุเป็นของไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วย ปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นมันนั้น ไม่ใช่ตัวตนของเรา หูเป็นของไม่เที่ยง จมูกเป็นของไม่เที่ยง ลิ้นเป็นของไม่เที่ยง กายเป็นของไม่เที่ยง ใจเป็นของไม่เที่ยง

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ใน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมมีญาณหยั่งรู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า ชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่ควรทำ ทำเสร็จแล้ว กิจอื่นๆ เพื่อความเป็นอย่างนี้มีได้มี ดังนี้

คำว่า นั่นไม่ใช่ของเรา หมายถึง ปัญญาเห็นไตรลักษณ์ ย่อมทำให้สลัดออกจากตัณหาที่ยึดถือเบญจขันธ์ ว่าเป็นของเราได้ คำว่า เราไม่เป็นมัน หมายถึง ปัญญาเห็นไตรลักษณ์ย่อมทำให้

^{๑๕} ส.ม. (ไทย) ๑๘/๑๐๘๑/๕๔๓.

^{๑๖} อ.ส.ต.ก. (ไทย) ๒๓/๖๘/๑๘๗.

สลัดออกจากมานะ ความยึดถือว่า เราเป็น ที่เข้าใจว่าเบญจขันธ์นี้ เป็นนั่น เป็นนี่ เช่น เป็นพระ เป็นครู เป็นหญิง เป็นชาย เป็นต้น คำว่า นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา หมายถึง ปัญญาเห็นไตรลักษณ์ทำให้ สัตว์ออกจากมิจฉาทิฐิ ที่ยึดถือเบญจขันธ์ว่าเป็นอัตตาตัวตน เช่น ยึดถือว่าเราเห็นเป็นต้น ทั้งที่ความจริงแล้วเป็นเพียงนามธรรมกับโลกธรรมกระทบสัมผัสกันแล้วนำธรรมให้เกิดขึ้นรับรู้รูปนามที่เห็นนั้น ซึ่งในธรรม ๓ อย่างนี้ คือ ตัณหา มานะ และทิฐิ รวมกันเรียกว่า ปญฺญชเรตฺตมํ คือ ธรรมเครื่องเน้นย้ำ กระทำให้ถึงการตรัสรู้ซ้ำ^{๑๗} คำว่า ขาดิสิ้นแล้ว หมายถึง ขาดิการเกิดที่จะมีขึ้นในอนาคตอัน เนื่องมาจากกิเลสยังมีอยู่ เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมทำให้พ้นจากกิเลส เมื่อพ้นจากกิเลส ย่อมพ้นจากการ เกิดใหม่ด้วยนี้ ชื่อว่าย่อมรู้ว่าขาดิสิ้นแล้ว

พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐีใกล้ พระนครสาวัตถี ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลาย โดยมีพุทธประสงค์ตรัสเรื่อง เกี่ยวกับ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้น เป็นอนัตตา รู้เห็นชัดตามความจริงด้วยปัญญาที่หยั่งเห็นสภาพธรรมของสังขารธรรมที่มีเกิดขึ้นแล้ว เห็นอยู่ขณะ แล้วก็หายไป หรือเปลี่ยนแปลงไปตามลักษณะของธรรมชาติ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา หรือเรื่องทางอารมณ์ ความรู้สึกนึกคิด ความสุขพอใจ ความทุกข์ไม่พอใจ ในสุขก็มีทุกข์ แผงอยู่กลัวความสุขหายไป ทุกสิ่งล้วนไม่มีตัวตน

พระผู้มีพระภาคทรงเห็นธรรมชาติอันยิ่งใหญ่ลึกลับ ธรรมของพระองค์ท่าน ได้หยายของ ที่คว่ำอยู่ เปิดของที่ปิดอยู่แล้ว นำมาสอนให้แก่คนหลงทางด้วยพระประสงค์ว่า ผู้มีจักขุ คือ ปัญญา จะได้เห็นตาม ดังเช่น ภิกษุทั้งหลาย ณ พระวิหาร ธรรมชาติย่อมประกอบด้วยธาตุ ดิน น้ำ ลม ไฟ เป็นกฎของธรรมชาติ ทุกสิ่งไม่เที่ยง มีสิ่งเดียวที่เที่ยงคือ ความไม่เที่ยง ไม่มีข้อยกเว้นใดๆ เป็นธรรม คำสอนให้เกิดความหน่ายจากการไปรู้ความจริง เมื่อหน่ายจึงเกิดความละความยึดมั่นทำลายอาสวะ กิเลสว่าออกจากตัณหาที่ยึดถือขันธ์ ๕ ออกจากมานะที่ยึดถือว่า เป็นเรา ออกจากความเห็นผิด ว่าของเรา การเจริญวิปัสสนาเห็นในไตรลักษณ์ เพื่อความเจริญในอริยสัจ ๔ คือ การกำหนดรู้ทุกข์ การละเหตุแห่งทุกข์ การทำให้แจ้งซึ่งความดับทุกข์ และการอบรมมรรคมีองค์ ๘ ให้เจริญ เมื่อหลุดพ้น แล้วจากกิเลสย่อมพ้นจากการเกิดใหม่ ผู้บรรลุอรหัตผลเป็นจุดหมายสูงสุด

เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภท “ปรัชญาสยะ” คือ ทรงแสดงธรรมตามอัธยาศัย ของผู้อื่น โดยเฉพาะแก่ภิกษุทั้งหลาย และเพื่อเกิดประโยชน์แก่ผู้ฟัง ให้เห็นตามความเป็นจริงให้รู้ชัด ด้วยใจในสภาพธรรมของอายตนะภายในไม่เที่ยง ฉะนั้นธรรมชาติที่เป็น เหตุแห่งการแสดงนั้น ชื่อว่า ธรรมเทศนา ได้แก่ เจตนาที่ในมหาจุลจิตตูปาทที่มิโยนิโสมนสิการเป็นประธาน

สรุปได้ว่า เหตุเกิดแห่งพระสูตรใน อัชฌัตตานิจจุสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ตรัสตาม อัธยาศัยของแต่ละบุคคล ได้กล่าวถึง อายตนะภายในไม่เที่ยง คือ ทรงสอนให้พิจารณาด้วยปัญญาตาม ความเป็นจริงว่าจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มโนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อันเป็นที่มาของ ชื่อพระสูตรนี้ เพราะกล่าวถึงอายตนะภายในทั้ง ๖

^{๑๗} ขุม. (ไทย) ๒๙/๕๐๕/๒๖๓., อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๓๔/๔๘๕.

๒.๓ ประเภทและลักษณะหน้าที่ในอัมมัตตานิจจสูตร

๒.๓.๑ ประเภทในอัมมัตตานิจจสูตร

พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงว่าด้วยอายตนะที่เป็นคู่กันมีทั้ง ๖ คู่ คือ วิกขุทั้งหลายเราจักแสดง สิ่งทั้งปวงแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟังก็อะไรเล่า ชื่อว่าสิ่งทั้งปวง

๑) จักขุกับรูป	๒) โสตะกับสัททะ
๓) ฆานะกับคันธะ	๔) ชิวหากับรส
๕) กายกับโผฏฐัพพะ	๖) มโนกับธรรมารมณ ^{๑๘}

ในอรรถกถา สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค อธิบายว่าด้วยสิ่งทั้งปวงมี ๔ ประเภท แต่ผู้วิจยจะกล่าวถึง สิ่งทั้งปวง ที่หมายถึงเฉพาะอายตนะในอายตนะสัพพะ ดังนี้คือ

วิกขุทั้งหลาย นี้ ชื่อว่า อายตนะสัพพะ มี ๒ ประเภท ดังนี้

อายตนะภายใน ๖ กับ อายตนะภายนอก ๖ คู่ ได้แก่

อายตนะ คือ จักขุ กับ รูปารมณ (สีต่างๆ)

อายตนะ คือ หู กับ สัททารมณ (เสียงต่างๆ)

อายตนะ คือ จมูก กับ คันธารมณ (กลิ่น ต่างๆ)

อายตนะ คือ ลิ้น กับ รสธารมณ (รสต่างๆ)

อายตนะ คือ กาย กับ โผฏฐัพพารมณ ได้แก่ เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง

อายตนะภายในที่ ๖ คือ ทหรูป (ใจ มโน) กับ ธรรมารมณ ได้แก่ จิต เจตสิก ปสาทรูป ๕ สุขุมรูป ๑๖ อายตนะทั้งหลายเหล่านี้เรากล่าวว่า “สิ่งทั้งปวง”^{๑๙}

ในพระไตรปิฎก วิกัณคสูตร ว่าด้วยการจำแนก ปฏิจจสมุปบาทในลำดับแห่ง สฬายตนะว่า กตมณจ วิกขเว สฬายตณ ? จกขวยตณ โสตายตณ ฆานายตณ ชิวหายตณ กายายตณ มนายตณ อิห วุจจติ วิกขเว สฬายตณ^{๒๐}

สฬายตนะมีเท่าไร สฬายตนะมี ๖ ประการนี้ คือ

๑) จักขายตนะ (อายตนะ คือ ตา) ๒) โสตายตนะ (อายตนะ คือ หู)

๓) ฆานายตนะ (อายตนะ คือ จมูก) ๔) ชิวหายตนะ (อายตนะ คือ ลิ้น)

๕) กายายตนะ (อายตนะ คือ กาย) ๖) มนายตนะ (อายตนะ คือ ใจ) เรียกว่า สฬายตนะ^{๒๑}

อรรถกถาและคัมภีร์วิสุทธิมรรค สิ่งที่เรียกว่า สฬายตนะ ๖ อย่างนั้น คือ

๑) อายตนะและการขยายโดยศัพท์ อายตโนโต ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นที่สืบต่อแห่ง จิต และเจตสิก ไปตามหน้าที่ของตน มีการเสวยอารมณ์ในทวาร และอารมณ์นั้นๆ มีจักขุ (ตา) และรูป เป็นต้น จึงชื่อว่า อายตนะ เป็นที่สืบต่อแห่งจิต และเจตสิกที่มาในทวาร และอารมณ์นั้นๆ

๒) อายานัน ตนนโต เพราะแผ่อายะทั้งหลาย คือ ขยายจิตและเจตสิกธรรมเจตสิก

^{๑๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓/๒๒.

^{๑๙} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๒๓/๗.

^{๒๐} ส.น. (บาลี) ๑๖/๒/๔.

^{๒๑} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒/๖-๗., ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๕., ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑-๒.

๓) อายตสส นยนโต เพราะนำไป คือ ทวารและอารมณ์ทั้งหลายยังไม่ดับ ย่อมนำไป คือ ยังสังสารทุกข์อันเป็นไปในสงสาร ซึ่งมีเบื้องต้น เบื้องปลายรู้ไม่ได้ แปลว่า นำอายตนะ คือ สังสารทุกข์ยึดเยื้ออยู่แล้วไป อีกนัยหนึ่ง มีความหมาย เป็นสถานที่อยู่ เป็นบ่อเกิด เป็นที่ชุมนุม เป็นถิ่น หรือแหล่งกำเนิด เป็นเหตุ^{๒๒}

ในพจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ได้กล่าวถึง อายตนะ ที่ติดต่อ, เครื่องติดต่อ, แตนต่อความรู้, เครื่องรู้ และสิ่งที่รู้ เช่น ตาเป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่รู้ หูเป็นเครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่ถูกรู้ แบ่งเป็น ๒ คือ อายตนะภายใน อายตนะภายนอก

๑) อายตนะภายใน เครื่องต่อภายใน เครื่องรับภายใน มี ๖ คือ ๑.จักขุ ตา, ๒.โสต หู ๓. ฆานะ จมูก, ๔.รสะ ลิ้น, ๕. กายะ กาย, ๖. มโน ใจ, เรียกว่าอายตนะภายใน ๖ อินทรีย์ ๖ ก็เรียก

๒) อายตนะภายนอก เครื่องต่อภายนอก สิ่งที่ถูกรู้มี ๖ คือ ๑. รูป รูป, ๒. สัททะ เสียง ๓. คันธะ กลิ่น, ๔. รสะ รส, ๕. โสณัฐพะ สิ่งต้องกาย, ๖.ธัมมะ ธรรมารมณ์ คือ อารมณ์ที่เกิดกับใจ หรือสิ่งที่ใจรู้, อารมณ์ ๖ ก็เรียก^{๒๓}

สาวตถิทานํ. สพฺพํ โว ภิกฺขเว เทเสสสามิ, ตํ สุณฺณถ. ภิกฺขเว ภิกฺขเว สพฺพํ ? จกฺขุญฺเจว รุปา จ โสตย จ สทฺทา จ ฆานญ จ คนฺธา จ ชิวหา จ รสา จ กาโย จ โสณฺฑพฺพา จ มโน จ ธมฺมา จ อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว สพฺพํ^{๒๔} ฯลฯ

สรุปได้ว่า อายตนะมีทั้งหมด ๑๒ คือ อายตนะมีภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ ซึ่งได้จับเป็นคู่ๆ เหล่านี้ เรียกว่า สิ่งทั้งปวง อันได้แก่ รูปกับนาม ดังได้อธิบายไว้แล้ว

๒.๓.๒ อัชฌัตตานิจจุสูตรโดยลักษณะของขันธ ๕

อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ รูปนาม หรือขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา และวิญญาณ

๑) ชื่อว่าเป็น รูป (ขันธ) เพราะรวมธรรมชาติทั้งปวงเข้ากันเข้าด้วยกัน ธรรมชาติ นี้เป็น อย่างเดียว โดยลักษณะ คือ ความเสื่อมสลายไป มีภูตรูป และอุปาทายรูป และปิยรูป สาตรูป ไม่ชื่อว่า รูปขันธ แต่ชื่อว่า รูป คือ โลเกียจิต ๘๑ เจตสิก ๕๒ รูปทั้งหมดที่นารักน่ายินดี และเป็นอารมณ์ของ ตัณหา^{๒๕} ธรรมทั้งหลายอันแยกประเภทเป็นขันธ อายตนะ ชาติ อินทรีย์ สัจจะ และปฏิจจสมุปบาท ยกเว้น โลกุตตรจิต ๘ เจตสิก ๓๖ นิพพาน และบัญญัติ

๒) ชื่อว่า ภูตรูป มี ๔ คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ และวาโยธาตุ คือ ลักษณะ

๓) ชื่อว่า อุปาทายรูป มี ๒๔ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และโคจร มี รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้น แต่จะกล่าวเฉพาะนัยแห่งลักษณะอุปาทายรูป ของ อายตนะ คือ ปสาทรูป ๕

^{๒๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธมหาราช (อภ. อาสภมหาเถร), แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทธนาเพรศ, ๒๕๕๑), หน้า ๘๐๖.

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๔๗-๕๔๘.

^{๒๔} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๒๓/๑๔.

^{๒๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, หลักสูตรชั้นอภิธรรมกัฏฐี มูลยมก และชั้นยมก, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๓), หน้า ๗๓.

คำว่า ปสาท แปลว่า ความใส ปสาทรูปทั้ง ๕ เหล่านี้เป็นรูปที่มีประโยชน์มาก จึงตั้งชื่อว่า รูปภายใน คำว่า รูปภายในไม่ได้หมายถึงรูปที่เกิดอยู่ภายในร่างกาย แต่มุ่งหมายถึงคุณประโยชน์ เหมือนกับคนที่มียุทธวิธีช่วยเหลือในกิจการงานต่างๆ^{๒๖} เช่น ตา รูปที่มีความใส คล้ายกระจกเงาที่มีความใส สามารถในการรับอารมณ์ได้ รับภาพภายนอกได้ หากกระจกเงาขุ่นมัวก็ไม่สามารถที่รับภาพได้ชัด ในปสาทมียอยู่ ๕ อย่างของอายตนะนั้นๆ ได้แก่ จักขุ ตา อันหมายถึง จักขุปสาท เป็นต้น

สรุปได้ว่า อายตนะนี้ ได้ชื่อว่าเป็นรูปในชั้น ๕ ด้วย และอายตนะยังเป็นที่อาศัยเกิดของนามชั้น เพราะเมื่อจะเกิดนามชั้น คือ เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ อันเป็นเหตุเนื่องของการเกิดนามชั้นขึ้น เพราะฉะนั้น อายตนะภายใน ๖ คือ รูปนามนี้ต่างอาศัยซึ่งกันและกันโดยนัยแห่งธรรมชาติ ดังนี้

ลักษณะหน้าที่อายตนะภายในในวิเสสลักษณะ

ลักษณะพิเศษประจำตัว รูปที่เกิดเฉพาะแห่งมี ๖ รูป คือ จักขุปสาท ฆานปสาท เป็นต้น เป็นลักษณะพิเศษประจำเฉพาะของปรมัตถธรรม แต่ละอย่างซึ่งไม่เหมือนกันเลยผิดแผกแตกต่างกันทั้งนั้น

ลักษณะอีกประการชื่อว่า วิเสสลักษณะมี ๔ ประการ ลักษณะ รสะ ปัจจุปปุฏฐาน และ ปทัฏฐาน ลักษณะ คือ ได้กระทำการกิจการงานตามหน้าที่ของตน ปทัฏฐาน คือ เหตุใกล้ที่ทำให้ธรรมนั้นๆ เกิดขึ้น อีกชื่อหนึ่งว่า ลักษณะกิจตุกะ แปลว่า ธรรมหมวด ๔ มีลักษณะ เป็นต้น

จิต เจตสิกและรูป มีวิเสสลักษณะ หรือลักษณะกิจตุกะครบบริบูรณ์ทั้ง ๔ ประการ แต่นิพพานมีวิเสสลักษณะเพียง ๓ ประการ คือ ลักษณะ รสะ ปัจจุปปุฏฐานเท่านั้น ไม่มีปทัฏฐานเหตุใกล้ให้เกิด เพราะนิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยใดๆ มาปรุงแต่งเลย^{๒๗}

๑) ลักษณะกิจตุกะ ของ จักขุปสาท (ตากระทบรูป) รูปาภิขาทารหุตปสาทลกขณ มีความใสของกตฺตรูปที่กระทบกับรูปารมณ เป็นลักษณะรูปสุ อาริณณรสี มีการชักนำอยู่ในรูปารมณ เป็นกิจ จกฺขุวิณญาณสุส อาธารภาวปัจจุปปุฏฐาน มีฐานเป็นที่รองรับอยู่ของจักขุวิณญาณ เป็นผล ทิฏฐกามตานิทานกมมชกตฺปฏฐาน มีกตฺตรูปอันเกิดจากกรรม (รูปตณฺหา) ที่ใครจะเห็น เป็นเหตุใกล้^{๒๘}

ตา คือ จักขุปสาทรูป เป็นรูปชนิดหนึ่งซึ่งเกิดจากกรรมมีความใสดูกระจ่างและสามารถรับรู้รูปารมณ คือ สีต่างๆ ได้ตั้งอยู่ในระหว่างกลางตาดามีเยื่อตา ๗ ชั้นมีสณฐานโดยประมาณ เท่าหัวเหมีหน้าทำให้สำเร็จกิจ ๒ ประการ คือ เป็นวัตถุ เป็นที่ตั้งแห่งจักขุวิณญาณจิตประเภทหนึ่งและเป็นทวารอันเป็นประตูแห่งจักขุทวารวิธีกิจประการหนึ่งคือ รู้อารมณ์นั้นดี หรือไม่ดี ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่าจักขุ องค์ธรรม คือ จักขุปสาทเป็นใหญ่ในการเห็น

^{๒๖} พระลัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, จิต เจตสิก รูป นิพพาน หลักสูตรชั้น จูฬอาภิธรรมิกะตรี, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๘๓.

^{๒๗} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท) ปัทมะสุนทร), ลักษณะกิจตุกะ แห่ง ปรมัตถธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท รุ่งเรืองวิริยะพัฒนา โรงพิมพ์, ๒๕๕๙), หน้า ๔-๕.

^{๒๘} นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, คู่มือพระอภิธรรมมถลสังคหะ ปริเภทที่ ๖, มูลนิธิแนบมทานิรณน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๒), หน้า ๒๘.

๒) ลักษณะที่จตุกะ ของ โสตปสาท สททวิฆาตารหุตปสาทลทกขณฺ์ มีความใสในมหาภูตารูป กระทบกับสัททารมณฺ์ เป็นลักษณะ สททเสฏฺ์ อาวณฺณรสี มีการแสวงหาสัททารมณฺ์ เป็นกิจ โสตวิญญานสส อาธารภาวปจฺจุปฺภูจณฺ์ มีการทรงอยู่ของโสตวิญญาน เป็นผล โสตูกามตนิทานกมฺมชฺฎตปฺภูจณฺ์ มีมหาภูตารูปอันเกิดจากกรรม (สัททตณฺหา) เป็นเหตุไกล่

หู คือ โสตปสาทรูป หมายถึง รูปธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นภาวะที่มีความใส และเป็นเครื่องรับเสียงต่าง ๆ ตั้งอยู่ภายในช่องหูส่วนลึกมีสณฺฐานเหมือนวงแหวน และมีขนสีแดงเส้นละเอียดอยู่โดยรอบ มีความสามารถให้เกิดสำเร็จกิจ ๒ ประการ คือ เป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญานจิตและเป็นทวาร เป็นที่เกิดแห่งโสตทวารวิธิจิต รับสัททารมณฺ์ได้ เป็นเหตุให้ได้ยินและเป็นที่ตั้งของโสตวิญญานจิตฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า โสตะ องค์ธรรม คือ โสตปสาท เป็นใหญ่ในการได้ยิน

๓) ลักษณะที่จตุกะ ของ ฆานปสาท คนธากิฆาตารหุตปสาทลทกขณฺ์ มีความใสของมหาภูตารูปที่กระทบกับคันธารมณฺ์ เป็นลักษณะ คนธเสฏฺ์ อาวณฺณรสี มีการแสวงหากันธารมณฺ์เป็นกิจ ฆานวิญญานสส อาธารภาวปจฺจุปฺภูจณฺ์ มีการทรงอยู่ของฆานวิญญาน เป็นผล ฆายิตูกาม-ตานิทานกมฺมชฺฎตปฺภูจณฺ์ มีมหาภูตารูปอันเกิดจากกรรม (คันธตณฺหา) เป็นเหตุไกล่

จมูก คือ ฆานปสาทรูป หมายถึง รูปธรรมชาติหนึ่งซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน โดยเฉพาะมีความใสสามารถรับคันธารมณฺ์ คือ กลิ่นต่าง ๆ ได้ตั้งอยู่ภายในช่องจมูกมีสณฺฐานคล้ายกับเท้าแพะมีหน้าที่ให้สำเร็จกิจ ๒ อย่าง คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งฆานวิญญานจิต และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งฆานทวารวิธิจิตนั้น รูปนั้น ชื่อว่า ฆานะ องค์ธรรม คือ ฆานปสาท เป็นใหญ่ในการได้กลิ่น

๔) ลักษณะที่จตุกะ ของ ชิวหาปสาท รสาภิฆาตารหุตปสาทลทกขณฺ์ มีความใสของมหาภูตารูปที่กระทบกับรสารมณฺ์ เป็นลักษณะ รสเสฏฺ์ อาวณฺณรสี มีการแสวงหารสารมณฺ์ เป็นกิจ ชิวหาวิญญานสส อาธารภาวปจฺจุปฺภูจณฺ์ มีการทรงอยู่ของชิวหาวิญญาน เป็นผล สายิตูกาม-ตานิทานกมฺมชฺฎตปฺภูจณฺ์ มีมหาภูตารูปอันเกิดจากกรรม (รสตณฺหา) เป็นเหตุไกล่

ลิ้น คือ ชิวหาปสาทรูป หมายถึง รูปธรรมอย่างหนึ่งซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นรูปที่มีความใสเป็นเครื่องรับรสต่าง ๆ ได้ตั้งอยู่ในท่ามกลางลิ้นมีสณฺฐานเหมือนปลายกลีบดอกอุบล มีหน้าที่ ๒ ประการ คือ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งชิวหาวิญญาน และเป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งชิวหาทวารวิธิจิตนั้น รูปนั้น ชื่อว่า ชิวหา องค์ธรรม คือ ชิวหาปสาทเป็นใหญ่ในการลิ้มรส

๕) ลักษณะที่จตุกะ ของ กายปสาท ฌญฐัพพาภิฆาตารหุตปสาทลทกขณฺ์ มีความใสของมหาภูตารูปที่กระทบกับฌญฐัพพารมณฺ์เป็นลักษณะ ฌญฐัพพะเสฏฺ์ อาวณฺณรสี มีการแสวงหาฌญฐัพพารมณฺ์ เป็นกิจ กายวิญญานสส อาธารภาวปจฺจุปฺภูจณฺ์ มีการทรงอยู่ของกายวิญญาน เป็นผล ผุสิตูกาม-ตานิทานกมฺมชฺฎตปฺภูจณฺ์ มีมหาภูตารูป อันเกิดจากกรรม (ฌญฐัพพตณฺหา) เป็นเหตุไกล่ องค์ธรรม ฌญฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ ปฐวี เรียกว่า ปฐวีฌญฐัพพารมณฺ์ (อ่อน แข็ง) เตโช เรียกว่า เตโชฌญฐัพพารมณฺ์ (เย็น ร้อน) วาโย เรียกว่า วาโยฌญฐัพพารมณฺ์ (หย่อน ตึง)^{๒๔}

^{๒๔} นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, คู่มือพระอภิธัมมัตถสังคหะ ประเภทที่ ๖,, หน้า ๒๘-๓๓.

กาย คือ กายปสาทนี้เป็นรูปธรรมอย่างหนึ่งที่เกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน มีสภาพความใส และเป็นเครื่องรับสิ่งสัมผัสต่างๆ มีเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง กายปสาทนี้เกิดอยู่ทั่วร่างกายเว้นไว้แต่ที่ปลายผม ปลายขนเล็บ หนังที่หนา และที่รวมแห่งอาหารใหม่ได้ลำไส้ใหญ่อันเป็นสถานที่ของปาลกเตโช มีหน้าที่คือ ๑ เป็นวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งกายวิญญาน และ ๒ เป็นทวารอันเป็นที่เกิดแห่งกายทวารวิจิตร ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่า กาย องค์ธรรม คือ กายปสาทเป็นใหญ่ในการสัมผัส^{๓๐}

สรุปได้ว่า อายตนะภายใน ๖ มีลักษณะอีกประการหนึ่งชื่อว่า วิเสสลักษณะนี้ มี ๔ ประการ คือ ลักษณะ รสะ ปัจจุปปุฏฐาน และปทัฏฐาน ซึ่งทรงไว้โดยธรรมแห่งคุณภาพและเครื่องแสดงหรือสภาพโดยเฉพาะที่ประจำสำหรับธรรมนั้นๆ เป็นหน้าที่ หรือกิจการงานที่ธรรมนั้นพึงกระทำตามลักษณะของตนๆ ปัจจุปปุฏฐาน คือ ผลของรสะ หรืออาการปรากฏที่เกิดจากธรรมนั้นๆ

ลักษณะของอายตนะภายนอก ที่ไม่ใช่รูปขันธ์ ๕

รูป ที่เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยตรงหมายความว่า มีอารมณ์ เป็นเครื่องมืออาศัยยึดเหนี่ยวของจิตและเจตสิก เพื่อเกิดขึ้นติดต่อกัน ได้แก่ อารมณ์ ๖ ที่เรียกว่า เป็นรูป มีรูปารมณเป็นต้น

๑) ลักษณะกิจตุกะ ของ รูปารมณ

จักขุปฏิทนนลกขณฺ์ มีการกระทบจักขุประสาท เป็นลักษณะ

จักขุวิญญานสส วิสยถาวรสํ มีการทำอารมณ์ให้จักขุวิญญาน เป็นกิจ

ตสเสว โคจรปัจจุปปุฏฐานํ มีการเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาน เป็นผล

จตุมหากุตปฏฐานํ มีมหากุตรูปทั้ง ๔ (คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย) เป็นเหตุใกล้

รูป คือ รูปารมณ ได้แก่ รูปารมณฐาน หรือสีต่างๆ ที่แสดงให้ปรากฏแก่จิตและเจตสิกทางตา ย่อมแสดงถึงความรู้สึกทางใจให้ปรากฏ รู้วัตถุสิ่งของนั้นนั้นมีรูปารมณฐานอย่างไร ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่ารูปารมณ บรรดาวัตถุสิ่งของต่างๆ ก็ดี รูปารมณฐานของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตก็ดีที่ปรากฏออกมาได้นั้นก็ เพราะอาศัยรูปารมณเป็นผู้กระทำให้ปรากฏรูปารมณที่เป็นผู้กระทำสิ่งต่างๆ ให้ผู้อื่นรู้ได้ ฉะนั้น องค์ธรรม ได้แก่ รูปารมณ (สีต่างๆ) ที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว

๒) ลักษณะกิจตุกะ ของ สัทถารมณ

โสตปฏิทนนลกขณฺ์ มีการกระทบโสตประสาท เป็นลักษณะ

โสตวิญญานสส วิสยถาวรสํ มีการทำอารมณ์ให้แก่โสตวิญญาน เป็นกิจ

ตสเสว โคจรปัจจุปปุฏฐานํ มีการเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาน เป็นผล

จตุมหากุตปฏฐานํ มีมหากุตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้

เสียง คือ สัทถารมณที่กระทบประสาทหูทำให้เกิดโสตวิญญาน คือ การได้ยินสัททะ ได้แก่ เสียงที่ปรากฏเป็นอารมณ์ให้แก่โสตวิญญานนี้ ฉะนั้น รูปนั้น ชื่อว่าสัททะ เสียงของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหมด เพราะเสียงเหล่านั้นปรากฏเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาน ได้แก่ การได้ยินทั้งสิ้น ฉะนั้น องค์ธรรม ได้แก่ สัทถารมณ เสียงที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว

^{๓๐} นายวรรณสิทธิ ไวยะเสวี, คู่มือพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖, หน้า ๓๔.

๓) ลักษณะที่จุดกะ ของ คันธารมณ

ฆานปฏิพนนลกขณ มีการกระทบฆานปสาท เป็นลักษณะ

ฆานวิญญานสส วิสยถาวรส มีการทำอารมณ์ให้แก่ฆานวิญญาน เป็นกิจ

ตสเสว โคจรปจฺจุปฺพญาน มีการเป็นอารมณ์ของฆานวิญญาน เป็นผล

จตุมหาภูตปฏฺฐาน มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้

กลิน คือ คันธารมณ หมายถึงไอระเหยของรูปกลินต่างๆ ที่กระทบกับฆานประสาทโดยอาศัยลมเป็นผู้นำไปและทำให้เกิดฆานวิญญาน คือ รู้กลิ่นขึ้นรูปใดแสดงที่อยู่อาศัยของตนปรากฏรูปขึ้น ชื่อว่าคันธารมณ ย่อมทำให้คนทั้งหลายรู้ได้ทันทีว่าเป็นกลิน เช่น กลินดอกไม้ หรือกลิ่นน้ำหอม และยิ่งกว่านั้นยังรู้ด้วยว่าดอกไม้ หรือน้ำหอมนั้นอยู่ในที่ใด เมื่อได้อาศัยลมแล้วก็จะกระจายออกไปทั้งดี และไม่ดี ฉะนั้น องค์ธรรม ได้แก่ คันธารมณ กลินที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว

๓) ลักษณะที่จุดกะ ของ รสารมณ

ชีวหาปฏิพนนลกขณ มีการกระทบชีวหาปสาท เป็นลักษณะ

ชีวหาวิญญานสส วิสยถาวรส มีการทำอารมณ์ให้แก่ชีวหาวิญญาน เป็นกิจ

ตสเสว โคจรปจฺจุปฺพญาน มีการเป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญาน เป็นผล

จตุมหาภูตปฏฺฐาน มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้

รสะ คือ รสารมณ รสต่างๆ ที่กระทบชีวหาปสาทและทำให้เกิดชีวหาวิญญานขึ้น รสที่ปรากฏขึ้นเป็นอารมณ์แก่ชีวหาวิญญานนี้ ชื่อว่ารสารมณ ฉะนั้น รูปที่พอใจของชีวหาวิญญานนั้นอายตนะรส ได้แก่ รสารมณ หมายถึงรสต่างๆ ซึ่งเมื่อประมวลรสต่างๆ ทั้งสิ้นแล้วได้ ๖ รส คือ อมพิล (รสเปรี้ยว) มธุรส (หวาน) โลณิก (เค็ม) กฏก (เผ็ด) ติตต (ขม) และกสาว (ฝาด) ฉะนั้น องค์ธรรม ได้แก่ รสารมณ รสที่เป็นปัจจุบันอย่างเดียว

๔) ลักษณะที่จุดกะ ของ โผฏฐัพพารมณ

องค์ธรรม โผฏฐัพพารมณนั้น คือ ปฐวี เรียกว่า ปฐวีโผฏฐัพพารมณ เตโช เรียกว่า เตโชโผฏฐัพพารมณ วาโย เรียกว่า วาโยโผฏฐัพพารมณ ลักษณะที่จุดกะของ ปฐวีโผฏฐัพพารมณ เตโชโผฏฐัพพารมณ และวาโยโผฏฐัพพารมณ มีนัยทำนองเดียวกับ รูปารมณ สัทธารมณ ที่แสดงข้างต้นนั้น โผฏฐัพพะ หมายถึง รูป ดิน ไฟ และลมที่กระทบกับกายปสาท ทำให้เกิดกายวิญญานปรากฏขึ้น โผฏฐัพพะที่ปรากฏเป็นอารมณ์ให้กายวิญญานนี้มี ชื่อว่า โผฏฐัพพารมณ รูปใดกายปสาทพึงถูกต้องสัมผัสได้ ฉะนั้น รูปนั้นชื่อว่า โผฏฐัพพะ ได้แก่แข็ง หรืออ่อน ร้อน หรือเย็น ตึง หรือหย่อน สัมผัสต่างๆ ไม่มีโดยเฉพาะอาศัยคุณลักษณะพิเศษของ มหาภูตรูป ๓ ดังที่กล่าวมาแล้ว^{๓๑)}

สรุปได้ว่า ลักษณะของอายตนะภายนอก ได้แก่ อารมณ ๖ มีรูปารมณ เป็นต้น ซึ่งเป็นที่สำหรับจิตมาทวนงอยู่ หรือเป็นเครื่องมือที่อาศัยยึดเหนี่ยวของจิต และเจตสิกที่เกิดขึ้นในอายตนะภายในทั้ง ๖ นั้น เป็นนัยแห่งการเกิดขึ้นพร้อมของรูปนามที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน สิ่งที่ถูกรู้ สิ่งที่ได้รับรู้ หรือ สิ่งให้เห็น เสียงที่ได้ยิน เป็นต้น

^{๓๑)} นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, *คู่มือพระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖*, หน้า ๓๕-๓๙.

๒.๓.๓ หทยัตถรูป

หทยรูป คือ รูปประเภทหนึ่งที่ควรกล่าวถึง หทยรูป เป็นรูปธรรม ชนิดหนึ่งซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐานตั้งอยู่ภายในช่องเนื้อหัวใจ ซึ่งมีลักษณะเหมือนบ่อมีโลหิตอันเป็นน้ำหล่อเลี้ยงหัวใจอยู่ประมาณ ๑ ขงมือ มีสัณฐานโตประมาณเท่าเมล็ดไม้ดอกบุนนาค ซึ่งเป็นที่อาศัยเกิดของมนธาตุและมนวิญญานธาตุ (จิต และเจตสิก) สำหรับสัตว์ที่เกิดในปัจจุวัฏการภูมินั้น ถ้าไม่มีหทยรูปแล้วย่อมทำงาน หรือคิดถึงเรื่องราวต่างๆ ไม่ได้คล้ายกับรูปหุ่น ฉะนั้นรูปที่เป็นเหตุให้สำเร็จการงานต่างๆ ชื่อว่า หทยัตถรูป ซึ่งหมายถึง รูปอันเป็นที่ตั้งที่อาศัยจิตเจตสิกนั้นเอง^{๓๒}

ลักษณะกิจของ หทยรูป

มนธาตุมนวิญญานธาตุนิ มีการให้มนธาตุ และมนวิญญานธาตุ

นิสสยลกขณิ ธาตุได้อาศัย เป็นลักษณะ

ตาสถาณว ธาตุนิ อธารนรสิ มีการทรงไว้ซึ่งมนธาตุ และมนวิญญานธาตุ เป็นกิจ

ตพพพพนปจจุปฏฐานิ มีการรักษาไว้ซึ่งธาตุดังกล่าว เป็นผล

จตุมหากุตปทฏฐานิ มีมหากุตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้^{๓๓}

วิญญานจิต มโนอันเดียวกัน ธรรมชาติอันมีความรู้แจ้งเป็นลักษณะ ดังที่พระสารีบุตรเถระกล่าวแก่ พระมหาโกณฑัญญะว่า “อาวุโส เพราะเหตุที่ธรรมชาติย่อมรู้แจ้ง ย่อมรู้ต่างๆ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า วิญญาน” มีนายตนะเป็นเอกเทศ^{๓๔} ทวารที่เกิดอารมณ์แห่งกองวิญญาน เรียกว่า อัมมายตนะ พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสว่า “อาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาน ฯลฯ อาศัย มนะและธรรมทั้งหลายเกิดมโนวิญญาน” เป็นนามธรรม ฉะนั้น มนะ-อายตนะ คือ ใจ (มนายตน) เป็นทวารที่กระทบแห่งอารมณ์ วิญญาน ๖ (อัมมารมณ) ทางจิต อัมมายตนะ

คัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า ดาวตโต คือ ดาวภาวโต โดยมีเพียงนั้น ทำไม่รวมอัมมายตนะแต่ตรัส อายตนะถึง ๑๒ นั้น หมายความว่า อายตนะนั้นได้ แยกเป็นทวารฝ่าย ๑ (มีรูปธรรม ๕) เป็นอารมณ์ฝ่าย ๑ แห่งกองจิต คือ นามธรรม (วิญญาน ๖) โดยทรงกำหนด (จักขุ และรูปเป็นต้นไว้) เป็นทวาร และอารมณ์ ของกองวิญญาน ๖ ที่เนื่องในวิถีของจักขุวิญญานภายใน ในทำนองเดียวกัน อายตนะภายนอกก็เนื่องในวิถีของวิญญานนอกนี้ด้วย^{๓๕}

สรุปได้ว่า รูปทั้งหลายนั้น มีอย่างเดียวกันว่า รูปไม่ใช่เหตุ ไม่มีเหตุ ไม่ประกอบด้วยเหตุ เป็นไปกับปัจจัยเป็นโลกียะถูกประกอบไว้ในโลก เป็นไปกับอาสวะเท่านั้น รูป ๕ อย่างนั้น มีจักขุรูปเป็นต้น จัดเป็นอัมมัตติกรูป รูปภายใน เพราะเป็นไปเฉพาะรูปลักษณะอวัยวะแห่งตน รูปที่เหลือจัดเป็นพาหิรรูป มีรูปารมณ เป็นต้น เพราะเป็นไปเฉพาะรูปภายนอกในอัทภานัน

^{๓๒} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, **หลักสูตรจุฬารักษิณมิกะโท ปริเฉทที่ ๓ และ ๗**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๖๑-๖๓.

^{๓๓} นายวรรณสิทธิ ไวทยะเสวี, **คู่มือ พระอภิธรรมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖**, หน้า ๔๓-๔๔.

^{๓๔} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธมหาราช (อภ อภิสมมหาเถร), แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทธนเพรส, ๒๕๕๑), หน้า ๗๕๒.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐๘.

๒.๓.๔ आयตนะทั้ง ๒ ประเภทมีลักษณะมีหน้าที่สัมพันธ์กัน

อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นรูปธรรมชาติหนึ่ง ซึ่งเกิดจากกรรมเป็นสมุฏฐาน เป็นช่องทางทวารประตูอายตนะภายในกระทบกับปัจจัยภายนอกบังเกิดวิถิจิต คือ ตาเห็นสีต่างๆ ชื่อว่า รูปารมณฺ์ปรากฏทางจักขุทวาร อวชฺชนจิต (ปัญจทวารารชชนจิต) ซึ่งทำหน้าที่พิจารณา รูปารมณฺ์ที่กระทบเกิดขึ้นแล้วดับไป อวชฺชนจิตก็ดับหายไป ในวิถิแห่งจักขุวิญญาณจิตที่เห็นรูปารมณฺ์ นั้น สัมปฏิจฉนจิตทำหน้าที่รับรู้ในรูปารมณฺ์ สันตฺรณจิตทำหน้าที่ได้ส่วนในรูปารมณฺ์ โวภูฏัพพนจิตทำหน้าที่ตัดสินในรูปารมณฺ์ กามชวณะจิตดวงใดดวงหนึ่ง มีโยนิโสมนสสิการ เป็นต้น เป็นปัจจัยเกิดชวณะจิตต่อเนื่องๆ (๖ หรือ ๗ ชวณะ) เหล่านี้ เกิดเป็นไปในวิถิจิตตามลำดับๆ แล้วก็ดับไปตามลำดับๆ แม้หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในทำนองเดียวกันแห่งวิถิจิต คือ (จักขายตนะ+รูปายตนะ) (โสตายตนะ+สัททายตนะ) (ฆานายตนะ+คันธายตนะ) (ชีวหายตนะ+รสายตนะ) (กายายตนะ+โผฏฐัพพายตนะ) (มนายตนะ+ธัมมายตนะ)

จักขุทวาร คือ ตา (จักขุปสาท) เป็นทวารที่กระทบแห่งอารมณ์ รูป (รูปารมณฺ์) ทางตา รูปายตนะ

โสตทวาร คือ หู (โสตปสาท) เป็นทวารที่กระทบแห่งอารมณ์ เสียง (สัททารมณฺ์) ทางหู สัททายตนะ

ฆานทวาร คือ จมูก (ฆานปสาท) เป็นทวารที่กระทบแห่งอารมณ์ กลิ่น (คันธารมณฺ์) ทางจมูก คันธายตนะ

ชีวาทวาร คือ ลิ้น (ชีวหปสาท) เป็นทวารที่กระทบแห่งอารมณ์ รส (รสารมณฺ์) ทางลิ้น รสายตนะ

กายทวาร คือ เนื้อหนัง (กายปสาท) เป็นทวารที่กระทบแห่งอารมณ์ กาย (โผฏฐัพพารมณฺ์) ทางกาย โผฏฐัพพายตนะ

มโนทวาร คือ ภาวํจิต ๑๙ ใจ (มนายตนะ) เป็นทวารที่กระทบแห่งอารมณ์ ๖ ที่เป็นปัจจุบัน อดีต อนาคต และกาลวิมุตติ ตามสมควรแก่อารมณ์ เป็นธรรมารมณฺ์ทางจิต ธัมมายตนะ

อายตนะนี้เป็นธรรมชาติที่เสวยอารมณ์ ในบางครั้งอาจเห็น หรือไม่เห็นก็ได้ ถ้าหากเห็นจิตที่เห็น คือ จักขุวิญญาณโดยอาศัยจักขุปสาทเป็นช่องทางออกไปเห็นไปรู้อารมณ์ ตาเห็นรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายรับสัมผัส ใจรู้เรื่องและแต่ละอย่างก็เป็นใหญ่เฉพาะด้าน เรียกว่าอินทรีย์ก็มี อายตนะก็มี คือ ตาเห็นรูป ฟังเสียงไม่ได้ หูฟังเสียง ดมกลิ่นไม่ได้ ได้แก่อายตนะคู่ที่ ๑ ตาจึงคู่กับรูป อายตนะคู่ที่ ๒ หูคู่กับเสียง อายตนะคู่ที่ ๓ จมูกคู่กับกลิ่น อายตนะคู่ที่ ๔ ลิ้นคู่กับรส อายตนะคู่ที่ ๕ กายคู่กับสัมผัส อายตนะคู่ที่ ๖ ใจคู่กับเรื่องของใจ อายตนะทำหน้าที่ไม่ก้าวร้าวกันด้วยความเป็นใหญ่ แต่ละอย่างเฉพาะด้าน และต่างฝ่ายก็ทำหน้าที่อย่างตรงไปตรงมาจึงมีพลังอยู่ในตัวดึงดูดกันเอง^{๓๖}

สรุปได้ว่า อายตนะทั้ง ๒ ประเภท มีลักษณะมีหน้าที่สัมพันธ์กัน คือ ตาดึงรูปมาเห็น รูปก็ดึงตาไปดู หูดึงเสียงมาฟัง เสียงก็ดึงหูไปได้ยิน ดึงดันกันไปมา เมื่อตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เข้าสู่

^{๓๖} พระมหาอุเทน ปัญญาปริตต์, พระไตรปิฎกร่วมสมัย, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., ๒๕๕๗), หน้า ๓๓๔.

วิถีจิตของภวังคจิต (หลับ) ทุกสิ่งทุกอย่างก็หมดความหมาย ตาตั้งรูปมาไม่ได้ รูปตั้งตาไปไม่ได้ ต่อเมื่อตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ขึ้นสู่วิถีจิต คือ ตื่น จิตเกิดการรับรู้ ซึ่งอายตนะต่างๆ เข้ามาผูกจิตตั้งจิตทำหน้าที่กันต่อไป ในสังสารวัฏในระลอกอื่นๆ ที่เกิดตลอดชีวิตสลับสับเปลี่ยนเวียนวนซ้ำแล้วซ้ำเล่า

๒.๔ ความสัมพันธ์หลักธรรมกับอัมมัตตานิจจสูตร

หลักธรรมต่างๆ นั้นมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันด้วยสัจธรรมอันเดียวกัน อันเป็นกระแสพัฒนาวิจิตรให้ดำเนินไปในทิศทางเดียวโดยส่วนเดียว คือ เพื่อความเปื้อนหนายในสังขารธรรมทั้งหลายเพื่อการบรรลุธรรม ผล นิพพานหลุดพ้นการเวียนว่ายตายเกิด ปัญญาเห็นตามความเป็นจริง โดยทรงชี้ให้เห็นเป็นเพียงส่วนใดส่วนหนึ่ง หรือคนละแ่งกันบ้าง ด้วยเหตุนี้ หลักธรรมที่จะกล่าวนั้นจึงเป็นเพียงส่วนย่อยของหลักใหญ่ที่มีความสัมพันธ์กับอัมมัตตานิจจสูตร

๒.๔.๑ ความสัมพันธ์อัมมัตตานิจจสูตรกับปฏิจจสมุปบาท

อายตนะภายใน ๖ นี้ ย่อมมีความสัมพันธ์กับอายตนะภายนอก ถือว่าเป็นอุปกรณ์การเชื่อมต่อกับโลกภายนอก การรับรู้ (อารมณ์) นี้มีอยู่ทั่วร่างกายมีที่ตั้งอยู่และลักษณะต่างๆ กันมีอยู่ในรูปนาม และสภาวะธรรมของอายตนะ คือ การสื่อสารติดต่อกันระหว่างรูปนามที่ปรากฏในปฏิจจสมุปบาท องค์แห่งสฬายตนะเป็นปัจจัย เพราะมีอวิชชา รูปนามที่ปรากฏอยู่ในกระแสแห่งปฏิจจสมุปบาท ความสัมพันธ์ที่เป็นเหตุและเป็นผล โดยที่จิตปรุงแต่งขึ้นมาเป็นอารมณ์จึงกล่าวได้ว่า เพราะอาศัยรูปนามเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี สฬายตนะมีได้ เพราะนามรูป เป็นปัจจัย

คำว่า “สฬายตนะ” หมายถึง สภาวะธรรมของจิต ในการสื่อสารเป็นแดนต่อกับอารมณ์โดยผ่านทางอายตนะภายใน ๖ ประการมี ชื่อเรียกตามอายตนะ^{๓๗} ดังนี้

๑. จักขวยตนะ (อายตนะ คือ ตา) รูปธรรม
๒. โสตายตนะ (อายตนะ คือ หู) รูปธรรม
๓. ฆานายตนะ (อายตนะ คือ จมูก) รูปธรรม
๔. ชิวหายตนะ (อายตนะ คือ ลิ้น) รูปธรรม
๕. กายายตนะ (อายตนะ คือ กาย) รูปธรรม
๖. มนายตนะ (อายตนะ คือ ใจ หรือ มโน) นามธรรม^{๓๘}

ดังนั้น เพราะจิตไม่รู้ธรรมตามความเป็นจริง อวิชชาอันเกิดแต่มีเหตุเป็นปัจจัย จึงปรุงแต่งรูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์อายตนะภายนอก เป็นอารมณ์ของจิตและเจตสิก เรียกชื่อตามอายตนะนั้นๆ สิ่งที่เกิดอยู่ภายนอกจึงมี ชื่อว่า อายตนะภายนอก ๖ คือ

รูปารมณ์	จึงเรียกว่า รูปายตนะ	อายตนะ	คือ รูป รูปธรรม
รสารมณ์	จึงเรียกว่า รสายตนะ	อายตนะ	คือ รส รูปธรรม
คันธารมณ์	จึงเรียกว่า คันธายตนะ	อายตนะ	คือ กลิ่น รูปธรรม

^{๓๗} ศรีศากยอโศก, โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ตามรอยพระพุทธองค์ ฉบับสมบูรณ์, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เดือนตุลา, ๒๕๕๘), หน้า ๓๒๕.

^{๓๘} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๖.

สัททามณฺญ์	จึงเรียกว่า สัททายตนะ	อายตนะ	คือ เสียง รูปธรรม
โผฏฐัพพามณฺญ์	จึงเรียกว่า โผฏฐัพพายตนะ	อายตนะ	คือ สัมผัสทางกาย รูปธรรม
ธรรมามณฺญ์	จึงเรียกว่า ธัมมายตนะ	อายตนะ	คือ ธรรมชาติ

นามธรรม (จิต และเจตสิก) ในทางพระพุทธศาสนา สิ่งเหล่านี้ต่างเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน โดยที่ต่างก็เป็นปัจจัยของกันและกัน ภาวะปกติของจิตคือ คิด (จินตเตตติ จิตฺตํ) และหน่วงนึกถึง อารมณฺ (นามเตตติ นามํ) ซึ่งไม่ตกอยู่ภายใต้อำนาจใครเคลื่อนไปเอง บางครั้งเราเข้าใจว่าเผลอคิด ความจริงไม่ได้เผลอมันคิดไปเอง จิต ปันนามธรรมไม่มีสรีระ รูปร่าง (อสุริย) สัมผัสจับต้องกักขังไว้ไม่ได้และจะให้หยุดอยู่กับอารมณฺหนึ่งนึ่งนานก็ไม่ได้ จิตมีดวงเดียวก็จริง แต่ก็ไม่มีอยู่อย่างเดียว หมายถึงว่า มีองค์ประกอบร่วมอยู่ ชื่อว่าเจตสิก (ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิดขึ้น หากว่าไม่มีจิต เจตสิกซึ่งคอยเคล้าผสมจิตปรุงให้เกิด (รู้) ไปต่างๆ มีดีบ้าง ไม่ดีบ้าง กลางๆ บ้างก็ขึ้นอยู่กับเจตสิกที่ประกอบจะเป็นอย่างไร)^{๓๙} ในบรรดาจิตเจตสิกทั้ง ๒ ก็เป็นธรรมชาติ ที่จะต้องเกิดพร้อมกันกับจิตดับพร้อมกันกับจิต มีอารมณ์อันเดียวกันกับจิต และมีที่อาศัยวัตถุที่เกิดอันเดียวกันกับจิต อย่างเช่น จิตอาศัยตาเกิด เจตสิกก็อาศัยตาเกิด ในอายตนะที่เหลือก็ในทำนองเดียวกันโดยเฉพาะสัตว์ที่เกิดในปัญจโวการภูมิ^{๔๐} เจตสิก ๗ ดวงที่ประกอบกับจิตโดยทั่วไปและทั้งหมด ได้แก่ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ มนสิการ

ในสฬายตนะ อายตนะ ๖ คือ ทวารทั้ง ๖ สถานที่เกิดของอารมณฺ ๖ แห่งมี จักขวยตนะ เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้น เพราะอาศัยรูป ๕ นาม ๑ เป็นเหตุ

ผัสสะ ๖ (การกระทบอารมณฺ ๖) มีจักขุสัมผัสสะ เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยอายตนะภายใน ๖ เป็นเหตุ คือ การสัมผัส ในขณะที่แห่งการสัมผัสนั้นก็ไม่ได้มีวิชา มีสติ สิ่งของที่ไหนดมากเป็นสัมผัสธรรมดา สัมผัสชนิดนี้ทำให้เกิดเวทนา

เวทนา ๖ มีจักขุสัมผัสสะเวทนา เป็นต้น ปรากฏเกิดขึ้นเพราะอาศัยผัสสะ ๖ เป็นเหตุ คือ ความรู้สึกทางอารมณฺ ว่าพอใจ ว่าไม่พอใจ หรือไม่รู้ว่าจะพอใจ หรือไม่พอใจดี เวทนามีลักษณะแห่งการเสวยอารมณฺ ๓ อย่าง คือ เวทนาที่เป็นสุข เวทนาที่เป็นทุกข์ เวทนาที่บอกไม่ได้ว่าเป็นสุขหรือเป็นทุกข์นี้เรียกว่าเวทนา เพราะตาได้เห็นรูป เกิดเวทนาใน ๓ อย่างใดอย่างหนึ่งขึ้นนั่นเอง

และวิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณ (ธรรมามารมณฺ สิ่งที่เกิดขึ้นในจิตทั้งปวง) เป็นต้นเหล่านี้เป็นปัจจัยหลักให้เกิดรูปนาม และรูปนามก็เป็นปัจจัยหลักให้เกิดสฬายตนะ อันเป็นเหตุและผลที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะเดียว พระพุทธองค์จึงตรัสว่า วิญญาณเป็นปัจจัยแก่ รูปนามเป็นต้น เพื่อแสดงเหตุหลักที่ทำให้เกิดผลอย่างชัดเจนนี้ คือ ใจความของพระไตรปิฎกอย่างย่อในอารมณฺที่เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น สัมผัสทั้งร่างกาย และจิตจึงเป็นสิ่งที่จะต้องกำหนดรู้ แต่ละทวารประมุขมีลักษณะ ๖ อย่าง จึงรวมเป็นธรรม ๓๖ อย่าง ถ้าธรรม ๓๖ อย่างนี้ถูกกำหนดเพื่อยังรู้สภาวะที่แท้จริง ด้วยเพราะเหตุนี้ บุคคลพึงรู้อายตนะ “จักขุดับที่ใด” ทรงมีพระกรุณาแสดงธรรม เพื่อโปรด

^{๓๙} พระมหาอุเทน ปัญญาปริทัตต์, พระไตรปิฎกร่วมสมัย, หน้า ๓๒๙.

^{๔๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, หลักสูตรชั้น จุฬอภิธรรมิกะตรี ปริเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๒.

เวไนยสัตว์ตลอดในพระชนมายุโดยไม่ทรงย่อท้อ^{๔๑} เช่นเดียวในคัมภีร์ธรรมบทที่กล่าวว่า ธรรมทั้งหลาย คือ เจตสิกมีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่สำเร็จด้วยใจ หากบุคคลพลุด หรือกระทำด้วยใจที่ชั่วความทุกข์ ย่อมติดตามเขาไปประดุจดั่งล้อเกวียน ย่อมหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากไป^{๔๒}

จิต และเจตสิกจะเกิดขึ้นพร้อมกัน แต่เนื่องจากจิตเป็นประธาน จึงกล่าวว่าจิตเป็นผู้นำของเจตสิก แหล่งที่จิตชอบเที่ยวเข้าไปแฉะจม คือ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งสัมผัสทางกาย เรื่องทางใจ มีชั่วคราว คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายใจ คอยส่งรับกัน ซึ่งก็รวมอยู่ใน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ขันธ ๕) นั่นเอง^{๔๓} คนทั่วไปมักเพเลินยินดี เมื่อพบกับสิ่งที่ตนพอใจอารมณ์จึงเกิดปัญหาอีก ทั้งกาย วาจา และใจ ก็ไม่สงบด้วยอำนาจของตัณหาที่ดันรนไขว่คว้าหาความสุข ถ้าพบกับสิ่งที่ตนไม่พอใจ ก็เกิดโทสะดันรนไปมาไม่สงบ หรือพบกับสิ่งที่ชอบใจ และไม่ชอบใจ^{๔๔} ถ้าบุคคลมีจิตชั่วย่อมทำชั่ว กล่าววาจาชั่ว และคิดชั่ว กรรมทั้งสามอย่างนี้ คือ สังขารที่มีอวิชชาเป็นปัจจัย ความเกิดกองทุกข์ทั้งปวงย่อมมีได้ เรียกว่า ปฏิจสมุปบาท ฝ่ายที่ก่อให้เกิดความทุกข์ขึ้นมาในจิตใจของคนเป็นประจำวันเมื่อเห็นขัดศึกษาให้เข้าใจแจ่มแจ้ง เป็นฝ่ายเกิดฝ่ายหนึ่งก่อนแล้ว เป็นเรื่องของฝ่ายดับซึ่งมีความตรงกันข้ามกัน เพราะรูปนามดับวิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับรูปนามจึงดับ

ตสส มยห์ ภิกขเว เอตทโหสิ อธิคโต โข มายาย มคฺโค โพธาย ยทิตํ นามรูปนิโรธา วิญญาณนิโรธา วิญญาณนิโรธา นามรูปนิโรธ นามรูปนิโรธา สหายตนนิโรธ สหายตนนิโรธา ผสสนิโรธ ฯ เปฯ เอมตสส เกวลสส ทุกขกขนธสส นิโรธ โหติ

ภิกษุทั้งหลาย เรานั้นมีความคิดดังนี้ว่า เมื่ออะไรหนอแล ไม่มีอยู่ วิญญาณจึงไม่มี เพราะอะไรดับ วิญญาณจึงดับ เพราะการใส่ใจโดยแยบคายของเรานั้น จึงรู้ได้ด้วยปัญญาว่า เมื่อรูปนามไม่มี วิญญาณจึงไม่มี เพราะรูปนามดับ วิญญาณจึงดับ^{๔๕}

เรานั้นมีความคิด ดังนี้ว่า เราได้บรรลุหนทางนี้แล้วด้วยปัญญา คือ เพราะรูปนามดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับรูปนามจึงดับ เพราะรูปนามดับสหายตนจึงดับ เพราะสหายตนดับ ผัสสะจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้^{๔๖}

ตาเห็นรูป เกิดจักขุวิญญาณ แล้วเกิดผัสสะขึ้นมา ๓ ประการ นี้รวมกัน เรียกว่า ผัสสะเกิดขึ้นมาแล้ว แต่มีสติปัญญาขึ้นมาทันควรรู้เรื่องของ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา รู้เรื่องของเจโตวิมุตติ

^{๔๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, **วัมมิกสูตร**, สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) ตรวจชำระ, พระคันธสารถีวงศ์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน ประยูรสาส์นการพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๑๘๓.

^{๔๒} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๕.

^{๔๓} พระมหาอุเทน ปัญญาปริทัตต์, **พระไตรปิฎกธรรมสมัย**, หน้า ๓๓๐.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๕.

^{๔๕} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๖๕/๑๐๒., ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๕/๑๒๗.

^{๔๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, **ปฏิจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิมุตติ**, พระคันธสารถีวงศ์ แปล และเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๔๐๓-๔๐๔.

ปัญญาวิมุตติ ในขณะที่นั้นผัสสนั้นก็ถูกระทำให้เป็นผัสสที่ประกอบด้วยปัญญาด้วยวิชา แม้จะให้
เกิดสุขเวทนาขึ้นมาขึ้นมานั้นก็รู้เท่าทัน ไม่หลงรักหลงพอใจ แม้จะเกิดทุกขเวทนาขึ้นมาขึ้นมานั้นก็รู้เท่าทัน มันไม่
โกรธ ไม่ขัดใจ แม้จะเป็นอกุศลสุขเวทนาขึ้นมา ก็ไม่พะวงหลงใหล ก็ไม่เกิดเวทนา ชนิดที่จะเกิด
ค้นหาได้ เมื่อตัณหาไม่เกิดแล้วอุปาทานก็ไม่เกิดภพชาติก็ไม่เกิด ทุกข์ก็ไม่เกิด นี่เรียกว่า
ปัจจุสมุปบาทฝ่ายดับทุกข์มีได้จริง แต่จะมีได้แก่ใครนั้นพูดยาก เมื่อไม่ได้ศึกษาไม่สนใจก็มีไม่ได้
แต่ว่าเป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เป็นสิ่งที่อาจจะมีได้เมื่อบุคคลนั้นศึกษาและปฏิบัติ การดับของปัจจุสมุปบาท
โดยดับไปเพราะเปลี่ยนไปตามเหตุตามปัจจัยของสิ่งนั้นไม่เรียกว่า ปัจจุสมุปบาทฝ่ายดับ ปัจจุสมุปบาท
ฝ่ายดับที่พระผู้มีพระภาคสอนนั้นคือ มีสติ ปัญญาทันทั่วทั้งในขณะแห่งผัสส แม้จะเกิดเวทนาอะไร
ขึ้นมาก็ไม่เกิดค้นหา ความทุกข์นั้นย่อมไม่อาจจะเกิดคือ ดับสนิทอยู่^{๔๗}

สรุปได้ว่า ปัจจุสมุปบาทเป็นหลักธรรมชาติความสัมพันธ์ของเหตุและผล ไม่มีผู้สร้าง และผู้รับ
มีแต่ธรรมล้วนๆ เป็นไปตามธรรมดา ตามเหตุปัจจัยของสภาวะที่อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นเหมือน
โซ่ที่คล้องกันอยู่ ในสภาวะธรรมที่เกี่ยวกับชีวิตโดยเฉพาะทั้งนี้เพราะชีวิต คือ ทุกอย่างสำคัญที่สุดยิ่งกว่า
สิ่งใด ทุกชีวิตล้วนกระทำทุกอย่างลงไปเพื่อชีวิตของตนเป็นสำคัญ

๒.๔.๒ ความสัมพันธ์อัมมัตตานิจสูตรกับอริยสัจ ๔

กระบวนการของอัมมัตตานิจสูตรที่สัมพันธ์กับอริยสัจ ๔ ซึ่งเป็นระบบคำสอนที่แสดง
ให้เห็นเหตุผลของความทุกข์และความดับทุกข์ เพื่อเป็นเครื่องมือดับทุกข์ของชีวิต เพื่อให้รู้ความจริง
ของชีวิตที่เชื่อมโยงไว้อย่างเป็นรูปแบบ มุ่งหมายให้เกิดความรู้ความเข้าใจ อริยสัจ ๔ องค์ความรู้
นี้ครอบคลุมสิ่งที่มนุษย์ควรรู้ เพื่อดับทุกข์ และเป็นหน้าที่ของมนุษย์ต่ออริยสัจ เพื่อเป้าหมายที่แท้จริง
ของชีวิต เพื่อนำไปสู่การปฏิบัติและบรรลุผลได้อย่างแท้จริงต่อชีวิต มีความมุ่งหมายเพื่อสร้างปัญญา
ให้กับชีวิต และเห็นการเชื่อมโยงความจริงของธรรมชาติไว้อย่างเป็นเหตุเป็นผลตามลำดับทั้งด้าน
ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ^{๔๘} ที่กล่าวถึงการเกิดทุกข์ และการดับความทุกข์อย่างสมบูรณ์ครบถ้วน
ซึ่งเป็นวิธีการปฏิบัติแห่งปัญญา และใช้เป็นประโยชน์ได้ตลอดกาล

พระพุทธพจน์ที่ว่าอริยสัจ ๔ ได้แก่ ๑. ทุกขอริยสัจ (อริยสัจ คือ ทุกข์ หน้าที่ต่อทุกข์ คือ
กำหนดรู้) ๒. ทุกขสมุทยอริยสัจ (อริยสัจ คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์) ๓. ทุกขนิโรธอริยสัจ (อริยสัจ คือ
ความดับแห่งทุกข์) ๔. ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (อริยสัจ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์)
ธรรม ๔ ประการนี้ที่ควรรู้อย่าง เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ประการ เราและเธอทั้งหลายจึง
เที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้ เพราะเราไม่รู้แจ้ง อริยสัจ ๔ ประการนี้ ตามความเป็นจริง
ชาวโลกจึงเรียก ตถาคตว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่าอริยสัจ
เป็นความจริงอันประเสริฐที่ทรงมุ่งสอนเพื่อความเข้าใจเรื่องความทุกข์และการปฏิบัติเพื่อความดับ
ทุกข์ เพื่อนำชีวิตออกจากวิญญูแห่งความทุกข์^{๔๙}

^{๔๗} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทปัญโญ), หนังสือธรรมโฆษณ์ หมวดที่ ๔ ชุดชุมชนธรรม
บรรยาย หมายเลข ๓๗ ข,บนแถบสีน้ำเงิน, (กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา ๒๕๔๘), หน้า ๑๓๒-๑๓๓.

^{๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๗/๕๒๓.

^{๔๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘-๓๗๙.

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวถึง ลักษณะแห่งอริยสัจ ๔ ว่า (๑) ทุกข์ คือ ความบีบคั้น ความเป็นสังขตะ ความเร่าร้อน ความแปรเปลี่ยน (๒) สมุทัย คือ ความประมวลเอาไว้มาก่อนเหตุเข้าไว้ผูกไว้ ความพัวพัน (๓) นิโรธ คือ ความออกไป ความว่าง ความเป็นอสังขตะ ความเป็นอมตะ (๔) มรรค คือ ความนำออกไป ความเป็นเหตุ ความเห็น (ตามเป็นจริง) และความเป็นอธิปัตติ^{๕๐}

ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรคเกิดขึ้นภายในร่างกายที่ ยาววา หนาคืบ กว้างศอกนี้ อริยสัจ ๔ ไม่ได้เกิดภายนอกร่างกายของเรา กล่าวคือ

๑) ทุกข์ สภาวะที่ไร้แก่นสาร คือ ชันธ ๕ อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขารและวิญญาณ สิ่งเหล่านี้ปรากฏอยู่ในร่างกายนี้

๒) ทุกขสมุทัย เหตุเกิดของทุกข์ คือ ตัณหา ที่เกิดขึ้นในใจของเรา เป็นความพอใจ เพลิดเพลินจิตใจอารมณ์ต่างๆ ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เช่น

กามตัณหา หมายถึง ความทะยานอยากในกามารมณ์ ซึ่งได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย สัมผัสทางใจ ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจ คำว่า “กาม” อธิบายได้ใน ๒ ลักษณะ คือ ๑ วัตถุกาม ๒ กิเลสกาม กล่าวคือ วัตถุกาม ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าพอใจ เครื่องปูลาด เครื่องนุ่งห่ม ทาสหญิง ชาย สุกกร ช่าง ม้า ที่นา ที่สวน เงิน ทอง หมูบ้าน นิคม ราชธานี แคว้นชนบท กองพลรบ คลังหลวง และวัตถุที่น่ายินดีอย่างใดอย่างหนึ่งเหล่านี้ ส่วนกิเลสกาม คือ กิเลสเครื่องกั้นจิต คือ ความพอใจด้วยอำนาจความใคร่ในกามทั้งหลาย ความกำหนด ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ ความดำริ ความกำหนดด้วยอำนาจ ความดำริ ชื่อว่ากาม^{๕๑}

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นว่า วัตถุกามเป็นสิ่งที่คนทั้งหลายอยากได้ อยากมีไว้ครอบครองเป็นสมบัติของตัวเอง เมื่อมีแล้วก็ยังไม่รู้จักพอ ยังอยากจะมีเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ส่วนกิเลสกามนั้นเป็นความใคร่ที่มีอยู่ภายในจิตใจ เป็นสภาวะที่นอนเนื่องอยู่ในจิตใจ เมื่อมีสิ่งเร้ามากระตุ้น หรือความยั่วยุทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ กิเลสกามที่นอนเนื่องอยู่ในจิตใจก็จะมีปฏิกิริยาตอบสนองขึ้นมาทันที ส่งผลให้ชีวิตเป็นทุกข์

ภวตัณหา หมายถึง ความทะยานอยากในความมีความเป็น หมายถึง ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ และความทะยานอยากในภพ หมายถึง ความอยาก ความติดใจที่จะเกิดเป็นมนุษย์ ความอยากเกิดในสวรรค์ เป็นต้น^{๕๒} อาหารของภวตัณหา กล่าวว่า อวิชชา อวิชชาที่บริบูรณ์ย่อมทำให้ภวตัณหาบริบูรณ์ ภวตัณหานี้มีอาหารอย่างนี้และบริบูรณ์อย่างนี้

วิภวตัณหา หมายถึง ความทะยานอยากไม่เป็นนั่นเป็นนี่ เป็นความอยากในเชิงปฏิเสธกล่าว คือ ตนเองไม่ชอบใจไม่ปรารถนาสิ่งใดแล้ว ก็อยากที่จะไม่เป็นอย่างนั้น^{๕๓}

กามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา ดังกล่าวนี้นำให้เกิดการแสวงหา เมื่อสมหวังในการแสวงหาก็ก่อใจมีความสุข เมื่อผิดหวังก็ไม่พอใจมีความสุข ทุกข์ วุ่นเวียนต่อเนื่องไม่มีที่สิ้นสุด ความพอใจทำให้เกิดการยึดมั่นถือมั่น เรียกว่าอุปาทาน มี ๔ ประการคือ (๑) กามอุปาทาน คือ ความยึดมั่น

^{๕๐} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๘๒๖.

^{๕๑} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑/๑.

^{๕๒} อัง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๓๗๗/๔๔๔.

^{๕๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๓๗๖.

ในกาม ประกอบด้วย รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ ที่น่าพอใจ ทำให้เพลิดเพลินหลงผิดไปว่าสิ่งเหล่านั้นจะคงทนถาวร เมื่อสิ่งต่างๆ เหล่านั้นเสื่อมสลาย หรือสูญหายไปตามเหตุปัจจัย จึงทำให้เกิดความทุกข์ (๒) ทิฏฐุปาทาน คือ ความยึดมั่นในความเห็น หรือทฤษฎีต่างๆ เช่น ความเชื่อว่า ภพเที่ยง (สัสสตทิฏฐิ) และความเชื่อว่าภพขาดสูญ (อุจเฉททิฏฐิ) เป็นต้น หรือความเห็นว่าความสุขที่มนุษย์ต้องการนั้นเป็นความสุขที่ดีเลิศสมบูรณ์แบบ ทำให้มองไม่เห็นความสุขที่แท้จริง (๓) สลัปปตูปาทาน คือ ความยึดมั่นในหลักความประพฤติข้อปฏิบัติ แบบแผนระเบียบวิธีต่างๆ เป็นความยึดมั่นในการประพฤติปฏิบัติที่ไม่นำไปสู่ความดับทุกข์ เช่น การแสวงหาให้ได้มาซึ่งกามคุณ และการเล่นไสยศาสตร์ เป็นต้น (๔) อัตตวาตูปาทาน คือ ความยึดมั่นในตนเอง สำคัญมั่นว่านี่เรานั่นของเรา จนเป็นเหตุให้แบ่งแยกเป็นพวกเรา พวกเขา ความยึดถือสำคัญมั่นหมายนี้ ทำให้เกิดความอยากเพิ่มขึ้นไปอีกอยากให้มีสภาวะที่ปรารถนาที่พอใจอยู่ตลอดไป^{๕๔}

ดังนั้น ต้นเหตุเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ เพราะจิตใจของสัตว์ที่มีต้นเหตุจะยึดเหนี่ยวในอารมณ์ตามอำนาจของต้นเหตุและต้นเหตุนี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นจนเกิดกิเลสต่างๆ มีการถือเอากามคุณ เป็นต้น ดังความในพระไตรปิฎกมี (๑) รูปต้นเหตุ คือ ความทะยานอยากในรูป (๒) สัทต้นเหตุ คือ ความทะยานอยากในเสียง (๓) คันธต้นเหตุ คือ ความทะยานอยากในกลิ่น (๔) รสต้นเหตุ คือ ความทะยานอยากในรส (๕) โผฏฐัพพต้นเหตุ คือ ความทะยานอยากในกายสัมผัส (๖) รัมมต้นเหตุ คือ ความทะยานอยากในอารมณ์ ๖ ทั้งปวงหรือต้นเหตุที่เกิดขึ้นทั้ง ๕ นั้นที่เคยมีประสบการณ์มาแล้ว

๓) ทุกขนิโรธ ความดับทุกข์ คือ ความดับแห่งสภาวะธรรม ทั้งกาย และใจทั้งหมด ความดับทุกข์นี้เกิดภายในร่างกายที่ ยาววา หนาตึบ กว้างคอก มีใจครองนี้เหมือนกัน ความดับแห่งทุกข์เป็นอย่างไร เพราะอาศัยจักขุ และรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบเหมาะแห่งธรรม ๓ ประการเป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัยเวทนาจึงเกิด เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด เพราะตัณหานี้ดับไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปทานจึงดับ เพราะอุปทานดับ ภพจึงดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติ (ความเกิด) จึงดับ เพราะชาติดับ ชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และอุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้มีได้ด้วยประการฉะนี้ ความดับแห่งทุกข์เป็นอย่างนี้แล^{๕๕}

๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ทางแห่งความพ้นทุกข์ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ เกิดขึ้นภายในร่างกายนี้ เพราะอาศัยเจริญศีล สมาธิ ปัญญา โดยเจริญสัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เป็นต้น ภายในร่างกายนี้เท่านั้น ในพระไตรปิฎกกล่าวถึง ความดับทุกข์ไว้อริยสัจจมรรคมีองค์ ๘ คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ประกอบด้วย สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ข้อปฏิบัติเรียกว่า “ทางสายกลาง” เพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้อย่าง ไม่น้อมเอียงสุดโต่งไปในด้านกามสุขัลลิกานุโยค คือ พัวพันหาความสุขในกาม และอัตตกิลมณานุโยค คือ การทำตนให้ลำบาก เพื่อให้ได้มาซึ่งเป้าหมายที่ต้องการ

^{๕๔} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๓๙/๕๘๘-๕๘๙.

^{๕๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๐๖/๑๒๐.

อริยมรรคมืองค์ ๘ นี้ เรียกว่า ไตรสิกขาซึ่งประกอบด้วย อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขาและ อธิปัญญาสิกขา หรือเรียกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา นั่นเอง^{๕๖}

พระพุทธองค์ตรัสว่า ตราบใดที่บุคคลยังไม่อาจหยั่งรู้ อริยสัจ ๔ ตรานั้นย่อมจะต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏนี้ ดังพระพุทธดำรัสว่า

เพราะไม่เห็นอริยสัจ ๔ ตามความเป็นจริง เราและเธอทั้งหลาย จึงท่องเที่ยวไปในชาติ
นั้นๆ ตลอดกาลยาวนาน แต่เพราะได้เห็นอริยสัจ ๔ เราและเธอทั้งหลายจึงถอนภวนติได้
ตัดรากเหง้าแห่งทุกข์ได้เด็ดขาด บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก^{๕๗}

ภวนติ หมายถึง ตัณหานำไปสู่ภพ หรือประจุเชิงอกซึ่งสามารถนำสัตว์ออกจากภพไปสู่ภพ
ใหม่ที่ไม่สิ้นสุด เพราะอายตนะภายใน ๖ เป็นแหล่งอาศัยของตัณหาทั้งในอดีต ในปัจจุบันและอนาคต
ตัณหาที่ควรกำจัดมี ๓ อย่าง

- ๑) ตัณหาที่เป็นเหตุให้ทำกรรม ทางกาย และวาจา
- ๒) ปัญหาที่เป็นความเพลิดเพลินทางใจ
- ๓) ปัญหาที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิตเรา เมื่อเวลาและโอกาสอำนวยจึงปรากฏให้เห็น

ตัณหาอย่างที่ ๑ เรียกว่า วิติกมกิเลส คือ กิเลสที่ล่องละเมิดทางกายและวาจากำจัด
ได้โดยการรักษาศีลบุคคลที่มีศีลบริสุทธิ์ ย่อมไม่ลักขโมยของผู้อื่น แม้จะอยากได้ ไม่ประพฤติด
ในกาม กล่าวเท็จ ไม่ดื่มสุรา เป็นต้น การรักษาศีลจึงเป็นการกำจัดวิติกมกิเลส

ตัณหาอย่างที่ ๒ ที่เรียกว่า ปริยฐานกิเลส คือ กิเลสที่พุดขึ้นมาในใจ กำจัดได้ด้วย
สมาธิ ผู้ปฏิบัติธรรมที่มีจิตตั้งมั่นในอารมณ์กรรมฐาน เช่น ลมหายใจเข้าออก จะไม่ฟุ้งซ่านพอใจใน
กามคุณ แต่ถ้าจิตไม่ตั้งมั่นก็จะคิดไปในกามคุณและวิธีที่จะสนองความอยาก ที่จริงแล้วขณะที่กำลัง
เจริญสมาธิอยู่นั้น กำลังของสมาธิยังไม่แก่กล้า ตัณหาที่ต้องการกามคุณก็ยิ่งแทรกเข้ามาได้ตลอดเวลา
ปริยฐานะกิเลสนี้จะข่มไว้ได้ชั่วคราวในขณะที่ตั้งอยู่ในฌานเท่านั้น เป็นการละชั่วคราวด้วยสมาธิโดย
วิกขัมภนปหาน คือ ละด้วยการข่มไว้เท่านั้น อนึ่ง บุคคลที่ได้ฌานบางคนยังไม่อาจละภวตัณหาและ
วิภวตัณหาได้ แม้กระทั่งพรหมบางตนก็ยังมีตัณหาทั้งสองอย่างนี้อยู่ ดังนั้น จึงเป็นไปได้เลยที่
คนบุคคลธรรมดาซึ่งมิได้บรรลุมานะจะพยายามละตัณหา ๒ อย่างนี้ได้ และไม่รู้ด้วยว่าตนมีความพอใจ
ในอัตภาพและชีวิตของตน

ตัณหาอย่างที่ ๓ เรียกว่า อนุสัยกิเลส คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน เป็นกิเลส
ที่อาจเกิดขึ้น เมื่อได้เหตุปัจจัยที่เหมาะสมแบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ อารัมมณานุสัยและสันตทานานุสัย

อารัมมณานุสัย คือ อนุสัยที่นอนเนื่องอยู่ในอารมณ์ที่มีได้กำหนดรู้เป็นกิเลสที่เกิดขึ้น
เมื่อไม่มีการกำหนดรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ ว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนโดยที่กิเลส
ที่หวนคิดถึงอารมณ์เหล่านั้นในภายหลัง ผู้กำจัดได้ด้วยวิปัสสนาปัญญา โดยละอนุสัยที่อาจเกิดขึ้น
ในอารมณ์ที่กำหนดรู้เท่าทัน และอนุสัยในอารมณ์ที่ไม่ได้กำหนดรู้จะยังไม่ถูกกำจัดไปได้

^{๕๖} วิ.มท. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓.

^{๕๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๑๐๐.

สันตानานุสัย คือ อนุสัยที่นอนเนื่องอยู่ในกระแสจิต เป็นกิเลสที่คอยโอกาสจะ ผุดขึ้นมาเมื่อมีเหตุปัจจัยที่เหมาะสม สามารถละได้ด้วยโลกุตตรมรรคเท่านั้น จึงจำเป็นต้องเจริญ วิปัสสนา เพื่อให้บรรลุมรรคอันจะส่งผลให้ละอนุสัยกิเลสประเภทนี้ได้

เรื่องเกี่ยวกับอนุสัยกิเลสจะพบโดยตรง ในพระสูตรต้นตปิฎก และพระอภิธรรมในอนุสัย ของสัตว์ทั้งหลาย คือ อนุสัย ๗ ได้แก่ ๑) กามราคานุสัย ๒) ปฏิฆานุสัย ๓) มานานุสัย ๔) ทิฏฐานุสัย ๕) วิจิกิจฉานุสัย ๖) ภวราคานุสัย ๗) อวิชขานุสัยราคานุสัย ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องอยู่ใน ปิยรูป สาทรูป^{๕๘} ในโลกปฏิฆานุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องอยู่ในอัปปิยรูป อสาทรูปในโลก อวิชชาตกไปในสภาวะธรรมทั้ง ๒ นี้ ด้วยอาการ มานะ ทิฏฐิ และ วิจิกิจฉา พึงเห็นว่าตั้งอยู่ในฐานะแห่ง เดียวกันกับอวิชชาที่ชื่อว่า อนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย^{๕๙} พระอริยในสมัยพุทธกาลได้ละทิฏฐิและวิจิกิจฉา อย่างเด็ดขาดด้วยโสดาปัตติมรรค จึงมีศรัทธาพระรัตนตรัยอย่างไม่คลอนแคลน เพราะสันตानานุสัย ได้ถูกละด้วยโลกุตตรมรรคเป็นสมุจเฉทปหานได้โดยเด็ดขาด ด้วยเหตุนี้ จึงควรเข้าใจว่าอนุสัยเป็น กิเลสที่คอยโอกาสและเมื่อปัจจัยที่เหมาะสมจริงจะปรากฏให้เห็น มีต้นเหตุเป็นต้นเหตุที่แท้จริงของความทุกข์เป็นธรรมที่ควรกำจัดให้หมดที่พัฒนาจากการเจริญวิปัสสนาภาวนา^{๖๐}

สรุปได้ว่า อัมมัตตานิจจสูตรที่สัมพันธ์กับหลักอริยสัจ ๔ คือ ซึ่งแสดงให้เห็นเหตุผลของความทุกข์และเพื่อเป็นข้อปฏิบัติถึงความดับทุกข์ไว้อย่างสมบูรณ์ เรื่องความทุกข์และความดับทุกข์ เป็นหลักสำคัญในคำสอนแห่งพระพุทธศาสนา ให้รู้ความจริงของชีวิตที่เชื่อมโยงไว้อย่างมีรูปแบบโดย มุ่งหมายให้เกิดปัญญาความรู้เข้าใจตามความเป็นจริงอย่างถ่องแท้และครบถ้วน

๒.๔.๓ การสงเคราะห์อัมมัตตานิจจสูตรในปัจจุสมุปบาท ของอริยสัจ ๔

รูปนามของอายตนะภายในเป็นสภาวะธรรมที่มีเหตุจะต้องบังเกิดโดยไม่มีเหตุมิได้ รูปมีเหตุปัจจัยให้เกิดมีอวิชชา เป็นต้น อวิชชาล้วนเป็นเหตุปัจจัยก่อให้เกิดในภพต่อๆ ไป รูปนามนี้ก็คือ ผลของกรรม การกำหนดรู้รูปนามมีจักขุ เป็นต้น ในอริยสัจ ๔ ที่นำไปสู่การปฏิบัติเห็นตามความเป็นจริง

นามรูป นามรูป เป็น ทุกขสัจ

วิญญาน เป็น สมุทยสัจ

การดับ ทั้งเหตุ และผล (วิญญาน และนามรูป) เป็น นิโรธสัจ

การหยั่งเห็น ความดับทุกข์ เป็นมรรคสัจ

อายตนะ อายตนะ เป็น ทุกขสัจ

นามรูป เป็น สมุทยสัจ

การดับทั้งเหตุ และผล (นามรูป และอายตนะ) เป็น นิโรธสัจ

การหยั่งเห็นความดับทุกข์มรรค เป็น มรรคสัจ

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๐๐/๓๒๙.

^{๕๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๑๖/๓๐๘.

^{๖๐} พระโสภณมหาเถระ มหาสิลาชาติ อธิบาย, **ธรรมะจกัปปวัตตนสูตร**, พระพรหมโมลี ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๙๘-๓๐๐.

เวทนา เวทนา เป็น ทุกขสัจ

ผัสสะ เป็น สมุทยสัจ

การดับทั้งเหตุ และผล (ผัสสะ และเวทนา) เป็น นิโรธสัจ

การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็น มรรคสัจ

วิญญาณ วิญญาณ เป็น ทุกขสัจ

สังขาร เป็น สมุทยสัจ

การดับทั้งเหตุ และผล (สังขาร และวิญญาณ) เป็น นิโรธสัจ

การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็น มรรคสัจ

สังขาร สังขาร เป็น ทุกขสัจ

อวิชชา เป็น สมุทยสัจ

การดับทั้งเหตุ และผล (อวิชชา และสังขาร) เป็น นิโรธสัจ

การหยั่งเห็นความดับทุกข์ เป็น มรรคสัจ

ในคัมภีร์ฎีกาไม่จัดเป็นอวิชชาเป็น ทุกขสัจ แต่ที่เรียก อวิชชา ว่าเป็น ทุกขสัจ เพราะมีอาสวะเป็นปัจจัย จึงกล่าวได้ว่า อวิชชา เป็นทุกขสัจ อาสวะ เป็นสมุทยสัจ เป็นต้น

อาสวะ คือ กิเลสที่หมักตอง ในกระแสจิต จำแนกเป็น ๔ อย่างคือ

๑) ความผูกพันในกามคุณ ๒) ความผูกพันในภพ

๓) ความผูกพันในภพ ๔) ความผูกพันในอวิชชา

ส่วนในกรณีหลังนี้ หมายถึง อวิชชาในอดีตเป็นปัจจัย ให้เกิดอวิชชาในปัจจุบัน ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าอาสวะ เป็นเหตุ ของอวิชชาดังนี้

พระพุทธดำรัสว่า อวิชชาเกิดขึ้น เพราะความเกิดขึ้นของอาสวะ^{๖๑}

กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ กระบวนการดังกล่าวนี้ถือเป็นสมุทัยวาร (สายเกิด) แห่งปฏิจจสมุปบาท หรือกระบวนการของเหตุและผลในการเกิดขึ้นของทุกข์ ในสมุทัยวารนี้รวมเอาอริยสัจ ๒ ข้อ คือ ทุกข์และทุกขสมุทัยเข้าด้วยกัน ทรงแสดงให้เห็นกระบวนการของเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดทุกข์ว่ามีอะไรบ้าง ความเป็นเหตุเป็นผลกัน ส่วนกระบวนการดับทุกข์นั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่าเพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยมรรคสังขารจึงดับ เพราะสังขารดับวิญญาณจึงดับเพราะวิญญาณดับนามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับสฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับเวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีการดับด้วยอาการอย่างนี้กระบวนการดังกล่าวนี้ถือเป็นนิโรธวาร (สายดับ) แห่งปฏิจจสมุปบาท^{๖๒} หรือกระบวนการของเหตุและผล ในการดับของทุกข์ ซึ่งนิโรธวารนี้มีความหมายเท่ากับอริยสัจข้อที่ ๓ อทุกขนิโรธแสดงให้เห็นว่า เมื่อแก้ปัญหาอย่างถูกต้องตรงสาเหตุแล้ว ปัญหาอื่นๆ ก็จะดับไปตามเหตุปัจจัยและยังกล่าวถึงแนวทาง

^{๖๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, **ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิมุตติ**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๙๒-๓๙๔.

^{๖๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒.

ปฏิบัติเพื่อจัดการกับปัญหาให้สำเร็จลุล่วงได้ อันหมายถึงอริยสัจข้อที่ ๔ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นิโรธวาร (สายดับ) ของปฏิจจสมุปบาทนี้ ถึงแม้จะกินความถึงอริยสัจข้อที่ ๔ ด้วย แต่ก็ยังไม่ให้ผล ในทางปฏิบัติที่ชัดเจน เพราะว่าปฏิจจสมุปบาทแสดงเฉพาะแต่กระบวนการที่เป็นไปตามธรรมชาติ อย่างเดียว ไม่ได้แสดงวิธีการไว้ว่า ต้องปฏิบัติอย่างไรบ้าง เพื่อการปฏิบัติที่ได้ผลส่วนอริยสัจข้อที่ ๔ จะแสดงข้อปฏิบัติไว้เพื่อวัตถุประสงค์ข้อนี้ คือ ความดับทุกข์อย่างชัดเจนโดยตรงและสามารถทดลอง พิสูจน์ได้ว่า หากลงมือปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ โดยเริ่มต้นที่ สัมมาทิฐิ คือ มีความเห็นที่ ถูกต้องดีงามตามความเป็นจริงนี้ เรื่อยไปจนถึง สัมมาสมาธิอย่างถูกต้องครบถ้วนแล้วสามารถจะ นำไปสู่จุดหมาย คือ สามารถแก้ปัญหาได้อย่างเห็นผลแน่นอน^{๖๓} วิวัฏฐสูตร มีข้ออธิบาย องค์ธรรม ปฏิจจสมุปบาท ที่เกี่ยวกับอัมมัตตานิจจสูตรไว้

เวทนา ๖ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆานสัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชา เวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา และมโนสัมผัสสชาเวทนา ผัสสะ ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆาน- สัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส และมโนสัมผัส สฬายตนะ ได้แก่ อายตนะ ๖ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และมโน รูป คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้งหมด นาม คือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ แลมนสิการ วิญญูณ ๖ คือ จักขุวิญญูณ โสตวิญญูณ ฆาน- วิญญูณ ชิวหาวิญญูณ กายวิญญูณ และมโนวิญญูณ สังขาร หมายถึง กายสังขาร วจีสังขาร จิตตสังขาร อวิชชา คือ ความไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้เหตุเกิดทุกข์ ไม่รู้ความดับทุกข์ และไม่รู้ทาง ไปสู่ความ ดับทุกข์^{๖๔}

ปฏิจจสมุปบาทเป็นธรรมสำคัญอย่างยิ่ง บุคคลผู้รู้ความจริงของชีวิตนี้แล้ว เมื่อนั้นความ สงสัยของผู้นั้นย่อมสิ้นไป เพราะรู้แจ้งถึงเหตุปัจจัยแห่งความเกิดขึ้นและความสิ้นสุดของชีวิต เมื่อเกิด ความรู้แจ้งชัดอย่างนี้ก็สามารถกำจัดมารและเสนามารเสียได้ ดุจดวงอาทิตย์อุทัยกำจัดความมืดได้

อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิด สังขาร คำว่า อวิชชา แปลว่า ไม่รู้กล่าว คือ วิญญูณธาตุไม่รู้ ทุกข์ ไม่รู้เหตุเกิดทุกข์ ไม่รู้ความดับทุกข์และไม่รู้ทางแห่งความดับทุกข์จึงเกิดสังขาร คือ คิดปรุงแต่ง จิตไปในทางแห่งทุกข์ สังขารชั้นนี้ไม่ใช้รูปร่างกาย หากแต่เป็นนามธรรม เป็นวิญญูณธาตุทำ เหตุให้วิญญูณธาตุเศร้าหมองเพราะกิเลส ติดอยู่ในภวังควิญญูณที่ไปเกิด คือ วิญญูณที่เป็นองค์ แห่งภพ ยากอยู่ ยากมี ยากเป็น เมื่อมีสังขาร ก็เป็นปัจจัย ให้เกิดวิญญูณ คือ ภวังควิญญูณ ยากรับรู้อารมณ์ภายนอก เมื่อมีวิญญูณ ก็เป็นปัจจัยให้เกิด รูปนาม วิญญูณในที่นี้ หมายถึง เกิดวิถี จิต คือ จิตที่อยากรู้ทาง หู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ จึงเป็นปัจจัยให้เกิด รูปนาม นาม คือ สิ่งที่ไม่มิตัวตน รับรู้ได้ทางประสาทสัมผัสนั้นก็ คือ จิตใจ

ส่วนรูปก็มีลักษณะตรงกันข้ามกับนาม คือ มีตัวตน หรือไม่รับรู้ทางประสาทสัมผัส นั่นก็ คือ รูปวัตถุ เมื่อมีนามรูป ก็เป็นปัจจัยให้เกิด สฬายตนะ คือ อายตนะ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อมีสฬายตนะ ก็เป็นปัจจัยให้เกิด ผัสสะกล่าว คือ เมื่อมี ตา หู จมูก ลิ้น กายใจ หรือที่เรียกว่า อายตนะภายใน ๖ เป็นทวารรับรู้ สิ่งภายนอก คือ รับรู้ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะและอารมณ์ ๖

^{๖๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๘๕-๒๑๑/๑๖๓-๑๗๘.

^{๖๔} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๓-๘.

ที่เรียกว่า อายตนะภายนอก ๖ เมื่อมีการกระทบ (ผัสสะ) ก็เป็นปัจจัยให้เกิด เวทนา กล่าว คือ เมื่อรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ก็เกิดชอบใจบ้าง ไม่ชอบใจบ้าง เฉยๆ บ้าง เมื่อมีเวทนาจึงเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา คือ รู้ชอบใจมากใน รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ ัมมารมณ ก็เกิดติดใจอยากได้ อยากเป็น หากไม่ชอบใจ ก็ไม่อยากจะ ไม่อยากเป็น เมื่อมีตัณหา ก็เป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน คือ รู้สึกในความยึดมั่น ถือมั่น จะเอาสิ่งนั้น จะเป็นสิ่งนั้น หรือพ้นจากสิ่งนั้นให้ได้ ไม่ว่าจะเป็นในด้านกาม ทิฐิ ศีลพรต หรือตัวตน เมื่อมีอุปาทานก็เป็นปัจจัยให้เกิดภพ คือ มีชีวิตไปตามที่เกิด เช่น รูปชีวิตของสัตว์หรือคนก็เป็นอย่างหนึ่ง รูปของมนุษย์เป็นอย่างหนึ่ง รูปของเทวดาเป็นอย่างหนึ่ง เป็นต้น ดังนั้น ภพเกิดจึงมีมากมาย แต่เมื่อสรุปแล้วมี ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ เมื่อมีภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ คือ เกิดเป็นผลตามที่ปรารถนานั้น เมื่อมีชาติก็เป็นปัจจัยให้เกิด ชรา มรณะ โสภ ปรีเทว ทุกข โทมนัส อุปายาส กล่าวคือ เกิดมาแล้ว ก็ต้องประสบกับความแก่ ความตาย ความเศร้าโศก ความร้องไห้ คร่ำครวญ ความทุกข์และความคับแค้นใจ^{๖๕}

สรุปได้ว่า อัชฌัตตานิจจุสูตรมีความสอดคล้องกับหลักธรรมอื่นๆ การเป็นอยู่เป็นไปเพื่อความอยู่รอดของชีวิต จึงต้องอาศัยเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งปวง (หลักธรรม) อยู่ตลอดเวลาทั้งที่รู้ตัวและไม่รู้ตัว แต่การเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งปวงโดยขาดสติปัญญานั้นเป็นเหตุให้มนุษย์ตกเป็นทาสของตัณหาทำให้เกิดเรื่องทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกายและทางใจเป็นไปในทางที่เป็นเหตุเป็นผลแห่งความทุกข์ทั้งสิ้น วิถีชีวิตมนุษย์จึงดำเนินไปด้วยการแสวงหาความสุขหลีกเลี่ยงความทุกข์ เมื่อไม่มีความรู้ความเข้าใจในปัญหา ไม่ทราบสาเหตุที่แท้จริง อีกทั้งไม่ทราบเป้าหมายที่ต้องการแล้วย่อมไม่สามารถปฏิบัติตนให้เป็นไปเพื่อแก้ปัญหาเหล่านั้นๆ ได้ส่งผลให้กระบวนการแก้ปัญหาชีวิตก่อเป็นปัญหาให้กับชีวิตเพิ่มขึ้นชีวิตมนุษย์จึงแวดล้อมด้วยความทุกข์อย่างไร้ทางออก

๒.๔.๔ ความสัมพันธ์อัชฌัตตานิจจุสูตรกับสังโยชน์

คัมภีร์พระไตรปิฎกมีคำอธิบายเกี่ยวกับความหมายของสังโยชน์ว่า หมายถึง กิเลสเครื่องผูกพันน้อยใหญ่ทั้งหมด เป็นเครื่องผูกพันสัตว์ทั้งหลายไว้ในทุกข์ คือ ภพ แล้วด้วยวิญญูทุกข์ เป็นเครื่องพันนาการ^{๖๖} เพราะสังโยชน์เหล่านี้ย่อมผูก คือ ตามผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ในภพ อีกนัยหนึ่งย่อมเชื่อมไว้ในภพ รวมถึงการผูกมัดบุคคลผู้มีสังโยชน์ไว้ด้วยกรรม และวิบากอันเป็นทุกข์ หรือด้วยการเกิดที่เป็นไปในภพชาติต่าง ๆ เช่น ภพ ๓ กำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญูณฐิติ ๗ และสัตตาวาส ๘^{๖๗}

พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ อธิบายความหมาย ของสังโยชน์ไว้ว่าเป็นธรรมชาติที่ผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้ออกไปจาก “วิญญูทุกข์” ได้เหมือนหนึ่งเชือกที่ผูกโยงสัตว์ หรือวัตถุสิ่งของไว้ไม่ให้หลุดไป “สโยเชนติ พนฺธนํติติ สโยชนานิ” แปลว่า ธรรมเหล่านี้ย่อมผูกสัตว์ทั้งหลายไว้ ฉะนั้นธรรมเหล่านั้นชื่อว่า “สังโยชน์” ตามธรรมดาในสันดานของปุถุชนทั้งหลายนั้นย่อมมีธรรมชาติชนิด

^{๖๕} พื้น ดอกบัว, แนวความคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒๗.

^{๖๖} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๖๙๙/๔๕๘., ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๑๗/๒๑๑.

^{๖๗} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถะโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๘๕.

หนึ่งเปรียบเสมือนเส้นเชือกใหญ่ ๑๐ เส้นด้วยกัน ซึ่งทำการผูกมัดสัตว์ทั้งหลายไว้ไม่ให้หลุดพ้นไปจากกองทุกข์ได้ เชือก ๑๐ เส้นเหล่านี้ ได้แก่ สังโยชน์ และในบรรดาเชือก คือ สังโยชน์ทั้ง ๑๐ เส้นเหล่านี้ ถ้าหากว่าเส้นหนึ่ง เช่น มีอาการตึงขึ้นแล้ว สังโยชน์นั้นย่อมนำสัตว์นั้นให้ไปเกิดในภูมิที่เกี่ยวกับสังโยชน์นั้นๆ โดยอาศัยกรรมที่สัตว์นั้นกระทำให้ขึ้น^{๖๘}

ท่านพุทธทาส อินทปัญโญ กล่าวไว้ในหนังสือ ธรรมโฆษณ โคร คือ ใคร ว่าควรจะศึกษา กิเลสประเภท “สังโยชน์” ที่มีอยู่ในประจำวัน สังโยชน์มี ๑๐ ประการ เป็นสิ่งที่ต้องละเพื่อความ เป็นอริยบุคคล พระโสดาบันละได้เท่าไร พระสกทาคามีละได้เท่าไร พระอนาคามีละได้เท่านั้น พระอรหันต์ละได้ทั้งหมด ในปัจจุบันมีแต่การทอสังโยชน์ทั้ง ๑๐ นี้ รู้จักแต่สังโยชน์ของพระอริยเจ้าที่ อยู่ในหนังสือ การศึกษาเรื่องของสังโยชน์ ๑๐ ประการที่มีอยู่แก่เราทุกๆ วัน เพราะเป็นเรื่องที่คนต้อง ละแล้วย่อมได้ที่สูงขึ้นยิ่งยวดนั้น

สังโยชน์ คือ กิเลสที่ผูกมัดใจสัตว์ธรรมที่มีจิตใจสัตว์ไว้กับทุกข์ ๑๐ อย่างแบ่งเป็น ๒ พวก ที่ต้องละกันก่อนเรียกว่า โอรัมภาคิยสังโยชน์ในระดับต่ำและอุทัมภาคิยสังโยชน์สังโยชน์เบื้องสูง

โอรัมภาคิยสังโยชน์ สังโยชน์เบื้องต้นมี ๕ ประการ คือ

- ๑) สักกายทิฏฐิ ความเห็นว่าเป็นตัวของตน
- ๒) วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย
- ๓) สีลัพพตปรามาส ความถือมั่นศีลพรต
- ๔) กามราคะ ความพอใจในกาม
- ๕) พยาบาท ความคิดปองร้าย

ภิกษุทั้งหลายภิกษุพึงเจริญอริยมรรค มีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้เพื่อความสิ้นไป เพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน์ทั้ง ๕ ประการนี้

อุทัมภาคิยสังโยชน์ สังโยชน์สังโยชน์เบื้องสูง ๕ ประการนี้ คือ

- ๑) รูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งรูปमान
- ๒) อรูปราคะ ความติดใจในอารมณ์แห่งอรูปमान
- ๓) มานะ ความถือตัว
- ๔) อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน
- ๕) อวิชา ความไม่รู้แจ้ง ภิกษุทั้งหลายพึงเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อกำหนดรู้เพื่อความสิ้นไป เพื่อละอุทัมภาคิยสังโยชน์ทั้ง ๕ ประการนี้”^{๖๙}

ข้อที่ ๑ สักกายทิฏฐิ แปลว่า ที่เห็นร่างกายของตน หรือตัวเป็นของตนเป็นไปในระดับแรก ความเห็นร่างกายเป็นของตน โดยทั่วไปก็ไม่ว่าอะไร ไม่รู้ว่าอะไรเป็นกาย ไม่รู้ว่าอะไรเป็นตน แต่ก็มี ความเห็นร่างกายเป็นของตน นึกอะไรออกก็จะยึดเอาว่า มันเป็นกายของตน ก็เอากายเนื้อหนังเป็น กายของตน หรือเอาเรื่องจิตใจความรู้สึกนึกคิดเป็นของตน เช่นได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น อย่างนี้ยึดมั่น

^{๖๘} พระสังฆมณฑล ธรรมจริยะ, ปรมัตถะโชติกะ สมุจจยสังคหวิถิ ปริจเฉท ๓ และปริจเฉท ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๐), หน้า ๑๐๒.

^{๖๙} อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓/๒๑., ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๒.

ถือเอา ความคิดเห็นว่ากายจะต้องถูกตัดออกไปก่อนมันเป็นเรื่องของธรรมชาติ ธรรมชาติที่เป็นขั้นเป็นทีธาตุ ที่เป็นอายตนะ เมื่อเกิดความรู้สึกหมายมั่นว่าเป็นเรื่องของตน เป็นเรื่องของตนอย่างยิ่ง เกิดโลภะ โทสะ โมหะมาก เป็นทุกข์มากยิ่งในปุณฺณ ใครมีความรู้สึกนึกคิดนี้เชื่อว่ากายนี้เป็นของตน ควรพิจารณาให้ดี^{๗๐}

ข้อที่ ๒ วิจิกิจฉา แปลว่า ความลังเล หรือความสงสัย ความลังเลไม่รู้อะไรจะทำอย่างไร ไม่อาจจะแน่ใจว่าอะไร เช่น ว่านับตั้งแต่เด็ก จะเรียนอะไรกันดี มันก็ไม่แน่ว่าเสียทั้งนั้น การทำมาหากินก็ล้วนแต่เรื่องไม่แน่ทั้งสิ้น การที่จะทำบุญทำกุศลล้วนแต่เริ่มที่ยังไม่แน่ แต่อะไรจะเป็นที่พึ่ง คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ สำหรับที่จะประพฤติปฏิบัติก็ยังลังเลอยู่ควรศึกษาให้รู้อะไรมันเป็นอย่างไร ต้องให้มีความรู้สว่างไสว แจ่มแจ้ง เฉียบขาดลงไป ไม่มีอะไรที่จะเป็นเครื่องลังเลที่สุด

ข้อที่ ๓ สลัปปตปราคาส คือ ความถือมั่นศิลปต ชื่อว่า ศิล และวัตรที่เรียกว่าตีๆ นั้นแล้ว เกิดการยึดถือเชื่อหลงในความหลัง และศักดิ์สิทธิ์ หรือแม้แต่การนับถือพระพุทธเจ้าอย่างบุคคล ศักดิ์สิทธิ์ โดยไม่ต้องรู้อะไรในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ก็เช่นเดียวกัน หรือการอยู่วัดรักษาศีลก็เพื่อความหลังไม่ใช่เพื่อมาดับกิเลสตัดกิเลส หรือการดับทุกข์ก็เช่นกัน แต่เมื่อรู้ตามความเป็นจริงที่ว่า เพราะสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้น ซึ่งข้อนี้ชี้ชัดลงไปจึงจะได้ไม่เรียกว่า สลัปปตปราคาส การปฏิบัติธรรม การสวดมนต์ รักษาศีล เจริญสมาธิ ตามอำนาจอิทัปปัจจยตา คือ เหตุและผล และเมื่อละสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สลัปปตปราคาส ย่อมสำเร็จพระโสดาบัน เข้าสู่พระนิพพาน

ข้อที่ ๔ กามราคะ ความพอใจในกาม ความกำหนดในกาม เป็นเรื่องธรรมดาสามัญของสัตว์ที่มีชีวิตสัตว์เดรัจฉานก็สัตว์ที่ต่ำไปกว่าสัตว์เดรัจฉาน การกระทำระหว่างเพศที่เรียกว่า กาม เป็นไปตามเรื่องของปุณฺณตามธรรมดา ฉะนั้นควรจะควบคุมไม่ลุ่มหลงในสิ่งเหล่านี้ เรียกว่า ละกามราคะ

ข้อที่ ๕ พยาบาท (ปฏิกัมภ) ความคิดปองร้าย ปฏิกัมภ แปลว่า ความกระทบกระทั่งของจิต เมื่ออะไรไม่เป็นไปตามที่ต้องการ อย่าได้กระทบกระทั่ง หรือโกรธแค้นขัดเคืองขึ้นมาเป็นความเสียหายอย่างหนึ่ง และด้วยความระวังอย่าให้เกิด ด้วยวิธีการต่างๆ คือ ความอยู่ที่มีสติที่เพียงพอ ถ้ากิเลสเกิดละได้ทันคว้นเรียกว่าเป็นอยู่โดยชอบ “สติ” นี่เป็นสังโยชน์เชือก ๕ เส้นที่เกิดขึ้นอยู่กับกาย วาจา ใจ^{๗๑}

ข้อที่ ๖ รูปราคะและข้อที่ ๗ เรียกว่า อรูปราคะ มาคู่กัน เมื่อมีกามราคะกำหนดในกามคุณ ก็เป็นรูปราคะอรูปราคะ ความกำหนดทางจิตใจ รูปในที่นี้มีได้หมายถึงกามไม่มีความหมายคุณค่าในทางกาม แต่มันก็เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดยึดถือเหมือนกันคือ “ความสุข” ที่เกิดมาจากความสงบ ธรรมดาสามัญใช้สิ่งที่มีรูปธรรมเป็นอารมณ์ของสมาธิเขา เรียกว่า เจริญรูปฌาน แล้วก็มีความสุขเกิดขึ้น แล้วหลงยึดถืออยู่ว่าไม่มีอะไรที่ดีกว่านี้ สิ่งนี้เรียกว่ารูปราคะ คือ กำหนดยินดีในสิ่งที่มีรูปแต่ไม่ใช่กาม หมายถึง สุขที่เกิดจากสิ่งที่เป็นรูปบริสุทธิล้วนๆ เช่น ฤๅษี ที่สนใจในเรื่องของรูปฌานอยู่ด้วยฌานด้วยสมาบัติ ซึ่งหมายถึงสิ่งนี้โดยตรง

^{๗๐} พระธรรมโกศาจารย์ พุทธทาส อินทปัญโญ, หนังสือธรรมโฆษณ์, หน้า ๗๕.

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๖ - ๘๖.

ข้อที่ ๗ อรูปราคะกำหนดยินดีในสิ่งที่ไม่มียรูป ถ้าเรื่องทางธรรมก็ หมายถึง อรูปฌานสิ่งที่ไม่มีรูป ความว่าง หรืออากาศ หรือวิญญานมาเป็นอารมณ์ของฌานของสมาธิสำเร็จแล้ว มี “รส” เป็นความพอใจยิ่งขึ้นไปกว่าพวกรูปฌานแล้วหลงไหลเป็นเรื่องของฝ่ายจิตใจฝ่ายสมาธิสมาบัติที่สูงขึ้น กำหนดยินดีในความสุข ความสบาย หรือสิ่งที่มีความหมายที่มีคุณค่าแก่จิตใจ จึงเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่น ในชีวิตประจำวันชาวโลกบางคนหลงสิ่งของข้อนั้นข้อนี้ อย่างนั้น อย่างนี้ หรือหลงในเรื่องของเกียรติยศชื่อเสียงอย่างนั้นอย่างนี้

ข้อที่ ๘ มานะ ความถือตัว^{๗๒} ความสำคัญว่ามีตัวเรา ว่ามีของเรา สำคัญว่าดีกว่าเลวกว่า หรือเสมอกัน^{๗๓} ถ้ามีความสำคัญว่ามีตัวเรา แล้วมันก็มีทางที่จะสำคัญว่า ดีกว่า เลวกว่า หรือเสมอกัน ฉะนั้น จึงรวมไว้ด้วยกัน ถ้ามีความสำคัญว่ามีตัวเราที่ดีกว่า เลวกว่า เสมอกันแล้วมันก็ต้องเป็น “กิเลสเป็นความทุกข์” มันเป็นเหตุให้อัจฉาริยาทั้งสามแข่งขันกันมุ่งทำลายล้างกัน การดูหมิ่น^{๗๔} (อติมานะ) เช่น เรามีสัตว์พรรณงามกว่าสัตว์อื่นเรานั้น สัตว์อื่นนั้นมีสัตว์พรรณทรามกว่าเราเกิดมี “มานะ” ถือตัว เพราะการดูหมิ่นเรื่องสัตว์พรรณเป็นปัจจัยความสัมพันธ์ของมานะในสังโยชน์^{๗๕}

ข้อที่ ๙ อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่านที่จิตฟุ้งขึ้น คือ ยังมีกิเลสบางอย่างเหลืออยู่เพื่อจะฟุ้งขึ้น ยังสนใจในสิ่งที่มันมากระทบจึงหวั่นไหวไม่ได้อย่างใดอย่างหนึ่งจะชอบ หรือไม่ชอบ แต่มันก็ยังสงสัยและยังสนใจเป็นไปในทุกขมสุขเวทนาเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งต้องละไปเหมือนกันในขั้นสุดท้ายที่จะเป็นพระอรหันต์

ข้อที่ ๑๐ อวิชชา ความไม่รู้แจ้ง หรือรู้ไม่ถูกต้อง ในสุดท้ายนี้ แม้ว่าจะได้ละมาแล้วหลายขั้นตอนของอวิชชา ในการที่ละครั้งสุดท้าย ละทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์^{๗๖} หรือละอาสวะ และเหตุให้เกิดอาสวะก็ดี อวิชชาสิ่งสุดท้ายที่ต้องละได้แล้วปราศจากสังโยชน์กิเลสเครื่องผูกสัตว์ไว้ในภพได้เด็ดขาด ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้วเหลือแต่พื้นที่ทำให้ไม่มีเกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ คือ ภิกษุผู้ถอนสาระเนียด ละสังขาร คือ ชาติอันสุดท้าย^{๗๗} เมื่อละสังโยชน์เบื้องต้น ๕ แล้วรวมกันเป็นละสังโยชน์ ๑๐ การละหมดทั้ง ๑๐ คือ พระอรหันต์เป็นสุดยอดของอริยะบุคคลที่เกี่ยวกับส่วนตัว ไม่เกี่ยวกับผู้อื่น ถ้าเกี่ยวกับผู้อื่นต้องเป็นอริยะบุคคลชนิดที่ช่วยผู้อื่นให้ละได้ด้วย คือ พระพุทธเจ้า^{๗๘}

สรุปว่า สังโยชน์ทั้ง ๑๐ เป็นเหมือนดั่งโซ่ตรวนที่ผูกโยงมนุษย์ไว้กับกิเลส ทำให้ติดข้องอยู่ในสังสารวัฏฏอันยาวนาน ผู้ที่ละเลยมการพิจารณาสังโยชน์ จะไม่สามารถตัดโซ่แห่งภพชาติซึ่งสามารถหลุดลากให้ตกไปสู่อบายภูมิทั้ง ๔ ได้ แม้ในบางชาติอาจจะเกิดมาเป็นมนุษย์ หรือเทวดาด้วยอำนาจบุญที่ให้ผล ในผู้ที่ละแล้วในสังโยชน์ ๓ ประการ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัสสพตปราคาส ได้แก่ พระโสดาบัน ย่อมข้ามพ้นอบายภูมิ ๔ นั้นและที่จะสำเร็จ สัมโพธิในวันข้างหน้า ในสังโยชน์เบื้องต้น ๕ ประการนี้ ย่อมไม่หวนกลับไปสู่โลกนั้นอีก

^{๗๒} วิ.จู. (ไทย) ๗/๓๕๕/๒๒๐.

^{๗๓} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๖๒/๙๔.

^{๗๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๒/๙๒.

^{๗๕} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑.

^{๗๖} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๘๙-๒๐๒/๑๖๓-๑๖๖., ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๑๐๒/๔๗๙-๔๘๐.

^{๗๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๕/๒๖๒.

^{๗๘} พระธรรมโกศาจารย์ พุทธทาส อินทปัญโญ, หนังสือธรรมโฆษณ, หน้า ๘๙.

๒.๕ สภาวะธรรมลักษณะในอัมมัตตานิจจุสูตร

พระไตรปิฎกใน อังคุตตรนิกาย ติกนิบาตใน อุปปาทสูตรว่าด้วย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ดังคำพระบาลีที่แสดงไว้

อุปปาทา วา ภิกขเว ตถาคตานํ อนุปปาทา วา ตถาคตานํ จิตาว สา ธาตุ ธรรมญฺจิตตา
ธมฺมณิยามตา สพฺเพ สงฺขารํ อนิจฺจาติ ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺชติ อภิสเมติ อภิสมฺพุชฺชติว
อภิสเมตวา อจฺจิกฺขติ เทเสติ ปญฺญาเปติ ปญฺญเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานิกโรติ สพฺเพ สงฺขารํ
อนิจฺจาติฯ อุปปาทา วา ภิกขเว ตถาคตานํ อนุปปาทา วา ตถาคตานํ จิตาว สา ธาตุ ธรรมญฺจิตตา
ธมฺมณิยามตา สพฺเพ สงฺขารํ ทุกฺขาติ ฯ อุปปาทา วา ภิกขเว ตถาคตานํ อนุปปาทา วา ตถาคตานํ
จิตาว สา ธาตุ ธรรมญฺจิตตา ธมฺมณิยามตา สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ตํ ตถาคโต อภิสมฺพุชฺชติ อภิสเมติ
อภิสมฺพุชฺชติว อภิสเมตวา อจฺจิกฺขติ เทเสติ ปญฺญาเปติ ปญฺญเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานิกโรติ สพฺเพ
ธมฺมา อนตฺตาติ^{๗๙}

ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตามธาตุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา
ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่
เที่ยง ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไป
ตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ครั้นรู้บรรลุ
แล้วจึงบอกแสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนกธรรมให้ง่ายว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์
ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ธาตุนั้น คือ ตั้งอยู่ตามธรรมดาความเป็นไปตามธรรมดาก็
คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้บรรลุธาตุนั้นว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ครั้นรู้บรรลุแล้วจึงบอก
แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนกธรรมให้ง่ายว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา^{๘๐}

ในคัมภีร์อรรถกถา พิงฺทราภินิฉนฺใน อุปปาทสูตร ที่ ๔ ดังต่อไปนี้

บทว่า ธรรมญฺจิตตา ได้แก่ ภาวะที่ทรงตัวอยู่ได้เองตามสภาพ

บทว่า ธมฺมณิยามตา ได้แก่ ความแน่นอนโดยสภาพ

บทว่า สพฺเพ สงฺขารํ ได้แก่ สังขารอันเป็นไปในภูมิ ๔

คำว่าไม่เที่ยง (อนิจจา) ความว่า ชื่อว่า อนิจจา ด้วยอรรถว่า มีแล้วกลับไม่เป็น

คำว่า เป็นทุกข์ (ทุกฺขา) ความว่า ชื่อว่า ทุกข์ ด้วยอรรถว่า บีบคั้นเสมอ

คำว่า เป็น (อนตฺตา) ความว่า ชื่อว่า อนัตตา เพราะอรรถว่าไม่เป็นไปตามอำนาจ มีกล่าวไว้ในพระสูตรนี้ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแสดง ลักษณะทั้ง ๓ อย่างไว้คละกัณดังพรรณนามาฉะนี้^{๘๑}

ลักษณะแห่งสังขตธรรม ๓ ได้แก่ ๑) ความเกิดขึ้นปรากฏ ๒) ความดับสลายปรากฏ ๓) เมื่อตั้งอยู่บนความแปรผัน (ในที่นี้หมายถึงความเปลี่ยนแปลงไปจากลักษณะ หรือภาวะเดิม ได้แก่

^{๗๙} อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๓๗/๒๗๘-๒๗๙.

^{๘๐} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๓๗/๓๘๕.

^{๘๑} อัง.ติก.อ (ไทย) ๒/๑๓๗/๓๗๐.

ชรา) ปรากฏขึ้น^{๔๒} การพิจารณาอายตนะภายใน ๖ คือ การใส่ใจที่เป็นไปด้วยการแห่งตลอด สภาวะลักษณะ (ลักษณะพิเศษ) และสามัญญลักษณะ (ลักษณะทั่วไป) สภาวะธรรม คือ สภาวะธรรมที่เป็นอย่างนั้นของธรรม (ธรรมชาติ) ประกอบด้วยลักษณะ ๒ ประการ

๑. สภาวะลักษณะ (ลักษณะพิเศษเฉพาะของรูปนาม) คือ ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนาม แต่ละอย่างทีรูปนามอื่นไม่มีนั้น ยกตัวอย่าง รูปร่างกายภาพของสัตว์แต่ละพันธุ์ เช่น ลิงมีหัวตัวอย่างหนึ่ง เสือมีหัว มีตัว มีหาง อย่างของเสือ ข้างก็มีหัว มีตัว มีวง มีงาอย่างช้าง ฯลฯ สัตว์แต่ละตัวมีลักษณะเฉพาะทางพันธุกรรมของตนเป็นเอกลักษณ์ที่บ่งบอกให้รู้ว่าต่างจากสัตว์ประเภทอื่นๆ ในทำนองเดียวกันรูปนามที่เกิดทางทวารทั้ง ๖ ดังนั้น

อายตนะภายใน ๖ ในอัมมัตตานิจจสูตร คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็มี

ลักษณะเฉพาะของตัวเอง เช่น

ลักษณะเฉพาะของ สี ไม่เหมือน ลักษณะเฉพาะ ของ เสียง

ลักษณะเฉพาะของ เสียง ไม่เหมือน ลักษณะเฉพาะของ กลิ่น

ลักษณะเฉพาะของ กลิ่น ไม่เหมือน ลักษณะเฉพาะของ รส

ลักษณะเฉพาะของรส ไม่เหมือน ลักษณะเฉพาะของ สัมผัส คือ ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง หรือธรรมมารมณ

ความโลภ มีลักษณะ ทะยานอยาก แต่ศรัทธา มีลักษณะผ่องใส

ความโกรธ มีลักษณะ ไม่พอใจ แต่เมตตา มีลักษณะอ่อนโยนปรารถนาดี

ความฟุ้งซ่าน มีลักษณะ ชัดส่าย แต่สมาธิ มีลักษณะตั้งมั่น เป็นต้น

ความจริงแล้ว รูปนามเหล่านี้ไม่มีชื่อเรียก เกิด-ดับ ตามเหตุปัจจัยอยู่ในทวารทั้ง ๖ ต่อมาเพื่อสื่อสารความหมายกันมนุษย์ได้คิดค้นตั้งชื่อให้กับธรรมชาติเหล่านี้ว่า สี เสียง กลิ่น รส เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง โลภ โกรธ ชัง เป็นต้น ถึงแม้ว่าแต่ละภาษาจะตั้งชื่อไว้ต่างกันแต่รูปนามเหล่านี้คงสภาพเดิมของมันอยู่เสมอ ไม่เปลี่ยนแปลงผัน ลักษณะแข็งอันปรากฏที่ฝ่าพระหัตถ์ของพระราชา ในขณะที่กำเหรียญทองไม่แตกต่างจากความแข็งที่ปรากฏขึ้นที่ฝ่ามือของยากจกในขณะที่กำเงินที่คนโยนให้ ความโลภของคนไม่แตกต่างจากความโลภของสัตว์ ความโกรธของคนไทย ฝรั่งเศส แยกเป็นแบบเดียวกันหมด ดังนั้น รูปนามที่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ จึงมีลักษณะพิเศษ เฉพาะตัวตามสภาวะของตน

๒. สามัญญลักษณะ (ลักษณะทั่วไปของรูปนาม) คือ ส่วนลักษณะทั่วไปนั้น เกี่ยวกับรูปนามทุกอย่างที่เกิดในทวารทั้งภายในและภายนอกมีชีวิตและไม่มีชีวิตทุกสรรพสิ่ง ในสากลจักรวาลล้วนตกอยู่ในลักษณะทั่วไป เรียก อีกอย่างหนึ่งว่า ไตรลักษณ์ คือ ลักษณะ ๓ ประการนี้

ความไม่เที่ยง คือ ความเกิดขึ้นแล้วดับไปไม่จีรังยั่งยืน

ความทุกข์ คือ ความอึดอัดน่ากลัวของรูปนามที่เกิดดับตลอดเวลา

ความไม่ใช่ตัวตน คือ ความไม่อยู่ในอำนาจ ของตนที่ต้องการจะเที่ยงและเป็นสุขเสมอ

สามัญญลักษณะเป็นหลักการเพื่อให้เข้าใจความจริงของรูปนามโดยบัญญัติ หากเข้าใจแบบสมมุติบัญญัติทั่วไปนั้นเปรียบเสมือนเปลือกไม้ สภาวะลักษณะของรูปนามเปรียบเหมือนเนื้อไม้

^{๔๒} อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๔๗/๒๐๙.

แต่สามัญญลักษณะเหมือนแก่นไม้ โดยปกติเราต้องตากเปลือกไม้ และเนื้อไม้ก่อนจึงจะให้เห็นแก่นไม้ในทำนองเดียวกัน คือ เราต้องเพิกถอนสมมติบัญญัติก่อนแล้วรับรู้สภาวะลักษณะเป็นเบื้องต้นแรก ต่อมาจึงจะหยั่งรู้สามัญญลักษณะ^{๘๓}

ธรรมนี้ ไม่ใช่ธรรมสำหรับชาวบ้าน ไม่ใช่ธรรมสำหรับชาวนิคม ไม่ใช่ธรรมสำหรับสกุลเดียวแต่เป็นธรรมสำหรับชาวโลกทั้งหมดพร้อมทั้งเทวโลก คือ ไตรลักษณ์ที่มีในลักษณะ ๓ ประการ หมายความว่า เป็นเครื่องหมายของสังขารธรรม สิ่งทั้งหลายที่ปรากฏในโลกนี้ไม่ว่าจะเป็นรูป หรือนาม สิ่งที่มีชีวิต หรือไม่มีชีวิตทั้งภายในและภายนอกนั้น ถ้าได้พิจารณาเห็นสิ่งเหล่านี้ก็จะเห็นเครื่องหมายทั้ง ๓ อย่าง คือ อนิจจตา ทุกขตา อนัตตา สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นสังขารธรรม คือ ธรรมที่เกิดขึ้นโดยมีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง ดังมี วจนัตถะว่า “ลกขียติ ลกขิตพฺพ อนเณนาติ ลกขณํ” ธรรมที่ควรรู้ (ว่าเป็นสังขตะ) โดยเครื่องหมายนั้น

ฉะนั้น เครื่องหมายอันเป็นแห่งการรู้ว่าเป็นสังขตะ ชื่อว่า ลักษณะ ๑) อนิจจสส ลกขณํ อนิจจลกขณํ เครื่องหมายของสังขตธรรมที่ไม่เที่ยง ชื่อว่า “อนิจจลักษณะ” ๒) ทุกขสส ลกขณํ ทุกขลกขณํ เป็นเครื่องหมาย แสดงสังขารธรรมที่เป็นทุกข์ ชื่อว่า “ทุกขลักษณะ” ได้แก่ ความทนอยู่ไม่ได้ต้องดับไปอยู่เรื่อยๆของสังขตธรรมที่เป็นทุกข์ เป็นเครื่องหมายให้รู้ ชื่อว่า “ทุกขลักษณะ” ๓) อนตตสส ลกขณอนตตลกขณํ เครื่องหมายของธรรมที่ไม่ใช่อัตตะ ชื่อว่า “อนัตตลักษณะ” ดังที่ว่า อนตตา อสารถฐเณ เป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าไม่มีแก่นสาร ปราศจากตัวตน เรา เขา ที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการทั้งปวง ชื่อว่า “อนัตตลักษณะ”

ในความแตกต่างกันระหว่างความหมาย คำว่า อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา กับ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ อนิจจังและทุกขังทั้ง ๒ นี้ได้แก่ สังขตธรรม คือ รูปนาม ชันธ ๕ ที่เป็นปรมาณ้อย่างเดียว คำว่า อนัตตา นั้นได้แก่ สังขตธรรมและอสังขตธรรม คือ รูปนามชันธ ๕ นิพพาน และบัญญัติ ซึ่งเป็นไปในธรรมทั้งหมด ดังที่ตรัสเทศนาว่า สพเพ สงขารา อนิจจา, สพเพ สงขารา ทุกขา, สพเพ ธมฺมา อนตตา^{๘๔}

รูปนามเป็นเหตุให้เกิดอายตนะ รูป คือ ธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม วัตถุคงได้แก่ รูปอันเป็นที่ตั้งของจิต คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และหทัยวัตถุ รวมไปถึงจนถึงชีวิตรูปและอาหารรูปและนามในที่นี้ก็คือ เจตสิกชันธ ๓ คือ เวทนาชันธ สัญญาชันธ และสังขารชันธ นามรูปเป็นปัจจัยแก่อายตนะ หรือเรียกอีกอย่างว่าปสาทรูป คือ จักขุปสาธ ฆานปสาธ เป็นต้น คือ อายตนะภายใน ๕ เรานี้เป็นประตูทวารที่นำไปอยู่ การเกิดขึ้นของ “วิถิจิต” ตามปกติในโลกแห่งนามธรรมจิตนั้นอายตนะภายในที่ ๖ (มนายตนะ) ทุกดวงที่เกิดขึ้น ในทุกชีวิตย่อมประกอบขึ้นด้วย “รูปและนาม” วิบากจิตทุกดวงที่เกิดขึ้น นับตั้งแต่ปฏิสนธิเป็นต้นมา ย่อมเกิดโดยมีเจตสิกที่ประกอบร่วมกันเป็นผู้

^{๘๓} พระพุทธโฆษาจารย์ ญาณ, วิสุทธิมรรค ฉบับแปล และอธิบาย เล่ม ๒, สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ ตรวจชำระ, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘), หน้า ๕๑-๕๓.

^{๘๔} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถะโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๒๕-๒๘.

อุปถัมภ์ วิบากจิต หมายถึง จิตที่สักแต่เห็น ได้ยิน เป็นต้น ซึ่งรับรู้อารมณ์ทั้งดีและไม่ดีในที่นี้จิตที่ทำหน้าที่เห็นไม่สามารถเกิดขึ้นตามลำพัง แต่ต้องมีนสการเจตสิกทำหน้าที่ใส่ใจอารมณ์ต้องมีผัสสะเจตสิกทำหน้าที่ “กระทบสัมผัส” กับอารมณ์และต้องมี “เจตนาเจตสิก” ที่ต้องการจะดู หรือต้องการจะได้ยิน “จักขุวิญญาณ” จะเกิดขึ้นได้ต่อ เมื่อมีเจตสิกที่เหมาะสมเกิดขึ้นพร้อมกัน ในภาษาบาลีเรียกปัจจัย (เหตุ) นั้นที่เกิดร่วมกันว่า “สหชาติปัจจัย” การเกิดพร้อมกัน ซึ่งเจตสิกที่เกิดขึ้นพร้อมกับจิตและดับพร้อมกันด้วย จิตประเภทอื่นๆ ย่อมช่วยอุปถัมภ์อายตนะทั้ง ๕ ให้ดำรงอยู่ต่อไปได้ เพราะรูปดำรงอยู่ไม่ได้ โดยไม่มีนามเป็นปัจจัย^{๔๕}

พระสูตรต้นตปิฎก สฬายตนวรรคในเหตุเกิดแห่งอายตนะภายในไม่เที่ยง อรรถกถาอธิบายเหตุสูตรว่า ภิกขุทั้งหลาย จักขุไม่เที่ยง แม้เหตุปัจจัยเพื่อความเป็นเหตุแห่งจักขุ ก็ไม่เที่ยง จักขุที่เกิดจากเหตุที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจักขุเที่ยงเล่า ฯลฯ ชิวหาไม่เที่ยง แม้เหตุปัจจัยเพื่อความเป็นเหตุแห่งชิวหา ก็ไม่เที่ยง ชิวหาที่เกิดจากเหตุที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจักขุเที่ยงเล่า ฯลฯ มโนไม่เที่ยง แม้เหตุปัจจัยเพื่อความเป็นเหตุแห่งมโน ก็ไม่เที่ยง มโนที่เกิดจากเหตุที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจักขุเที่ยงเล่า^{๔๖}

ตัวอย่าง เช่น พระสารีบุตรได้ฟังธรรมจาก พระอัสสชิว่า เย ธมมา เหตุปภวา เตสึ เหตุตถาคโต เตสญจ โย นิโรธो เอว วาที มหาสมโณ ฯ ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสว่า เหตุแห่งธรรมเหล่านั้นและตรัสความดับธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะ มีปกติตรัสอย่างนี้ พอได้ฟังเท่านั้น ท่านพระสารีบุตรจะสามารถเข้าใจว่า “สิ่งใด สิ่งหนึ่ง มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลล้วน มีความดับไปเป็นธรรมดา”^{๔๗}

อายตนะภายใน ๖ “ชื่อว่าเป็นเหตุ” เมื่อไม่มีเหตุ สภาวะธรรม คือ จิตและเจตสิกเหล่านั้นก็ไม่มี เพราะเหตุอย่างนี้ จึงตรัสเรียกว่า อายตนะ เพราะเหตุเหล่านี้ เพราะว่าเป็นที่อยู่อาศัย เป็นบ่อเกิด เป็นที่ประชุมเป็นที่เกิด และความหมายว่าเป็นเหตุด้วยเหตุนี้ พระพุทธองค์จึงตรัส คำนี้ว่า “ปิยรูป-สาตรูป” อันเป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖ ประการ ธรรมทั้งหลายมี จักขุรูป เป็นต้น ทรงตรัสไว้เป็น “ปิยรูป-สาตรูป” เพราะเป็นที่ตั้งแห่งตัณหา ตัณหานี้เมื่อจะเกิดก็เกิดขึ้นใน รูป ที่เป็นปิยรูป-สาตรูปในโลก^{๔๘} เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความแสวงหาอย่างยิ่ง โดยนัยนี้ เป็นต้น จึงมักกล่าวว่า “จักขุของเรา” “โสตของเรา” เพราะพ้นจากสัตว์มีจักขุไปแล้ว การบัญญัติความเป็นอัตตาจะมีไม่ได้^{๔๙} เมื่อมีความถือว่า เราเป็น ย่อมร่วมถือเอาด้วยอำนาจตัณหา มานะ ทิฏฐิอาศัยชั้น ๕ ภายในนี้เกิดขึ้นอยู่ ในความนึกว่าเราเป็นย่อมมี เราเป็นอย่างนี้ ยึดถือโดยรวบรัดอย่างนี้ว่า เป็นเราอย่างนั้น เราเป็นอย่างนี้ ย่อมมีในอารมณ์ในธรรม โดยเสมอกัน หรือไม่เสมอกันบ้าง หรือเราเป็นอย่างอื่น ตัณหาอันเป็นทั้งธรรมภายในและธรรมภายนอกย่อมเกิดขึ้นในปัจจุบัน ตัณหาวิจิตร ๒ เหล่านี้ เป็นเหตุให้เห็นว่าเราเป็นผู้เที่ยง

^{๔๕} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูษณสาร, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙), พระคันธสาราภังค์ แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๓๐.

^{๔๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๔๐/๑๗๖.

^{๔๗} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถะโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๑๙๖.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๙/๑๑๗-๑๑๙.

^{๔๙} พ.อิตติ.อ. (ไทย) ๑๐๙/๕๐๗-๕๐๙.

เราเป็นผู้ไม่เที่ยง ด้วยอำนาจสัสสตทัญญู และอุจเฉททัญญู จึงมีการใช้ คำว่า เราพึงเป็น เราจักเป็น ซึ่งมักใช้บอกกล่าวในอนาคตกาล ตันหาเกิดโดยทั้งในอดีตกาล ในอนาคตกาล ในปัจจุบัน โดยทำนองนี้ สัตว์ทั้งหลายย่อมมีความต่างกันก็ด้วยตณหา มานะ ทิฏฐิหาที่ประมาณมิได้และไม่มีที่สุด^{๙๐} รูปที่เป็นภายในเป็นรูปที่กรรมอันประกอบด้วยตณหา ทิฏฐิ ยึดถือ และเป็นอารมณ์ของอุปาทาน รูปที่เป็นภายนอกเป็นรูปที่กรรมอันประกอบด้วยตณหา ทิฏฐิ ยึดถือ และเป็นอารมณ์ของอุปาทานก็มี รูปที่เป็นภายใน เป็นรูปที่เห็นไม่ได้ รูปที่เป็นภายนอก เป็นรูปที่เห็นได้ก็มี รูปที่เป็นภายใน เป็นรูปที่กระทบได้ รูปที่เป็นภายนอก เป็นรูปที่กระทบได้ก็มี เป็นรูปที่กระทบไม่ได้ก็มี^{๙๑}

อีกประการหนึ่ง อายตนะภายใน ๖ ในความหมายที่ทรงแสดงกล่าวไว้ ในขณสูตร พระองค์ทรงเห็นนรกที่เรียกว่า ผัสสายนิกะ ๖ ชุม ได้แก่ นรกทางตา นรกทางหู นรกทางจมูก นรกทางลิ้น นรกทางกาย นรกทางใจ ที่เรียกว่า นรก เพราะไม่มีสิ่งที่น่าปรารถนา^{๙๒}

สภาวะธรรมลักษณะในอัมมัตตานิจจุสูตร ว่าด้วยอายตนะภายใน ๖ เป็นปัจจัยแห่งชั้น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณย่อมเป็นไปอย่างไม่ขาดสายเหมือนน้ำไหล การสืบทอดของอายตนะภายใน และอายตนะภายนอกเหมือนน้ำไหลไปตามที่ลุ่มต่างๆ เช่นเดียวกันกับชั้นทั้งหลายย่อมมีความผันแปร การทรงตัวอยู่ไม่ได้แตกไป กองชั้นในอนาคตก็ไม่มี ส่วนชั้นที่เกิดขึ้นในปัจจุบันก็ดำรงอยู่เหมือนเมล็ดผักกาดบนปลายแหลม ฉะนั้น ความแตกทำลายแห่งชั้นทั้งหลายที่เกิดขึ้นเหล่านั้นปรากฏอยู่ทุกขณะ ชั้นทั้งหลายมีการแตกเป็นธรรมดาดำรงอยู่ไม่ได้ ชั้นทั้งหลายเกิดขึ้นมาโดยสภาวะที่ไม่ปรากฏแตกทำลายไปแล้วก็ไปสู่สภาวะที่ไม่ปรากฏ ย่อมเกิดขึ้น และดับไปเหมือนสายฟ้าแลบในอากาศ^{๙๓} ในตติยฉัสสายนสูตร กล่าวว่าด้วยผัสสายน ๖ มีดังนี้

ภิกษุรูปหนึ่งได้กราบทูลพระผู้มีพระภาค ดังนี้ว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์พินาศย่อยยับแล้วในศาสนานี้ เพราะข้าพระองค์ไม่รู้ชัดถึงความเกิด ความดับคุณโทษ และเครื่องสลัดออกจากผัสสายนะ ๖ ประการตามความเป็นจริง

ภิกษุ เธอเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร จักขุเที่ยง หรือไม่เที่ยง

ไม่เที่ยง พระพุทธเจ้าข้า

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข

เป็นทุกข์พระเจ้าข้า

ก็สิ่งใดไม่เที่ยงเป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา ควรหรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า
นั่นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา

ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า

โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ มโนเที่ยง หรือไม่เที่ยง

ไม่เที่ยงพระพุทธเจ้าข้า

^{๙๐} วจ.จตุกก.อ. (ไทย) ๒/๑๙๙/๕๙๘-๖๐๔.

^{๙๑} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๕/๑๓๔.

^{๙๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๓๔/๑๖๘-๑๖๙.

^{๙๓} ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๐/๕๒.

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ หรือเป็นสุข

เป็นทุกข์ พระพุทธเจ้าข้า

ก็สิ่งใดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความผันแปรเป็นธรรมดา ควร หรือที่จะพิจารณาเห็นสิ่งนั้นว่า
นั้นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอิตตาของเรา

ข้อนั้นไม่ควรเลย พระพุทธเจ้าข้า

ภิกษุอรุณสาวก ผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายในโสตะ ย่อม
เบื่อหน่ายในฆานะ ฯลฯ เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนัด เพราะคลายกำหนัด จิตย่อมหลุดพ้น
เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้น แล้วอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำ
เสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๙๔}

สรุปได้ว่า การพิจารณาในอายตนะภายใน ๖ หมายถึง การใส่ใจที่เป็นไปด้วยการแทง
ตลอดสภาพธรรมที่เป็นเฉพาะอย่างของธรรมประกอบด้วยลักษณะ ๒ ประการ ๑) สภาพะลักษณะ
เป็นลักษณะพิเศษ คือ ลักษณะเฉพาะตัวของรูปนามไม่เหมือนกัน แต่ละอย่างแต่ละชนิดที่รูปนามอื่นๆ
ไม่มีนั้น และ ๒) สามัญญลักษณะ เป็นลักษณะทั่วไป คือ ส่วนลักษณะทั่วไปนั้น ที่เกี่ยวกับรูปนาม
ทุกอย่างที่เกิดในทวารทั้งภายใน และภายนอกมีชีวิตและไม่มีชีวิตทุกสรรพสิ่ง มีความตั้งอยู่ตาม
ธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ดังได้อธิบายในเบื้องต้น

๒.๖ สรุปหลักธรรมในอัมมัตตานิจจุสูตร

จากการศึกษาเนื้อหาในอัมมัตตานิจจุสูตร พบว่า เป็นพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคแสดง
ขณะประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกเศรษฐี กรุงสาวัตถี แก่ภิกษุทั้งหลาย
ในเนื้อหาสำคัญว่าด้วย อายตนะภายใน มีจักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย มโน เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง สิ่งใด
ไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นเป็นอนัตตา โดยประสงค์หมายถึง กระแสจิตที่เกิดขึ้น
ในตน เช่น จักขุ เรียกว่า จักขุปสาท เป็นที่อาศัยของจิต มี จักขุวิญญาณ มีผัสสะ เป็นต้น ได้อาศัยเป็น
ช่องทวารแล่นออกไปสู่การเห็น หรือรับรู้อารมณ์ กล่าวคือ จักขุปสาท จักขุวิญญาณและผัสสะ
ทำหน้าที่ในการงานแห่งจิต ในการรับรู้อารมณ์จากอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส
และธรรมารมณ์ เป็นเหตุปัจจัยให้อายตนะทั้ง ๒ ประเภท เกิดอาการและหน้าที่ ที่สัมพันธ์กัน คือ
ตาจ้องรูปมาเห็น รูปก็จ้องตาไปดู เป็นต้น กล่าวได้ว่า อายตนะนี้เป็นมูลรากเหตุปัจจัยในการประพาส
ให้เกิดทุกข์ สุข หรือให้พ้นทุกข์ สุขได้ ขึ้นชื่อว่าสัตว์จะไม่ต้องอาศัยอายตนะเหล่านั้นเป็นไม่มี เมื่อสิ่งที่จิตรู้
สิ่งที่ถูกรู้ เป็นอารมณ์ที่เกิดขึ้นมีความรู้สึกนึกคิด ความสุขพอใจ ความทุกข์ไม่พอใจ เมื่อเกิดขึ้น
ตั้งอยู่ แล้วก็ดับหายไป เป็นทุกข์ และอนัตตาที่เกิดในปัจจุบันทุกๆ ขณะ ธรรมชาติของการเปลี่ยนแปลง
ไปตามลักษณะเฉพาะตัว ตามสภาวะและสามัญลักษณะของไตรลักษณ์ เห็นตามความเป็นจริงว่า
นั่นไม่ใช่ของเรา ด้วยปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์แล้ว ปัญญานั้นเองย่อมละออกจากตัณหา เราไม่เป็นนั่น
ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์ออกจากมานะ นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์ออกจาก
มิจฉาทิฏฐิ อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในจักขุ เป็นต้น ย่อมรู้ชัดตามความเป็น

^{๙๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗๓/๖๓-๖๔.

จริงเกิดปัญญายังรู้เห็นสภาพธรรมของสังขาร คลายความยึดมั่นต่างๆ รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ในขณะมรรคจิต เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้วอยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้วไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป จากการศึกษา พระสูตรดังกล่าวนี้ สามารถนำหัวข้อหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ซึ่งผู้ศึกษาจะได้นำไปวิเคราะห์ใน ๑) อัมมานุปัสสนาในวิปัสสนาภูมิ ๖ แห่งมหาสติปัฏฐานสูตร ๒) ไตรลักษณ์และอายตนะสงเคราะห์ใน ญาณ ๑๖ ดังจะได้กล่าวในบทต่อไป

บทที่ ๓

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจสูตร

การศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนานั้น ผู้ปฏิบัติควรได้เรียนรู้ขั้นตอนของการปฏิบัติซึ่งเปรียบเหมือนเข็มทิศ และเข้าใจหลักแก่นแท้ของพระพุทธศาสนา เพื่อไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้อง เป็นแนวทางแห่งปฏิบัติการเจริญสติ ที่รู้ประจักษ์แจ้งชัดผล ด้วยตนเอง เรียกว่า วิปัสสนาภาวนา ในการปฏิบัติธรรมที่เรียกว่า ปัญญาญาณ สู่จุดมุ่งหมายสูงสุดบรรลุด้วยอริยมรรค คือ การประหาณ อารัมมณานุสัยกิเลสที่แฝงเร้นอยู่ในอารมณ์ของจิตที่เกิดขึ้นในขณะๆ ที่รับอารมณ์ในปัจจุบันผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง ๖ ซึ่งผู้วิจยจะได้นำประเด็นหัวข้อศึกษาดังต่อไปนี้

- ๓.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
- ๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภูมิ ๖
- ๓.๓ หลักไตรลักษณ์สงเคราะห์ในญาณ ๑๖
- ๓.๔ การปฏิบัติอนิจจานุปัสสนาในอัมมัตตานิจจสูตร
- ๓.๕ การปฏิบัติทุกขานุปัสสนาในอัมมัตตานิจจสูตร
- ๓.๖ การปฏิบัติอนัตตานุปัสสนาในอัมมัตตานิจจสูตร
- ๓.๗ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอายตนะภายใน ๖ ในอัมมัตตานิจจสูตร
- ๓.๘ อานิสงส์การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจสูตร
- ๓.๙ สรุปท้ายบท

๓.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

การปฏิบัติวิปัสสนา คือ การกำหนดรู้อารมณ์ปัจจุบันในรูปนามของตน การรู้ธรรมย่อมละอวิชชา เกิดปัญญารู้อาการที่เกิดขึ้นของรูปนามเฉพาะตนในอัมมัตตานิจจสูตร คือ อายตนะภายใน ๖ จักขุ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ๑^๑ “จักขุสมผัสสพจยา อุปปชชติ เวทยิต” ความเสวยอารมณ์จึงเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย เกิดสภาพรู้เวทนาในวิถิจิต^๒ อารมณ์ที่รับรู้จึงเกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยเกิด อาการที่เกิดขึ้นในขณะปัจจุบัน คือ สิ่งที่ถูกรู้ ได้แก่ โสตะ ฆานะ เป็นต้น ก็ในทำนองเดียวกัน ชื่อว่า ได้เข้าถึงอารมณ์แห่งวิปัสสนาที่ทรงแสดงถึงการยึดถือด้วย ตัณหา มานะ และทิฐิ โดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นสิ่งคอยก่อความเดือดร้อน เป็นสิ่งที่ต้องแตกทำลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา^๓ เมื่อปฏิบัติเห็นรูปนามเท่ากับเห็นตามความเป็นจริง และพิจารณาเห็นถึงลักษณะของรูปนามว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา กล่าวได้ว่า นั่นคือ วิปัสสนาญาณเกิดขึ้น

^๑ ส.สพ. (ไทย) ๑๘/บทนำ/[๘].

^๒ ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๓/๓๒., ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓/๓๘.

^๓ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๓๓/๑๔๗.

๓.๑.๑ ความหมายของวิปัสสนาภาวนา

วิปัสสนาญาณ ชื่อว่า ญาณ เพราะมีสภาวะรู้ธรรมนั้น ชื่อว่า ปัญญา เพราะมีสภาวะรู้ชัด เพราะเหตุนี้จึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับไป^๔ ปัญญาที่เห็นสภาวะต่างๆ มีนิจจลักษณะเป็นต้นในสังขารชื่อว่า วิปัสสนา^๕ เห็นตรงต่อ ความเป็นจริงของสภาวะธรรม ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์จึงถอนความหลงผิดที่รู้ในสังขารเสียได้ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นแจ้ง รู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง^๖ ปัญญาภิรยาที่รู้ชัด ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฐินี้ คือ วิปัสสนา^๗

วิปัสสนา หมายถึง ปัญญาภิรยาที่รู้ชัด ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนดเฉพาะภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญาอินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศรัทธา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่าง คือ ปัญญา แสงสว่างปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมกมาย ความเลือกเฟ้นธรรมสัมมาทิฐิ ธัมมวิริยะสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรคนับเนื่องในมรรคในสมัยนั้นมีชื่อว่า วิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๘

ดังนั้น การปฏิบัติภาวนาของตนจริงๆ มิใช่เรียนรู้จากการศึกษาพระปริยัติธรรม การเรียนรู้และนึกคิดเอาเองมิใช่วิปัสสนาญาณ เพราะการนึกคิดการศึกษาและการรับฟังล้วนจินตนาการแห่งตนเท่านั้น ปัญญาที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่ละเอียดประเสริฐ สามารถตัดกิเลสดับได้ เป็นความรู้เห็นที่แน่นอนในความเป็นจริงที่ปรากฏเกิดขึ้นมีรูปกับนามที่ไม่มีตัวไม่มีตนเพียง ๒ อย่างเท่านั้น มีชื่อที่เรียกว่ารูปนาม

๓.๑.๒ ความสำคัญของวิปัสสนาภาวนา

ปัญญาที่เกิดจากวิปัสสนาภาวนา คือ การทำลายอาสวะกิเลส ได้แก่ ตัณหา มานะ ทิฐิ อันเป็นอาสวะของสังสารวัฏให้หมดสิ้นไป เป็นหนทางเพื่อความบริสุทธิ์หมดจดโดยส่วนเดียว เรียกว่า “วิสุทธิมรรค” ทางแห่งความบริสุทธิ์ ย่อมถึงจุดหมายปลายทาง คือ พระนิพพานและพ้นจากทุกข์ทั้งปวง การปฏิบัติวิปัสสนาเป็นยอดของการบูชา ยิ่งกว่าการบูชาด้วยอามิสใดๆ ทรงตรัสแก่พระอานนท์เถระ ในคราวที่จะเสด็จดับขันธปรินิพพานว่า อานนท์ เมื่อภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ผู้ใดก็ตามปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม (โลกุตรธรรม ๙) ปฏิบัติชอบยิ่งปฏิบัติตามธรรมอยู่ คือ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาหรือสติปัฏฐาน ๔ เป็นเครื่องมือให้อริยะสาวก ชื่อว่า ได้สักการะ เคารพ นับถือ บูชา

^๔ ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๒/๘๓.

^๕ พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙, ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, รวบรวมแปล, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๕๘), หน้า ๘๒๔.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์แพรวแอนดรอย์ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๒๓๓.

^๗ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๓๖๓/๓๔๐.

^๘ อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๓๕/๑๐๐.

เราตถาคต ด้วยการบูชาอย่างสูงสุด ซ้ำซ้ำว่าพระพุทธองค์ทรงยกย่องสรรเสริญ ผู้ปฏิบัติบูชาว่า ประเสริฐที่สุด ในพระพุทธศาสนาเพราะสามารถทำให้บุคคลพ้นจากกิเลส และกองทุกข์ คือ บรรลุ มรรค ผล นิพพานปิดประตูอบายภูมิได้อย่างแน่นอน^๙โดยไม่ปราศจากสติ

ก่อนเริ่มการปฏิบัติ ได้แก่ กิจที่ต้องทำตนก่อนการปฏิบัติ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ย่อมสำเร็จ แก่ผู้มีศีลบริสุทธิ์เท่านั้น ศีลบริบูรณ์ สมาธิก็ถึงความเป็นอัปปนาภาวณาได้ ภิกษุนั้นไม่บำเพ็ญ อภิสมาจาริกวัตรให้บริบูรณ์ แล้วจักบำเพ็ญศีลทั้งหลายให้บริบูรณ์ได้ นั้นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้^{๑๐} เพราะฉะนั้น ผู้ปฏิบัติควรบำเพ็ญศีลต่างๆ ให้บริบูรณ์ด้วยดีเสียก่อน ต่อจากนั้นก็ชำระจิตให้หมดจด อันเป็น จุดหมายสำคัญในพระพุทธศาสนา คือ ไตรสิกขา เพื่อแก้ความข้องใจของผู้ปฏิบัติที่ต้องการหา วิธีตัด ข่ายตัณหาที่เกิดเพราะอายตนะภายใน ๖ อุปมาอุปมัยไว้ว่า ท่านผู้เห็นภัยในวัฏสงสารนี้ทั้งหลาย เปรียบเช่น ม้าอาชาไนยตัวประเสริฐประกอบด้วยคุณสมบัติ ๓ ประการ จึงจะสมควรแก่พระราช

ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยวรรณะ คือ ๑) เป็นผู้มีศีลสำรวม ด้วยความสังวรในปาติโมกข์ ๒) เพียบพร้อมด้วยอาจารย์และโคจร ๓) มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อยสมาทานศึกษาอยู่ใน สิกขาบททั้งหลาย คือ ปาริสุทธิศีลทั้ง ๔^{๑๑} คือ ๑) ปาริสุทธิศีล ปาฏิโมกขสังวร สำรวมในพระปาฏิโมกข์ ๒) อินทรีย์สังวร สำรวมอินทรีย์ คือ ความไม่หลง ได้แก่ มีสติ ญาณ ขันติ วิริยะย่อมเกิดขึ้นด้วย (๓) อาชีวปาริสุทธิ เลี้ยงชีวิตโดยทางที่ชอบ ๔) ปัจจยปัจจเวกขณะ การพิจารณาในปัจจุบัน ๔ ก่อนแล้วจึง บริโภค หรือไม่บริโภคด้วยอำนาจแห่งตัณหา^{๑๒}

ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยกำลังปรารภความเพียร คือ ลงมือปฏิบัติกัมมัฏฐานมีกำลัง ได้แก่ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา มีความเพียรก้าวหน้าอย่างมั่นคงด้วยสัมมปปธาน ๔ และภิกษุ ผู้สมบูรณ์ด้วยเขว่น ถึงพร้อมด้วยขวนะ มีปัญญาไวเจริญวิปัสสนาถึงญาณ ๑ จนถึง ญาณที่ ๑๒ คือ อนุโลมเป็นต้นไปจึงจะสามารถเห็นอริยสัจ ๔ คือ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นีทุกข์ นีทุกข์สมุทัย นีทุกข์นิโรธ นีทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา ผู้สมบูรณ์ด้วยเขว่นควรแก้ทุกขนิขา ควรแก้การทำอัญชลีเป็น นานาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก^{๑๓}

สรุปได้ว่า ความสำคัญของหลักธรรมในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวณา คือ การปฏิบัติที่เห็น สภาวธรรมในสภาพจิต เห็นการเกิดขึ้นของจิต ที่ตั้งอยู่ และดับไป ได้แก่ การกำหนดรู้เฉพาะอารมณ์ ในปัจจุบันที่รูปนามของตน ผู้ปฏิบัติจึงควรเริ่มต้นด้วยการมีศีล สมาธิ และปัญญาตามลำดับ เพื่อนำให้ ถึงจุดหมายที่เห็นตามความเป็นจริงในลักษณะ ๓ อย่างคือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และอนัตตา อันเป็นการปฏิบัติที่สำคัญในการพิจารณาทางจิต เพื่อการลดละกิเลสอารมณ์ที่ถูกความไม่รู้ดับบังไว้ได้

^๙ พัฒนา สุอำมาตย์มนตรี ป. ๖, “เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔”, บทความ ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๔๕-๔๖.

^{๑๐} อก.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๑/๒๔-๒๕.

^{๑๑} อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๙๗-๙๙/๓๓๐-๓๓๓.

^{๑๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), วิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยวงค์พรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖๓-๓๖๕.

^{๑๓} อก.เอกก. (ไทย) ๒๐/๙๗-๙๙/๓๓๐-๓๓๓.

๓.๑.๓ ข้อปฏิบัติในวิปัสสนาภาวนา

ข้อปฏิบัติในวิปัสสนาภาวนาเป็นการกำหนดรู้อารมณ์ปัจจุบัน คือ รูปภายนอก จึงมีความจำเป็นใช้ภาษาแทนลักษณะของรูปที่เกิดขึ้นขณะนั้น แต่เมื่อรูปนั้นเป็นไปในสภาวะธรรมความรู้สึกเรียกโดยภาษาสื่อความหมายว่าเวทนา ย่อมเป็นไปในลักษณะของนามที่รับรู้เกิดขึ้นภายในใจเพื่อความเข้าใจในบัญญัติ และปรมาตถ์ที่เป็นรูปนาม

คัมภีร์อริยมรรคเมททวิภาวินี กล่าวว่า “ปรโม อุตตโม อวิปริ อตฺโถ ปรมตฺโถ” สภาวะประเสริฐ คือ สูงสุด หมายถึง ไม่เปลี่ยนแปลง ชื่อว่า “ปรมาตถ์” โดยปกติสิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงซึ่งผิดจากสภาวะธรรมย่อมไม่ประเสริฐ แต่สิ่งที่มีอยู่จริงไม่เปลี่ยนแปลงจากสภาวะของตนย่อมเป็นสภาพประเสริฐ ดังนั้น สภาวะธรรม ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน อันมีจริงไม่เปลี่ยนแปลง จึงชื่อว่า ปรมาตถ์ หรือ ปรมัตถธรรม สภาวะประเสริฐ คือ สูงสุด หมายถึง รู้ได้ด้วยตนเอง ชื่อว่าปรมาตถ์^{๑๔} ในข้อความข้างต้น หมายความว่า สิ่งที่ยังจากผู้อื่นอาจถูกหรือผิดก็ได้ ไม่เรียกว่าสิ่งนั้นเป็นปรมาตถ์ แต่สิ่งที่บุคคลรับรู้ได้ โดยประจักษ์เฉพาะแก่ตนเองย่อมจะไม่ผิดพลาด ดังนั้น สภาวะธรรม ๔ อย่างนั้นจึง ชื่อว่า ปรมาตถ์ ในแผนปิณฑุรูปสูตร สภาวะที่ไม่ควรยึดถือ คือ รูปนามที่ไม่ควรยึดถือ โดยอาการที่ไม่มีจริง เหมือนมายากล และพยับแดด^{๑๕} เป็นต้น

ในอริยธรรมปิฎก กถาวัตถุ ที่ชื่อว่า “สังจิกัญฐปรมาตถ์”^{๑๖} สภาวะธรรมที่แท้จริง เป็นได้ทั้ง สมมุติสัจ และปรมาตถสัจ ที่ไม่ควรยึดถือ ดังนั้น “บัญญัติอารมณ์” คือ กลิน ๑๐ อสุภ ๑๐ อนุสติ ๑๐ เป็นต้น ซึ่งเป็นอารมณ์ของสมณะกัมมัญฐานกัถิ “ปรมาตถ์อารมณ์” สภาวะสูงสุดเป็นปรมาตถสัจจะ อย่างเดียว โดยธรรมเหล่านี้ คือ ชันธ์ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ รวมเป็น สภาวะธรรม ๕๗ ประการ ปรมัตถธรรม ๔ ประการ ได้แก่ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน หรือย่อได้ในธรรม ๒ ประการ คือ รูปและนาม บุคคลมีอยู่อย่างเที่ยงแท้ถาวร เป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดถือ อธิบายโดยสรุปเป็นดังนี้^{๑๗}

ในการฝึกจิต “จิต” หมายถึง ธรรมชาติที่คิดและสังสมอารมณ์ คุณสมบัติได้แก่ ดันรนไป ในอารมณ์ทั้ง ๖ มีรูปเป็นต้น กวัดแกว่ง หวั่นไหว ไม่อาจจะตั้งอยู่ ในอารมณ์เดียวได้ รักษาได้ยาก ดำรงอยู่ได้ยากในอารมณ์ธรรม ที่เป็นสปปายะห้ามยาก ห้ามมิให้ชานไปในอารมณ์ที่เป็นข้าศึกได้ยาก ดันรนไปมา คือ ยินดีในกามคุณ ๕ เมื่อถูกพรากจากกามคุณ ๕ ให้หยุดนิ่ง ในวิปัสสนากรรมฐานก็ยัง ดันรนที่จะกลับไปสู่กามคุณ ๕ นั้นอีก เปลี่ยนแปลงง่าย ได้แก่ เกิดดับเร็ว อนึ่ง ยังมีคุณสมบัติ เทียวไป ไกล ได้แก่ รับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้ เทียวไปดวงเดียว เกิดขึ้นที่ละดวง ไม่เกิดพร้อมกัน ไม่มีรูปร่าง ไม่มี ลักษณะสณฐาน ไม่มีสี เป็นต้น อาศัยอยู่ในถ้ำ อาศัยอยู่ใน มหาภูตรูป ๔ และหทัยรูป^{๑๘} การฝึกจิต หมายถึง การฝึกด้วย อริยมรรคตามลำดับ ๔ คือ โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และ

^{๑๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ราชนา, วิปัสสนาญ์ เล่ม ๒, พระคันธสาราภังค์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๙๙.

^{๑๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๕/๑๘-๑๘๒.

^{๑๖} อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๑/๑.

^{๑๗} อภ.ปณจ.อ. (ไทย) ๑/๑๒๙-๑๓๐., อภ.เอกก.อ. (ไทย) ๑/๑๗๐/๑๐๙.

^{๑๘} พ.ธ.อ. (ไทย) ๒/๑๒๖.

อรรถัตตมรรค การฝึกจิต จึงหมายถึง การใช้อริยมรรคข่มจิต ระงับจิต ที่คั่นรณ กวัดแกว่ง ที่รักษาได้ ยาก ห้ามได้ยาก คั่นรณไปมา เปลี่ยนแปลงง่าย เทียบไปไกล ไม่มีสี อาศัยอยู่ในถ้ำนั้น เพื่อให้เป็นจิตที่ เกษมพ้นจากปวงมาร กล่าวคือ อวิชชา ตัณหา และอุปทาน^{๑๙}

ดังนั้น การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาที่สำคัญ คือ ต้องรู้จักอารมณ์ของวิปัสสนา ถ้าไม่รู้จัก อารมณ์แล้ววิปัสสนาภาวนาก็เกิดไม่ได้ อุปมาเหมือนเราจะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหาร ถ้าไม่มีพื้นที่ปลูก และพืชก็ขึ้นไม่ได้ คำว่า อารมณ์ ในที่นี้ คือ จิตและเจตสิกย่อมจับหรือรับแล้ว ทำหน้าที่ของตนสิ่งใดก็ ตามปรากฏรู้เห็นอย่างชัดเจน (แก่ตาแก่ใจ) ให้จิตเจตสิกทั้งสองจับหรือฝึกจิตตรึงนั้นแหละ เรียกว่า อารมณ์ คือ อาการของจิตอารมณ์ที่สภาวะที่เกิดขึ้นดับสับต่อกันอย่างรวดเร็ว กำลังปรากฏเฉพาะหน้า เรียกว่า ปัจจุบันอารมณ์ มีลักษณะดังมาลากล

๓.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภูมิ ๖

การกระทำงานใดๆ มีสถานที่ทำงาน หรือการจะเพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหาร พื้นที่ในการ เพาะปลูก การปลูกข้าว ปลูกข้าวโพดมีพื้นที่ไร่ เป็นต้น ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ต้องมีที่การ ทำงาน เรียกว่า เป็นการเพาะปลูกเหมือนกัน ภูมิพื้นที่เพาะปลูกในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖ หมายความว่า การเจริญวิปัสสนานั้นเพื่อกำหนดรู้วิปัสสนาหรืออารมณ์ของ วิปัสสนานั้นมีอยู่ในวิปัสสนาภูมิ ๖ เมื่อยวิปัสสนาภูมิทั้ง ๖ แล้วมี ๒ ประการ คือ รูปกับนาม ได้แก่

๑. ชั้น ๕ คือ (๑) รูปชั้น กอรูป องค์ธรรม ได้แก่ รูป ๒๘ (๒) เวทนาชั้น กอเวทนา ได้แก่ เวทนาเจตสิก (๓) สัญญาชั้น กอสัญญา ได้แก่ สัญญาเจตสิก (๔) สังขารชั้น กอสังขาร ได้แก่ เจตสิก ๕๐ (เวทนา, สัญญา) (๕) วิญญาณชั้น กอจิต ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑

๒.อายตนะ มี ๑๒ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ได้แก่ (๑) จักขายตนะ ได้แก่ จักขุปสาท (๒) โสตตยตนะ ได้แก่ โสตปสาท (๓) ฆานายตนะ ได้แก่ ฆานปสาท (๔) ชิวหายตนะ ชิวหาปสาท (๕) กายายตนะ กายปสาท อายตนะภายนอก ๖ ได้แก่ (๑) รูปายตนะ คือ รูปารมณ์ ได้แก่ สีต่างๆ (๒) สัททายตนะ คือ สัทธารมณ์ ได้แก่ เสียงต่างๆ (๓) คันธายตนะ คือ คันธารมณ์ ได้แก่ กลิ่นต่างๆ (๔) รสายตนะ คือ รสารมณ์ ได้แก่ รสต่างๆ (๑๐) โผฏฐัพพายตนะ คือ โผฏฐัพพารมณ์ ได้แก่ สัมผัส ต่างๆ (๑๑) มนายตนะ คือ จิต ได้แก่ จิตทั้งหมด (๑๒) ธรรมายตนะ สภาพธรรมต่างๆ ชื่อว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้จิต เจตสิกเกิด องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน

๓. ธาตุ มี ๑๘ ได้แก่ (๑) จักขุธาตุ (๒) โสตธาตุ (๓) ฆานธาตุ (๔) ชิวหาธาตุ (๕) กายธาตุ (๖) รูปธาตุ (๗) สัทธาธาตุ (๘) คันธธาตุ (๙) รสธาตุ (๑๐) โผฏฐัพพธาตุ (๑๑) จักขุ- วิญญาณธาตุ (๑๒) โสตวิญญาณธาตุ (๑๓) ฆานวิญญาณธาตุ (๑๔) ชิวหาวิญญาณธาตุ (๑๕) กาย- วิญญาณธาตุ (๑๖) มโนธาตุ (๑๗) มโนวิญญาณธาตุ (๑๘) ธรรมธาตุ ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน

^{๑๙} พ.ธ. (ไทย) ๒๕/บทนำ/[๒๖].

๔. อินทรีย์ มี ๒๒ คือ (๑) จักขุอินทรีย์ (๒) โสติดินทรีย์ (๓) ฆานินทรีย์ (๔) ชิวหินทรีย์ (๕) กายินทรีย์ (๖) อิตถินทรีย์ (๗) ปุริสินทรีย์ (๘) ชีวิตินทรีย์ (๙) มนินทรีย์ (๑๐) สุขินทรีย์ (๑๑) ทุกขินทรีย์ (๑๒) โสมนัสสินทรีย์ (๑๓) โทมนัสสินทรีย์ (๑๔) อุเปกขินทรีย์ (๑๕) สัทธินทรีย์ (๑๖) วิริยอินทรีย์ (๑๗) สตินทรีย์ (๑๘) สมาธิินทรีย์ (๑๙) ปัญญินทรีย์ (๒๐) อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ (๒๑) อัญญินทรีย์ (๒๒) อัญญาตาวินทรีย์

๕. อริยสัจจ มี ๔ คือ (๑) ทุกขสัจจ (๒) สมุทยสัจจ (๓) นิโรธสัจจ (๔) มรรคสัจจ

๖. ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ ได้แก่ (๑) อวิชชา (๒) สังขาร (๓) วิญญาณ (๔) นามรูป (๕) สฬายตนะ (๖) ผัสสะ (๗) เวทนา (๘) ตัณหา (๙) อุปาทาน (๑๐) ภวะ (๑๑) ชาติ (๑๒) ชรามरणะและ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส^{๒๐}

จากการศึกษาวิปัสสนาภูมิ ๖ ที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น ผู้วิจัยจะขอเสนอในหมวดชั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ เท่านั้น มีดังต่อไปนี้

๓.๒.๑ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในชั้น ๕

ชั้นที่ ๑ รูปชั้น มีลักษณะสลายไปเสื่อมสิ้นไปรูป ๒๘ เช่น มหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ มีจักขุปสาทตา โสตปสาทหู ฆานปสาท จีฬาปสาท กายปสาท มีสี เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพารมณ์ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ชีวิต เป็นต้น ซึ่งก็เป็นรูปชั้น ที่มีลักษณะเสื่อมสิ้นสลายไป

ชั้นที่ ๒ เวทนาชั้น เสวยอารมณ์ ธรรม คือ เวทนาเจตสิก ในจิตทั้งหมด สุขเวทนา ทุกขเวทนา โสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา อุเบกขาเวทนา สุขเวทนามีเป็นความสุขทางกาย ความสบาย กายเช่น ความรู้สึกที่มีลมกระทบกายรู้สึกสบาย ที่เป็นสุขแห่งเวทนา หรือเกิดทุกขเวทนาที่มีลักษณะอาการปวดเมื่อยเหน็บชา เป็นต้น โสมนัสเวทนา คือ ความดีใจ โทมนัสเวทนา คือ ความเสียใจ เวทนา หรือ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าทุกขมสุขเวทนา คือ ความไม่สุขไม่ทุกข์ มีลักษณะเฉยๆ ก็เป็นเวทนาอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา

ชั้นที่ ๓ สัญญาชั้น ลักษณะความจำหมายรู้ องค์ธรรม คือ สัญญาเจตสิก ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด เกิดร่วมกับจิตมีลักษณะเป็นความจำรูปได้ จำเสียงได้ จำกลิ่นได้ จำรสได้และเรื่องราวต่างๆ เมื่อได้ยินเสียงก็สามารถที่จะกำหนดรู้ได้ว่าเสียงนี้ คือ อะไรซึ่งเป็นความจำในลักษณะสมมุติบัญญัติขณะนั้นเกิดความจำ ขณะนั้นสติก็กำหนดรู้ สังเกตลักษณะของความจำที่เกิดขึ้นเป็นเช่นนี้

ชั้นที่ ๔ สังขารชั้น ลักษณะปรุงแต่งจิต องค์ธรรม คือ เจตสิก ๕๐ ได้แก่ สังขารชั้น ฝ่ายอกุศล เจตสิกที่เป็นฝ่ายบาป มีความหลงไม่มีความละอายต่อบาป ไม่เกรงกลัว ความฟุ้งซ่าน คือ รับอารมณ์ไม่มั่นคง เกิดความฟุ้งซ่านจิตเกิดขึ้นชนิดหนึ่งที่เป็นจริงของสังขารชั้น เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา

^{๒๐} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรวิสัย), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๙๙-๑๐๕.

เมื่อมีความเกิดขึ้นอย่าได้ปฏิเสธหรือหลบหนีแต่ให้การพิจารณาความพຸ່งนั้น ในระยะเพียง ๓ วันแรก ด้วยความเคยชินจะเห็นจิตหยุดการดิ้นรนกระวนกระวาย เรียกว่า มีสติ ในการผูกกับหลัก คือ กัมมัฏฐาน ได้แก่ มีสติ ไม่เกิดความรำคาญ เพราะเมื่อความไม่ต้องการนั้นเป็นลักษณะของปฏิฆะ ความไม่พอใจุ่นวายใจมากขึ้นก็เป็นสังขารชั้น หรือความโกรธ โทสะความพยาบาท ความรู้สึกจิตใจ ที่ขุ่นมัว ความอิจฉาริษยา ความตระหนี่ และความหดหู่ท้อถอยในอารมณ์ล้วนเป็นสังขารชั้น การมีสติกำหนดรู้ หากเกิดความสงสัยลักษณะสภาวะแปลกๆ ในปัจจุบัน ทำให้ขาดการระลึกรู้

ฉะนั้น เมื่อเกิดความสงสัยจึงควรกำหนดรู้ ความสงสัยไม่ต่างกับธรรมชาติ ที่มีอาการใน ลักษณะของความเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น การเห็นรูปนาม เกิดดับ เกิดดับ ที่มีความรวดเร็วจึงกระซึกความรู้สึก คือ วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นจึงเห็นถึงความไม่เที่ยง เป็นทุกข์และบังคับบัญชาไม่ได้ ไม่ใช่ตัวตนเกิดความรู้สึกแจ้งชัดรู้ใหม่ในลักษณะเห็นการเกิดดับ เห็น ลักษณะความต่างกันระหว่างรูปต่างๆ และนามต่างๆ

ซึ่งจะเห็นได้จากการปฏิบัติ เช่น สังขารชั้นฝ่ายกุศล ศรัทธามีความเชื่อ ความเลื่อมใสใน ธรรม ความสงบใจความยินดี เป็นฝ่ายกุศล หรือเกิดความละอายต่อบาปเกรงกลัวต่อบาปเป็นต้น คือ สังขารชั้น สติ ปัญญาเป็นอารมณ์ของปัญญา สติต้องระลึกรู้สติด้วย ระลึกรู้ปัญญาด้วย หมายถึง สติ คือ ธรรมชาติดอย่างหนึ่งเช่นกัน ไม่ใช่เรา เพราะสักแต่ว่าระลึกรู้แล้วก็หมดสภาพไป ปัญญา คือ ความรู้ แล้วหมดสภาพไป ในลักษณะไม่เที่ยงเหมือนกันคงอยู่ในสภาพเดิมอีก หรือแม้ขาดสติปัญญาก็สักแต่ว่า ปัญญา ไม่มีความยินดีในร้าย เมื่อเห็นสติเป็นธรรม รู้ไม่ใช่เรา ไม่ใช่คน ไม่ใช่สัตว์ ปัญญาสักแต่ว่าเป็น ปัญญา คือ ความรู้ ภาวะแห่งการระลึกรู้ในขณะที่ปัจจุบันที่เป็นสภาวะธรรมเป็นสังขารชั้น เป็นสภาพ ปຸ່ງแต่งในจิตเป็นนามธรรม^{๒๑}

ชั้นที่ ๕ วิญญาณชั้น คือ จิต อันเดียวกันธรรมชาติที่รู้อารมณ์ ตัวรู้อารมณ์เป็นวิญญาณ รู้อารมณ์ทางตา คือ สภาพเห็น รู้อารมณ์ทางหูคือ สภาพได้ยิน รู้อารมณ์ทั้งหมด คือ สภาพรู้ อารมณ์ ทางกาย คือ สภาพเย็น รู้สึกร้อน รู้สึกอ่อน รู้สึกแข็ง เป็นต้น เป็นวิญญาณทางกาย วิญญาณทางใจ คือ การคิดนึกไปถึงเรื่องราวต่างๆ การยืน การเดิน การนั่ง การนอนเกิดขึ้นได้ เพราะอำนาจของจิตที่มีความคิดปรารภจะเดิน ทำให้ลมผลักดันร่างกายให้เคลื่อนไหว ฉะนั้น จิตที่รับรู้อารมณ์รับรู้ในเรื่องราวต่างๆ แล้วทำให้สำเร็จในกิจการงานต่างๆ

สรุปได้ว่า ขณะที่พิจารณากำหนดรู้ บนหนทางการปฏิบัติธรรมที่ควรค่าที่ต้องเฝ้าสังเกต แก่นแท้ของรูปนามชั้น ๕ ในลักษณะของความเป็นไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยอาการ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัติเท่านั้น เป็นวิปัสสนาญาณเบื้องต้นในอนุปัสสนา ๗ ที่มี ชื่อเรียกตามสภาวะธรรมนั้นๆ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิราคานุปัสสนา แม้ในสัมปชัญญะ (ปัญญา) ย่อมเป็นไปในอาการส่วนเบื้องต้นในทำนองอย่างเดียวกัน หมายถึง นิโรธานุปัสสนาปัญญาที่เห็นความดับ แม้ปฏิสนธิคานุปัสสนาปัญญาที่เห็นการสละคืนจากการถือว่าเที่ยง สุข อตต สุกส์ัญญาแล้วจึงน้อมจิตไปในพระนิพพาน ดังจะกล่าวต่อไป

^{๒๑} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, หน้า ๖๑-๗๔.

๓.๒.๒ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในไตรลักษณ์

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด การความไม่หลงมกมาย เป็นต้น ในสัมมาทิฐินี้เรียกว่า การพิจารณาเห็น ซึ่งในพระอภิธรรมปิฎก วิภังค์บาลี ได้แสดงพระบาลี ดังนี้

อนุปสฺสี ตี ตตถ กตมา อนุปสฺสนา ? ยะ ปณฺญา ปชานนา ฯ เปฯ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมทิฏฺฐิ
อโย วุจฺจติ อนุปสฺสนา อิมาย อนุปสฺสนาย อุเปโต โหติ สมเปโต อุปาคโต สมฺอุปาคโต อุปปนโน
สมฺอุปปนโน สมฺนนาโคโต เตน วุจฺจติ อนุปสฺสี ตี^{๒๒}

เพื่อจะจำแนกแสดง คำว่า กายาอนุปสสี วิหริติ อาตปปี สมฺปชาโน^{๒๓} เป็นต้นออกไปจึงทรงกล่าวเริ่ม คำว่า “อนุปสสี” เป็นต้น ในคำนั้นเพื่อแสดงอนุปัสสนาที่มีชื่อว่า กายาอนุปสสี นั้นจึงตรัสในคำว่า “พิจารณาเห็นนั้น” การพิจารณาเห็น คือ การพิจารณาที่มีสติและปัญญาในกิริยาที่รู้ชัด^{๒๔} ฯลฯ เพื่ออธิบาย อนุปัสสนา หมายถึง การรู้เห็นเนื่องๆ เมื่อแยกบทได้ ๒ บท คือ อนุ+ปัสสนา อนุ แปลว่าเนื่องๆ ปัสสนา แปลว่า การรู้เห็น เมื่อรวมคำว่า “อนุปัสสนา” แปลว่า การรู้เห็นเนื่องๆ

อุปมาด้วยลูกไก่ที่แม่ไก่กก ฟักดีแล้ว ลูกไก่ที่ใช้เล็บหรือจะงอยปากทำลายกระเปาะไข่ ออกมาได้ก่อนควรเรียกว่า ฟัก เพราะมันแก่กว่า เช่นเดียวกัน ในขณะที่หมุ่สัตว์ถูกกระเปาะไข่ คือ อวิชชา ห่อหุ้มไว้^{๒๕} ผู้ที่พิจารณาอุปมาด้วยลูกไก่ ที่แม่ไก่กก ฟักดีแล้ว คือ ปฐมฌานมีวิตก วิจาร ปีติและสุข ทุติฌานระงับวิตก วิจาร มีความผ่อนคลายภายใน มีภาวะจิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น^{๒๖} มีแต่ปีติและสุขจากสมาธิ ตติยฌานจางคลายปีติ มีสติ สัมปชัญญะ อุเบกขา ผู้มีสติอยู่เป็นสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้แล้ว เพราะโสมนัส และโทมนัสดับไปก่อนแล้วบรรลุดุจตุตถฌานที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ ฯ อาสวักขยญาณจิตตั้งมั่นไม่หวั่นไหว รู้ชัดความเป็นจริงนี้เหล่านี้ คือ เป็นการพิจารณาเห็นสภาวะธรรมโดยลำดับของจิต ยกจิต เรียนรู้ สังเกตธรรมที่เกิดอยู่ในจิต ฉันทฉันทนั้น “อนุปัสสนา” ได้แก่ ปัญญา เจตสิก ในวิปัสสนาญาณพิจารณาเห็นสังขารในภมี ๓ นี้ว่าอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา การพิจารณาเห็นสภาวะธรรมโดยลำดับของจิต ยกจิต เรียนรู้ สังเกตธรรมที่เกิดอยู่ในจิต อีกนัยหนึ่ง เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสิ้นไปไม่มีเหลือ อาการแปลกเปลี่ยนไปโดยความเกิดดับและเป็นอย่างอื่น (ขรา) และปัญญาเห็นลักษณะอาการเกิดดับในที่สุด มีเปลี่ยนไปไม่คงที่ตัวยู่ชั่วขณะ ไม่เที่ยงอยู่เนื่องๆ ในรูปนามขันธ ๕ ที่รู้เรียกว่า อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง

อนิจจานุปัสสนา ได้แก่ ปัญญาที่พิจารณาเห็นรูปนามว่าไม่เที่ยง เกิดขึ้นแล้ว ก็ดับไปเหตุเกิดที่ไหนก็ดับไปที่นั่น ใจจึงแล่นไปในธาตุที่ไม่มีนิमित รูปนามก็ปรากฏว่ามีแต่ความเสื่อมไปสิ้นไปแล้ว มีใจวางเฉย มีสติกำหนดรู้อยู่ เรียกว่า อนิจจานุปัสสนา

^{๒๒} อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๓๕๗/๒๓๐-๒๓๑.

^{๒๓} อภ.วิ.อ. (บาลี) ๓๕๗/๒๘๑.

^{๒๔} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๓๕๗/๔๒๘., อภ.วิ. อ. (ไทย) ๓๕๗/๓๐๘.

^{๒๕} วิมหา. (ไทย) ๑/๑๓/๕-๘.

^{๒๖} ภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น เพราะสมาธิชื่อ เอกจิตนี้มีแก่จิตเท่านั้น ไม่มีแก่สัตว์ ไม่มีแก่ชีวะ, วิมหา. (ไทย) ๑/๑๑/๕.

ทุกขานุปัสสนา ได้แก่ ปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามว่า เป็นทุกข์ ทนอยู่ไม่ได้ ใจก็เกิดความสังเวช คือ สลดในรูปนามแล้วแล่นไปในธาตุซึ่งไม่มีที่ตั้ง นามรูปก็ปรากฏว่าเป็นภัย คือ เป็นของน่ากลัวและมีใจวางเฉยมีสติกำหนดรู้อยู่

อนัตตานุปัสสนา ได้แก่ ปัญญาพิจารณาเห็นรูปนามในรูป ในเวทนา ในสัญญา ในวิญญาณว่าไม่ใช่ตัว ตน เป็นของสูญว่างเปล่าใจก็แล่นไปในธาตุว่าง รูปนามก็จะปรากฏโดยความเป็นของสูญฝ่ายเดียว แล้วก็มีใจวางเฉย มีสติกำหนดรู้อยู่^{๒๗} และย่อมพ้นจากทุกข์^{๒๘}

ดังนั้น การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในไตรลักษณ์ เพื่อให้เกิดพิจารณาเห็นอาการที่เปลี่ยนแปลงไปโดยความเกิดดับและเป็นอย่างอื่น ในปัญญาเห็นลักษณะอาการเกิดดับในที่สุดมีความแปรผันเปลี่ยนไปไม่คงที่ ตั้งอยู่ชั่วขณะ ไม่ใช่ตัวตน โดยความไม่เที่ยงอยู่เนืองๆ ของรูปนามขั้น ๕ ที่รู้ด้วยปัญญา เรียกว่า อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนาเป็นอย่างไร

ในกระบวนการทำวิปัสสนานั้น ผู้ปฏิบัติจะต้องกำหนดเห็นลักษณะอาการธัมมัญญัติญาณ

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือ การพิจารณากำหนดรูปนาม อาศัยเพียงการฟังธรรมอย่างเดียว ไม่กำหนดรูปนามในขณะปัจจุบัน ไม่สามารถทำให้วิปัสสนาญาณเกิดขึ้นได้ คือ ปัญญาที่จำที่ได้ยินมานั้นๆ เช่น ในการกำหนดปัจจัย ที่ชื่อว่า ธัมมัญญัติญาณ^{๒๙} การใคร่ครวญธรรม เพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรมโดยความเป็นพระไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง แต่ที่ไม่เห็นรูปไม่เห็นนามตามความเป็นจริงนั้นเนื่องจากว่ามีธรรม ๓ อย่างที่เป็นเครื่องขวางกั้นไว้ คือ สันตติ (ปิดบังอนิจจัง) อิริยาบถ (ปิดบังทุกข์) ขนสัญญา (ปิดบังอนัตตา)

๑) สันตติปิดบัง อนิจจัง หมายถึง การเกิดขึ้นติดต่อกันของรูปและนามอย่างรวดเร็ว เช่น ความคิดเก่าดับไป ความคิดใหม่ขึ้นมาแทนมา ปิดบังไม่ให้เห็นตามเป็นจริงที่มีเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับหายไปด้วยเหตุปัจจัย ที่มีติดต่อกันไม่ขาดสายว่าเป็นอันเดียว เรียกว่า สันตติบัญญัติ มีสืบทอดไม่ขาดสายที่อยู่ในอายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ นั้นก็คล้ายๆ เป็นกลุ่มเป็นก้อน เรียกว่า ขนบัญญัติ เกิดความสำคัญผิดในรูปนาม ว่า เป็นของเที่ยง เรียกว่า นิจจวิปัส

๒) อิริยาบถปิดบัง ทุกข์ คือ การเปลี่ยนอิริยาบถที่ปิดบังทุกข์ เช่น เมื่อเดินเมื่อยก็เปลี่ยนมาเป็นนั่ง นั่งเมื่อยก็เปลี่ยนเป็นนอน ในอิริยาบถทั้ง ๔ ผลัดเปลี่ยนจนคิดว่าขั้น ๕ ของเราเป็นสุข ไม่ได้พิจารณาอิริยาบถจึงไม่เห็นความจริงรูปนามว่าที่ถูกเบียดเบียน บีบคั้น อยู่ตลอดเวลา เมื่อไม่เห็นทุกข์ ก็เข้าใจว่าเป็นสุข เรียกว่า สุขวิปัสส สำคัญว่ารูปนามเป็นสุข ด้วยความเห็นผิดอันเป็นปัจจัยแก่ ตัณหาทำให้มีความปรารถนาไปตามอำนาจของตัณหาที่อาศัยรูปนามเกิดขึ้น

๓) ขนสัญญา ปิดบัง อนัตตา ที่เห็นเป็นกลุ่มก้อน ทำให้เข้าใจผิดสภาวะธรรม ที่รวมกันเป็นกลุ่มก้อนของขั้น ๕ ว่าเป็นตัว เป็นตนและสำคัญว่ามีสาระแก่นสาร ไม่สามารถแยกกันของรูปนามได้ว่าเป็นคนละอย่าง ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตนหลงยึดถือว่าเป็นตัวตน แต่แท้จริงเพียงธาตุต่างๆ

^{๒๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๕๑๗.

^{๒๘} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๑๔๗-๑๔๙/๒๓๖-๒๓๗.

^{๒๙} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕/๗๐-๗๔.

ที่ประกอบกันขึ้น เมื่อไม่เห็นจึงเข้าใจผิด ว่าเป็นตัวเป็นตนเป็นปัจจัยแก่ตัณหา ที่เรียกว่า วิปลาส คือ อนัตตวิปลาส การจะทำลายเครื่องปิดบังไตรลักษณ์ทั้ง ๓ นี้มีอยู่หนทางเดียว คือ การปฏิบัติหลักสติปัฏฐาน ๔ นี้เท่านั้นไม่มีทางอื่นเลย ที่จะทำลายวิปลาส วิปัสสนากาวนา ปัญญาเห็นตามความเป็นจริงของรูปนามที่เป็นไตรลักษณ์ได้ โดยความเป็นเหตุเป็นผลกัน^{๓๐}

สรุปได้ว่า การปฏิบัติและมีการใคร่ครวญธรรม เพ่งพินิจพิจารณาเห็นธรรมโดยความเป็นพระไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง แต่ที่ไม่เห็นรูปไม่เห็นนามตามความเป็นจริงนั้น เนื่องจากว่ามีธรรม ๓ อย่างที่เป็นเครื่องขวางกั้นไว้ คือ สันตติ (ปิดบังอนิจจัง) อิริยาบถ (ปิดบังทุกข์) ขณสัญญา (ปิดบังอนัตตา)

๓.๓ หลักไตรลักษณ์สงเคราะห์ในญาณ ๑๖

ญาณที่ ๑ นามรูปปริจเฉทญาณ

นามรูปปริจเฉทญาณ แปลว่า ปัญญารู้รูปนาม คือ สิ่งที่ถูกรู้หรือเป็นอารมณ์มีสติเจตสิกเป็นเครื่องระลึกของจิต จิตผู้รู้ความรู้จักรูปธรรมนามธรรมเท่านั้นรูป คือ สิ่งที่ได้รับรู้ได้ทาง ตา หู จมูก ลิ้นและกาย ได้แก่ สี เสียง กลิ่น รส สัมผัสต่างๆ ซึ่งมีการแตกดับ (หายไป) หรือสลายอยู่เสมอเป็นลักษณะ ธรรมชาติโดยย่อแตกสลายเพราะความร้อนบ้าง ความเย็นบ้าง เป็นต้น เหตุนี้ธรรมชาตินี้เรียกว่า รูป ส่วนนาม คือ สภาวะที่รับรู้ ทางใจและความรู้สึกนึกคิดต่างๆ มีการน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วยกัน มีวิญญาณเป็นเหตุให้เกิดได้แก่ ธรรมชั้น ๕ คือ เวทนาชั้น ๕ สัญญาชั้น ๕ สังขารชั้น ๕ และวิญญาณในชั้น ๕ ธรรมชาติโดยย่อรู้ใน อัตตาตัวตนที่แท้จริงไม่มีเลย เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ธรรมความจริงแท้มีแต่เพียงรูปนาม ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากาวนา ย่อมรู้ชัดด้วยตนเองว่า อัตตาตัวตนเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ยึดมั่น มีอัตตาตัวตน เป็นของเรา เราเป็นนั่น นั่นเป็นอัตตาของเรา มีความเห็นที่บริสุทธิ์^{๓๑}

ญาณที่ ๒ ปัจจยปริคคหญาณ

ปัจจยปริคคหญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของรูปกับนาม เป็นเหตุปัจจัยอาศัยซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ คือ พิจารณาเหตุของรูปกายที่เกิดขึ้นก่อน จึงกำหนดเหตุปัจจัยของนาม เช่น อายตนะภายในทั้ง ๖ ตาคู่กับรูป หูคู่กับเสียง เป็นต้น กับสิ่งมากระทบ ใจ หทัยรูปคู่กับธรรมารมณ์ รูปอายตนะภายในเป็นเหตุคู่กับอายตนะภายนอก จะทำงานคู่กันตลอดเวลา นาม คือ จิตต้องการจะรู้ เช่น อยากจะรู้รูปทางตา ก็กำหนดรู้ทางตา ที่เหลือก็ในทำนองนี้ เรียกว่า รูปเป็นเหตุ นามเป็นผล (จักขุ-วิญญาณจิต อาศัยจักขุปสาท และรูปารมณ์เกิดขึ้นอย่างนี้ เป็นต้น)

อีกนัยหนึ่งนามเป็นเหตุ รูปเป็นผล คือ จิตได้เห็นรูปทางตา ได้ยินเสียงทางหู เป็นต้น นามธรรมทำหน้าที่รับรู้ (เวทนา) ความชอบ ไม่ชอบเป็นสัญญาจำหมายรู้ มีสังขารที่นึกคิด (ปรุงแต่ง) อาศัยเหตุเป็นปัจจัยจากอายตนะภายนอก ๖ มาประกอบร่วมกัน ตั้งแต่ชั้น ๕ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖

^{๓๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ ปรมัตถะโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒, หน้า ๖๕.

^{๓๑} พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. ๘), เอกสารประกอบการสอน รายวิชา สัมมนาวิปัสสนา, (นครปฐม: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยวิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโธมส, ๒๕๕๖), หน้า ๑๕๓.

วิญญาน ๖ ผัสสะ ๖ เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ วิจาร ๖ ปัจจุบันธรรม คือ ผลให้เห็นรูป เป็นต้น หรือมีกิริยาอาการเคลื่อนไหวกายต่างๆ ตามที่จิต (สังการ)^{๓๒} เมื่อเห็นเหตุปัจจัยของรูปนามตามความเป็นจริงเนื่องๆ ว่ารูปนามในปัจจุบันก็มีเหตุปัจจัย แม้ในอดีต ในอนาคต ก็มีเหตุปัจจัยเช่นนี้ เมื่อทราบอยู่อย่างนี้สามารถ ละ ความสงสัยที่เกี่ยวกับกาลทั้ง ๓ เสียได้ เหตุของรูปกายที่เกิดขึ้นก่อน ผลค่อยเกิดขึ้นทีหลัง รูปเกิดก่อน นามเกิดทีหลัง หรือนามเกิดก่อน รูปเกิดทีหลัง เป็นต้น นิยามนี้ตรงกับที่ท่านพระสารีบุตรจำแนกไว้ว่า เมื่อปฏิบัติตามถึงญาณนี้ จะทราบถึงสรรพสิ่งล้วนเกิดมาตามเหตุปัจจัยตาม หลักปฏิจจนสมุปบาท เห็นความเป็นเหตุ เป็นปัจจัยของรูปนามอยู่เสมอ ผู้ประกอบด้วยญาณนี้ ชื่อว่า จุลโสดาบัน มีคติที่เที่ยงแท้ในชาติหน้าซึ่งต่อจากชาตินี้จะไปสู่สุคติ ปิดอบายภูมิเสียได้ ถ้าหากว่าญาณนี้ไม่เสื่อม แต่ในชาติที่ ๓ นั้นการปิดอบายภูมิไม่แน่นอน^{๓๓}

ญาณที่ ๓ สัมมสนญาณ

สัมมสนญาณ ปัญญาที่ไตร่ตรองพิจารณาเห็นไตรลักษณ์ของรูปนาม ในลักษณะ ๓ อย่าง คือ ๑) อนิจจัง ลักษณะความแปรปรวนไม่ยั่งยืน ความไม่เที่ยง ๒) ทุกขัง ลักษณะความบีบคั้นความทนได้ยากเป็นทุกข์ ๓) อนัตตา ลักษณะความไม่ใช่ตัวตน^{๓๔} เป็นญาณที่ยกูปนามขึ้น ไตรลักษณ์คือ รู้ชัดลักษณะของรูปนาม ไม่ใช่ตัวตน เป็นพื้นฐาน รู้แจ้งการเกิดดับที่สืบต่อกัน ในญาณนี้ ยังเป็นสมมติบัญญัติเกิดขึ้นปรากฏขึ้นเป็นคราวๆ เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย ตั้งแต่ญาณที่ ๑ ถึงญาณที่ ๓ เรียกว่า ญาณตปริยญา และตรุณอุทยัพพญาณ ปัญญาที่เห็นความเกิดดับไปของรูปนาม ผู้มีความเพียรแก่กล้าเท่านั้นวิปัสสนูปกิเลสจึงจะเกิดตรงตรุณอุทยัพพญาณ วิปัสสนูปกิเลสไม่เกิดแก่บุคคล ๓ จำพวก คือ ๑) พระอริยบุคคลพุดถึงปฏิเวธแล้ว ๒) ผู้ปฏิบัติผิดแนวทางวิปัสสนา ๓) ผู้เกียจคร้านทอดทิ้งกัมมัญฐาน^{๓๕}

ญาณที่ ๔ พลวอุทยัพพญาณ

พลวอุทยัพพญาณอย่างแก่ ญาณที่เห็นรูปนามอย่างชัดแจ้งทุกขณะกำหนด พ้นจากอำนาจวิปัสสนูปกิเลส วิปัสสนาญาณที่บริสุทธิ์ สามารถกำหนดรูปนามที่เกิดได้อย่างรวดเร็ว พิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลายที่เป็นปัจจุบัน เป็นญาณที่แจ้ง ไตรลักษณ์^{๓๖}

อุทยัพพยานุสสนาญาณ ปัญญาที่เห็นอยู่เนื่องๆ ในลักษณะแห่งการเกิด หรืออาการของรูปนาม เกิดขึ้น และเห็นอยู่เนื่องๆ ในลักษณะแห่งความแปรปรวน ความสิ้นไปความแตกดับไป ธรรมทั้งหลายที่เป็นรูปนาม ไม่มีก็มีขึ้น มีขึ้นแล้วก็ดับ ในลักษณะ ๓ อย่างปรากฏขึ้นอย่างรวดเร็ว

^{๓๒} พระครูพิพิธสารคุณ, “เกี่ยวกับการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔” บทความครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๗๓.

^{๓๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๔), หน้า ๑๒๐.

^{๓๔} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. ๘), **เอกสารประกอบการสอนคู่มือวิปัสสนาจารย์** หน้า ๕๗๐.

^{๓๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒**, หน้า ๒๔.

^{๓๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๑.

การกำหนดนั้นไม่ทันรูปที่กำลังดับ จะต้องกำหนดรับรู้ในใจเท่านั้น จึงจะกำหนดได้ครบทุกรูปที่เกิดดับ อยู่ในทวารทั้ง ๖

อนิจจลักษณะ คือ การเห็นความเกิดขึ้นและดับไปโดยขณะและรู้ถึงความมีแล้วไม่มีรูป ความว่างเปล่าในเบื้องต้นและที่สุด เมื่อกำหนดรู้สังขารที่เกิดขึ้นแล้วดับมีแล้วหายไป สันตติ (สืบเนื่องต่อกัน) ก็ไม่สามารถที่ปิดบังอนิจจลักษณะ คือ ลักษณะของความไม่เที่ยง จึงประหามานะเสียได้

ทุกขลักษณะ คือ การรู้ถึงความเบียดเบียนเฉพาะหน้าด้วยความเกิดขึ้นและดับไป สภาวะลักษณะก็ปรากฏชัดด้วย เพราะลงไปที่ตัวธรรมะ คือ รูปนามที่เกิดขึ้นและดับไป แม้สังขตลักษณะที่เป็นไปชั่วขณะนั้นก็ปรากฏชัดในสภาวะลักษณะ เพราะรู้ว่าไม่มีความดับไปในขณะที่กำลังเกิดขึ้นและรู้ว่าไม่มีความเกิดขึ้นในขณะที่กำลังดับไป เมื่อกำหนดรู้อิริยาบถที่ปิดบังบีบคั้นเฉพาะหน้าอยู่เนืองๆ ความเกิดดับไปก็ไม่สามารถปิดบัง ทุกขลักษณะ คือ ลักษณะของทุกข์ เพราะรูปนามนี้ดับไปๆ ปิดบังไว้ให้คงเห็นเป็นสุขนั้นไม่ได้ ดังนั้น จึงประหามานะเสียได้

อนัตตลักษณะ คือ ความเกิดขึ้นโดยปัจจัยและรู้ว่าจะธรรมทั้งหลายเป็นไปต่อเนื่องด้วยปัจจัย ปราศจากผู้กระทำ เมื่อกำหนดรู้รูปนามนี้เกิดดับๆ อาการที่ไม่เป็นไปตามอำนาจบังคับบัญชา เห็นถึงความสลายตัวของธาตุต่างๆ ที่เห็นเป็นแห่งหรือเห็นเป็นกลุ่มก้อนที่เห็นเป็นมีตัวมีตนได้ชนสัญญา ก็ไม่สามารถปิดบัง อนัตตลักษณะ คือ ลักษณะของความไม่มีอัตตา ดังนั้น จึงประหามานะเสียได้^{๓๗}

ญาณที่ ๕ ภังคญาณ

ภังคญาณ คือ จิตมีรูปเป็นอารมณ์พิจารณาอารมณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับไปแห่งจิตนั้น ชื่อว่า วิปัสสนาญาณ^{๓๘} เช่น จิตมีจักขุ เป็นอารมณ์ ฯลฯ จิตมี ชรา มรณะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้นแล้วดับไป พิจารณาเห็นความดับแห่งจิตนั้น พิจารณาด้วยความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ไม่เห็นเป็นสุขเป็นความเป็นอนัตตาไม่เห็นความเป็นอัตตา เป็นผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ และวิปัสสนา ๔ ฉลาดในความปรากฏ ๓ ประการ คือ ความสิ้นไป ความเสื่อม ความว่างเปล่า ปัญญาารู้เพิ่มขึ้นคลายความยินดีในรูปนาม เห็นโทษของนามรูปเพิ่มขึ้นจึงละคลายความยินดีในนามรูปเสียได้ คือ ละวิปลาสเสียได้ ละความเห็นว่าเป็นเที่ยง ว่าสุข ว่าเป็นตัวตน ดังนี้ เป็นต้น ผู้ปฏิบัติเห็นแต่ฝ่ายดับ รูปนามนั้นดับไปๆ อย่างรวดเร็วดีมาก เมื่อญาณแก่กล้ามีสติปัญญาเห็นความดับของรูปนามทั้งที่เป็นภายในภายนอกล้วนแต่เป็นไตรลักษณ์ทั้งสิ้น เกิดความรู้สึกสะเทือนใจ ในสิ่งที่รับรู้ว่ารูปนามนี้ไม่เป็นแก่นสารทำให้คลายความยึดมั่นลงเสียได้^{๓๙}

ญาณที่ ๖ ภยญาณ

ภยญาณ คือ ปัญญากำหนดรู้เห็นว่ารูปนามนี้เป็นภัยที่น่ากลัว การที่จิตเข้าไปอาศัยอารมณ์ต่างๆ นั้นไม่ปลอดภัย อารมณ์ทั้งปวงล้วนแต่เกิดดับ ไม่ว่าส่วนไหนเกิดดับไปหมด สิ่งที่ปรากฏ

^{๓๗} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒-๘๓.

^{๓๘} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๒.

^{๓๙} พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. ๘), เอกสารประกอบการสอน คู่มือวิปัสสนาจารย์, หน้า ๕๘๘.

ให้เห็นกำหนดรู้แล้วดับไป ตัวที่รู้ดับไป ตัวผู้รู้ดับไป มีแต่อาการดับไปๆ จนรู้สึกว่าเป็นภัย ไม่ใช่สิ่งที่น่าพึงพอใจเสียเลยกับชีวิตนี้สังขารทั้งหลายที่เป็นมาในอดีต ที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบัน แม้แต่จะเป็นไปในอนาคต โดยความไม่เที่ยงปรากฏเป็นสภาพน่ากลัว เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ ความบีบคั้นเฉพาะหน้าที่เข้าใจว่าเป็นสุข ที่เป็นรูปภพและอรุภพปรากฏเป็นสภาพน่ากลัว เมื่อมนสิการสังขารทั้งปวงโดยความเป็นอนัตตาที่ปรากฏเป็นของว่างเปล่า เป็นของสูญเป็นสภาพที่น่ากลัวอย่างนี้เป็น การดูตามความเป็นจริงในสภาวะธรรม ด้วยภาวนามยปัญญาขณะที่กำหนดรู้ เมื่อมนสิการสังขารอยู่ เป็นเหตุทำให้กิเลส สมุทัยเกิดร่วมด้วยไม่ได้ ตัณหานั้นหยุดชะงักไปด้วย^{๔๐}

ญาณที่ ๗ อาทินวญาณ

อาทินวญาณ (ญาณที่คำนึงเห็นโทษ) ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูปนามนี้เป็นโทษ จิตไม่ได้มีความสุข เพราะภพชาติทั้งปวงล้วน แต่มีทุกข์มีโทษในตัวเอง รูปนาม คือ สังขารนี้เป็นโทษซึ่งสิ่งใดที่เป็นภัยสิ่งนั้นย่อมเป็นโทษ การเห็นโทษในที่นี้เห็นถึง ๕ ประการ คือ ๑) เห็นความเกิดขึ้นของสังขารที่ตนปฏิสนธิมาเป็นโทษ ๒) เห็นความเป็นไปของสังขารในระหว่างที่ตั้งอยู่ในภพและคติที่ตนได้นั้นว่า ล้วนแต่เป็นโทษ ๓) แห่งกรรมที่เป็นปัจจัยให้เกิดขึ้นมานั้นเป็นโทษไม่ใช่คุณ ๔) เห็นความเสื่อมความสิ้นไปของสังขารว่าเป็นโทษ ๕) เห็นว่าการที่จะต้องไปเกิดอีกนั้นโทษ^{๔๑}

อาทินวญาณ ปัญญาเริ่มหาหนทางเพื่อพ้นทุกข์ น้อมใจไปสู่พระนิพพานมี ๒ นัย คือ ๑) เห็นโทษของสังขาร อันเป็นธรรมในสังสารวัฏ ๒) รู้คุณพระนิพพาน เพื่อพ้นจากสังสารวัฏ อารมณ์ทั้ง ๒ นี้ต่างอุปการะช่วยเหลือกันและกัน เพราะความมุ่งหมายทั้ง ๒ นี้มุ่งไปสู่ความพ้นจากสังสารวัฏเหมือนกันและต่างก็เป็นปัจจัยอุปการะให้เกิดปัญญาแก่กล้า จนนำออกจากสังสารวัฏได้ การคิดจะพ้นทุกข์ ก็เพราะเห็นโทษของสังขาร ไม่เห็นสังขารรูปนามนี้ว่า เป็นของดี เป็นของเที่ยง เป็นสุขเป็นตัวตน ไม่ติดอยู่ในกองทุกข์ สิ่งนี้ไม่มีที่สิ้นสุดและอาศัยทุกข์พิจารณาเห็นความทุกข์ว่า ดำเนินไปตามทางที่เป็นสุขสบาย ซึ่งกลับจะติดอยู่ในสุข ไม่มีวันที่จะพ้นทุกข์ได้ รูปนาม ล้วนแต่เป็นโทษ จึงละความยินดีนั้นได้

ญาณที่ ๘ นิพพิทาญาณ

นิพพิทาญาณ ปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็น เกิดความเบื่อหน่ายในรูปนาม ญาณนี้ ผู้ปฏิบัติจะรู้สึกเบื่อหน่ายต่อรูปนาม เป็นความรู้สึกที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา มิใช่เกิดขึ้นเพราะความตรึกนึกคิดเอาเอง การพิจารณาที่ซ้ำไปๆ ซ้ำมาๆ เองๆ ของรูปนาม ก็ยิ่งเห็นภัย เห็นโทษชัดขึ้นเป็นธรรมดาที่จะต้องเกิดความเบื่อหน่ายต่อรูปนาม ที่ไม่จีรังยั่งยืน มีแต่ทุกข์โทษ ซึ่งตนได้พิจารณาเห็นแน่ชัดที่เห็นแจ้งถึงภัย และโทษของสังขารรูปนามทั้งปวง ไม่ใช่เบื่อหน่ายในอารมณ์ อันไม่เป็นที่น่ารักน่าชื่นชมยินดี หรืออารมณ์ที่ไม่ชอบ แต่ว่าเป็นการเบื่อหน่ายด้วยปัญญา การเบื่อหน่ายต่อสังขารรูปนามในทุกๆ ภพ ไม่ใช่เลือกเบื่อหน่ายเฉพาะแต่อบายภูมิและภูมิสวรรค์ เพราะสังขารรูปนามไม่ว่า

^{๔๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถะโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒, หน้า ๑๓๙.

^{๔๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๓/๘๔-๘๖.

จะอยู่ในภูมิไหนก็เป็นโทษทั้งนั้น^{๔๒} ย่อมยินดีเฉพาะแต่ในอนุปัสสนา ๗ เพราะว่าตนมีกัมมฐานเป็นเรือนใจอยู่เสมอมิได้ประมาณ^{๔๓}

ญาณที่ ๙ มุญจิตุกัมยตาญาณ

มุญจิตุกัมยตาญาณ ในญาณนี้ผู้ปฏิบัติอยากหลุดพ้นจากรูปนาม บางครั้งเกิดทุกข์เวทนาอย่างแรงกล้า จึงอยากหนีไปให้พ้นจากรูปนาม แต่ก็ไม่รู้ว่าจะหนีไปไหน เพราะในเวลานั้นทุกข์เวทนาชนิดต่างๆ ปรากฏชัดขึ้นในกายของผู้ปฏิบัติและไม่ต้องการอยู่ในอิริยาบถนั้นๆ ลักษณะเดียนานๆ มีความเบื่อหน่ายในรูปนามยิ่งขึ้น เกิดความมุ่งหมายที่จะให้พ้นสิ่งที่ไม่ดีสิ่งที่ชั่วเป็นภัยเป็นโทษน่าเบื่อหน่าย คือ สังขารรูปนาม จึงมุ่งจะพ้นจากสังขารรูปนาม เป็นความมุ่งมั่นที่จะพ้นอย่างแรงกล้า จึงย้อนมากำหนดรู้สังขาร ดังกล่าวอีก เรียกว่า ปฏิสังขาญาณ คือ ปัญญา กำหนดรู้^{๔๔}

ญาณที่ ๑๐ ปฏิสังขาญาณ

ปฏิสังขาญาณ คือ การพิจารณาซ้ำๆ ปัญญาที่จะมองหาอุบายให้พ้นจากรูปนามเพื่อสละสังขาร โดยยกเข้าสู่การเห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่เป็นตัวตน ซึ่งผู้ปฏิบัติได้เห็นพระไตรลักษณ์ชัดเจนที่สุดกว่าทุกญาณที่ผ่านมา การหยั่งรู้ไตรลักษณ์มีประโยชน์มาก เพราะว่าเป็นการกำหนดสังขารทั้งหลาย เพื่อทำวิธีการปลดปล่อยให้สำเร็จ ปัญญาที่มองหาอุบายให้พ้นจากรูปนามนี้สามารถละการยึดมั่นโดยไม่ไตร่ตรองนั้นได้

ญาณที่ ๑๑ สังขารุปেকชาญาณ

สังขารุปেকชาญาณ จิตที่ปรารถนาจะพ้นไปจากความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ความเป็นไป นิमित กรรม เป็นต้น พิจารณาและดำรงมั่นอยู่ว่าสิ่งเหล่านี้เป็นทุกข์เป็นภัย ปันสังขารและเพ่งเฉยสิ่งเหล่านั้นด้วยความเป็นกลางต่อสังขาร^{๔๕} ความรู้สภาวะตามความเป็นจริงว่าเป็นไปอย่างนั้น เป็นธรรมดาจึงวางใจเป็นกลางเฉยๆ ไม่ยินดียินร้าย ไม่ขัดใจติดใจในสังขารทั้งหลาย น้อมจิตที่จะมุ่งตรงไปยังพระนิพพานเลิกละเกี่ยวข้องกับสังขารทั้งหลาย วิปัสสนาที่สังขารุปেকชาญาณถึงที่สุด และเป็นอุภูฐานคามินีวิปัสสนาที่เชื่อมถึงมรรค^{๔๖}

อีกนัยหนึ่ง ปัญญาพิจารณาเห็นความจริงมาแล้วในญาณต้นๆ แต่ในญาณนี้การพิจารณาเกิดปัญญาที่มีกำลังแก่กล้าขึ้นสภาพธรรมที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และความไม่เป็นสาระไม่เป็นแก่นสารว่าง

^{๔๒} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. ๘), เอกสารประกอบการสอน **คู่มือวิปัสสนาจารย์**, หน้า ๕๙๐-๕๙๑.

^{๔๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถะโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒**, หน้า ๑๔๕.

^{๔๔} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. ๘), เอกสารประกอบการสอน **คู่มือวิปัสสนาจารย์**, ๑๘๖-๑๘๘.

^{๔๕} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๙/๒., พ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๔/๘๖-๘๘.

^{๔๖} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รจนา, **วิปัสสนาญ้ย เล่ม ๒**, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙ ตรวจชำระ, พระคันธสาราภินังค์ แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (นครปฐม: ห้างหุ้นส่วน ซีเอไอ จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๓๕๑.

เปล่าจากตัวตนในอาการ ๑๒ คือ ๑) เห็นชั้น ๕ มิใช่สัตว์ ๒) มิใช่บุคคล ๓) มิใช่ชีวะ ๔) มิใช่อัตตา ๕) ไม่มีตัวตน ๖) มิใช่เรา ๗) มิใช่ของเรา ๘) มิใช่ของผู้อื่น ๙) มิใช่หญิง ๑๐) มิใช่ชาย ๑๑) มิใช่สิ่งที่ยั่งยืน ๑๒) มิใช่สิ่งที่ควรชื่นชมยินดี ในอนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา และอนัตตานุปัสสนา เหตุที่ไม่มีความยินดี ยินร้ายต่อสังขารรูปนามตลอดจน ตัณหา มานะ ทิณฺณิ กิเลสก็ไม่มีกำลังพอที่จะเหนี่ยวรั้งจิตให้กลับมาชื่นชมในสังขารรูปนาม จิตใจเข้าสู่พระนิพพานที่สงบ สว่าง ปราศจากนิमितทั้งหลาย ปัญญาที่วางเฉยต่อสังขารนี้สามารถละการยึดถือ โดยวางเฉยเสียได้^{๔๗}

ญาณที่ ๑๒ อนุโลมญาณ

อนุโลมญาณ การทำกิจของมรรคองค์ ๘ นั้น จิตของผู้ปฏิบัติตั้งมั่นไม่ข้องไม่เกาะในสังขารทั้งปวง แต่ถอยกลับงอกลับเหมือนหยดน้ำกลิ้งบนใบบัว พิจารณาลักษณะทั้ง ๓ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และอนัตตา เป็นญาณรู้อารมณ์รูปนามเป็นครั้งสุดท้าย ทำลายความมืดที่ปกปิด อริยสัจ ๔ ในอนุโลมญาณ อินทรีย์ ๕ ย่อมดำเนินไปสม่ำเสมอ คือ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา โดยผู้ปฏิบัติ ย่อมรู้สึกสามารถรู้เท่าทันสภาวะธรรมอย่างชัดเจน รู้เห็นรูปนามที่เกิดดับอยู่โดยลักษณะ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มิใช่ตัวตนอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยวิจิตต์ที่เกิดขึ้น คือ

ถ้าวิจิตต์ที่ ๑ รู้เห็นไม่เที่ยง วิจิตต์ที่ ๒ และที่ ๓ ก็รู้ว่าไม่เที่ยง ชื่อว่า อนิมิตตานุปัสสนา

ถ้าวิจิตต์ที่ ๑ รู้เห็นเป็นทุกข์ วิจิตต์ที่ ๒ และที่ ๓ ก็รู้ว่าเป็นทุกข์ ชื่อว่า อัปปณิหิตานุปัสสนา

ถ้าวิจิตต์ที่ ๑ รู้เห็นมิใช่ตัวตน วิจิตต์ที่ ๒ และที่ ๓ ก็รู้ว่ามีมิใช่ตัวตน ชื่อว่า สุนฺณุตตานุปัสสนา

ในญาณทั้ง ๓ ได้แก่ สังขารูปกชาญาณ อนุโลมญาณ และโคตรภู ได้ชื่อว่า ฐานคามินี เพราะนำพาไปถึงมรรค ชื่อว่า ฐานะ เพราะได้ออกจากนิमित คือ สังขารเนื่องด้วยไม่รับเอาสังขาร (อันเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา) เป็นอารมณ์และออกจากกระแสกิเลสและวิบากเนื่องจากการรับกระแสเหล่านั้น แต่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ไม่ได้ ในสังขารูปกชาญาณอันถึงที่สุดแล้วพร้อมด้วยอนุโลมญาณ ชื่อว่า ฐานคามินี เพราะเหตุนี้ ฐานคามินีจึงมี ๓ ประเภท ดังต่อไปนี้

ชื่อว่า ฐานคามินี ๓ ประการ คือ

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาพิจารณาเห็นรูปนามเป็นอนิจจังชื่อว่าเป็นผู้มากด้วยศรัทธา เพราะเบื้องแรกมีศรัทธาพอประมาณนั้นเข้ามาปฏิบัติได้เห็นอนิจจังประจักษ์ชัดด้วยอำนาจแห่งวิปัสสนาญาณของตนเองที่ได้พิสูจน์ดูมาแล้วนั้นจึงมีศรัทธามากเลื่อมใสมาก สัทธินทรีย์ มีกำลังในพระบรมศาสดาอย่างแก่กล้ามากย่อมได้ อนิมิตตวิโมกข์^{๔๘}

ชื่อว่า ฐานคามินีวิปัสสนาเห็นโดยความ ไม่เที่ยง เป็นมรรค เรียกว่า อนิมิตตวิโมกข์

ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานพิจารณาเห็นรูปนามเป็นทุกข์ชื่อว่าเป็นผู้มากด้วยปัสสัทธิ คือ ความสงบเพราะพิจารณาเห็นเป็นทุกข์ ใจก็น้อมไปสู่พระนิพพานอันเป็นสุขที่สงบและปราณีตโดยพิจารณา

^{๔๗} พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี ป.ธ. ๘), เอกสารประกอบการสอนรายวิชาสัมมนาวิปัสสนา, หน้า ๑๔๑.

^{๔๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๕๑๗.

เห็นว่า สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์แท้ ถ้าตรงกันข้าม คือ ไม่มีสังขารคงเป็นสุข เป็นนิพพาน ใจก็เบิกบาน แจ่มใส เต็มไปด้วยปีติปราโมทย์ สมาธิบริยจึงมีกำลังแก่กล้าย่อมได้ อปัณณิตวิโมกข์

ชื่อว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาเห็นโดยความ เป็นทุกข์ เป็นมรรค เรียกว่า อปัณณิตวิโมกข์

ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐานพิจารณาเห็นรูปนามเป็นอนัตตาเชื่อว่าเป็นผู้มากด้วยปัญญา มีปัญญาละเอียดสุขุมคัมภีรภาพมากเป็นผู้ห่างไกลจากโมหะย่อมได้ สุกญัตติวิโมกข์

ชื่อว่า วุฏฐานคามินีวิปัสสนาเห็นโดยความ เป็นอนัตตา เป็นมรรค เรียกว่า สุกญัตติวิโมกข์^{๔๙}

ญาณที่ ๑๓ โคตรภูญาณ

โคตรภู ปัญญาในการออกและหลีกไปจากนิมิตภายนอกมี พระนิพพานเป็นอารมณ์โดย สละทิ้งสังขารที่กำหนดอยู่ ปัญญาที่เกิดร่วมกับชวนจิตในโคตรภูญาณ การรับเอาความดับสังขารเป็น อารมณ์นั้น เหมือนกับการหลุดพ้นจากสังขารและเล่นเข้าสู่ความดับสังขาร ไม่ใช่การรู้อารมณ์ของจิต ทั่วไป ที่เป็นคนละส่วนกับอารมณ์เหมือนในกาลก่อน คือ จิตที่ครอบงำความเกิดขึ้นแล้วเล่นเข้าสู่ ความไม่เกิดขึ้นเล่นเข้าสู่พระนิพพาน คือ อริยมุมิ พิจารณาเห็นพระนิพพาน ให้สำเร็จซึ่งสภาวะเป็น ปัจจัยแก่ อริยมรรคญาณ

กล่าวคือ ในญาณทั้งสอง คือ อนุโลมญาณ วิปัสสนากำจัดความมืด คือ กิเลสที่ปิดบัง (อริย) สัจจะ ออกไปได้ แต่ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ไม่ได้ ส่วนโคตรภูญาณ คือ วิปัสสนาญาณนั้น ทำพระนิพพานให้เป็นอารมณ์ได้ แต่ไม่สามารถกำจัดความมืดที่ปิดบัง (อริยสัจ) ความจริงไว้ออกไปได้ คือ กิจหน้าที่ของอนุโลมญาณ และโคตรภูญาณที่แตกต่างกันเป็นดังนี้

ญาณที่ ๑๔ อริยมรรคญาณ

อริยมรรคญาณในมรรค ๔ นั้น ปัญญาในการออกและหลีกจากกิเลสชั้นและไม่มีนิมิต ภายนอกพันการครอบงำทั้งปวง จิตสงบเข้าสู่อารมณ์พระนิพพานไม่ละสัญญาที่โคตรภูให้ไว้ คือ อารมณ์พระนิพพานและอารมณ์ของอนุโลมที่กำลังเห็นความจริงในอริยสัจ ๔ ในขณะ ๒ หรือ ๓ ละทิ้งรูปหรือเวทนาเป็นต้น ด้วยความดับแห่งอนุโลมเข้ากระแสโคตรภู คือ อารมณ์พระนิพพานเล่นเข้าสู่ มรรค ที่มรรคเองก็ไม่ละสัญญาที่โคตรภูญาณนั้นให้ไว้เกิดขึ้นติดตามโดยไม่มีระหว่างคันตันที่ ทำลาย โลภะ โทสะ โมหะ ที่ไม่เคยทำลายมาก่อน ชื่อว่า มรรคญาณความบริสุทธิ์ความรู้จริงในอริยมรรค ๔ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นพระนิพพานและตัดขาดจากกิเลสเป็นสมุจเฉทปหานในอริยมรรค

ในขณะแห่ง โสตาปัตติมรรค ญาณที่ชื่อ สัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็นโดยชอบ ย่อม ออกจากมิจฉาทิฐิ แม้ในสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมมัตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สมาสมาธิ ย่อมออกจากความเห็นผิดนั้น ในขณะแห่งสกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค ญาณที่ ชื่อ สัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ฯลฯ สัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจากกามราคะ

^{๔๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) รจนา, วิปัสสนานัย เล่ม ๒, พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙), หน้า ๓๔๗-๓๔๙.

สังโยชน์ ปฏิฆสังโยชน์กามราคานุสัย (เว้นสกทาคามีมรรคยังเป็นส่วนหยาบ) และอหัตตมรรค ญาณที่ชื่อ สัมมาทิฐิ เพราะมีสภาวะเห็น ฯลฯ สัมมาสมาธิ เพราะมีสภาวะไม่ฟุ้งซ่าน ย่อมออกจาก อรูปราคะ รูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย ผู้พร้อมเพรียงด้วยอริยมรรค เภากิเลสที่ยังไม่เกิดด้วยโลกุตตรญาณ ไม่หวั่นไหวในทิฐิ จิตตั้งมั่น สมถะและวิปัสสนาเกิดในขณะนั้น เสมอกันดำเนินไปคู่กันเห็นสังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ นิโรธเป็นสุข ปัญญาที่รู้เห็น คือ พระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข ญาณที่เกิดขึ้นต่อมาในวิถีเดียวกันกับมรรคญาณเป็นญาณใน คือ ผลญาณ^{๕๐}

ญาณที่ ๑๕ ผลญาณ

ผลญาณ คือ ที่รับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ สภาพดับสังขารเท่านั้นย่อมปรากฏโดยไม่มี ความเกิดดับอีก ดังนั้น จึงยังเห็นว่าพระนิพพานเป็นสภาพเที่ยง เพราะไม่มีความเกิดดับอีกต่อไป ได้แก่โสดาปัตติผลญาณ สกทาคามีผลญาณ อนาคามีผลญาณและอหัตตผลญาณ ปัญญาที่หยุดความ พยายาม การหยุดความพยายามนั้นเป็นผลของมรรค ชื่อว่า ผลญาณ ที่ทำลายกิเลสและทำลายความ ทุกข์ในสังสารวัฏที่ไม่มีใครรู้ที่สุดและเบื้องต้นได้ ปิดประตูอบายทั้ง ๔ อย่างแน่นอน ในลำดับขั้นของ ความเป็นอริยบุคคลนั้น ย่อมเกิดขึ้น อันเป็นการบรรลุจุดหมายสูงสุด

ญาณที่ ๑๖ ปัจจเวกชนญาณ

ปัจจเวกชนญาณ ปัญญาในการพิจารณาเห็นธรรมที่มาร่วมกันในขณะนั้น คือ ในขณะแห่ง โสดาปัตติมรรคธรรมที่ร่วมกันในขณะนั้น คือ อริยมรรค ๘ สติสัมโพชงค์ ๗ พละ ๕ อินทรีย์ ๕ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ สัจจะ ๔ สติปฏิฐาน ๔ ทั้งสมถะและวิปัสสนาเพราะมีสภาวะในรสเดียวกัน มาร่วมกัน ธรรมที่เป็นคู่กันเพราะไม่ล่วงเลยกัน สภาวะเห็นร่วมกันในขณะนั้น ญาณที่ชื่อว่า วิโมกข์ สภาวะหลุดพ้น วิชาเพราะรู้ชัด วิมุตติเพราะมีสภาวะสละและญาณชื่อว่าญาณในความสิ้นไปเพราะ ตัดขาด ฯลฯ ชื่อว่าปัญญาเพราะรู้ชัดเพราะเหตุแห่งปัญญานั้น เป็นปัญญาที่รู้เห็นใน มัคคจิต ผลจิต นิพพาน กิเลสที่ละแล้ว และกิเลสที่ยังเหลืออยู่ซึ่งเป็นอันจบกระบวน เพราะมีสภาวะรู้ชัดธรรมเพราะ เหตุนี้จึงกล่าวว่า ปัญญาในการพิจารณาธรรมที่เข้าประชุมกันในขณะนั้นชื่อว่า ปัจจเวกชนญาณ^{๕๑}

สรุปได้ว่า การพิจารณาเห็นรู้แยก रुपนาม ในนามรูปปริจเฉทญาณนับเป็นฐานไปสู่ปัญญา ญาณที่เห็นไตรลักษณ์ของ रुपนาม สภาวะธรรมในญาณ ๑๖ เริ่มตั้งแต่สัมมสนญาณพิจารณาไตรลักษณ์ มีหลักฐานรับรองไว้ว่า อนุโลมแก่วิปัสสนาญาณเบื้องต้น ๘ คือ ในพลวอุทยัพพญาณพิจารณาความ เกิดขึ้นและดับไปของ रुपนาม ภังคญาณพิจารณาเห็นเพราะความดับไปของ रुपนามอย่างเดียวย ภาวนาญาณพิจารณาเห็น रुपนามว่าเป็นของน่ากลัว อาทินวญาณ พิจารณาเห็น रुपนามว่ามีโทษมาก นิพพิทาญาณพิจารณาเห็นทุกขโทษของ रुपนามแล้วเกิดความเบื่อหน่าย เมื่อเห็นทุกขโทษเบื่อหน่าย แล้วอยากหลุดพ้น คือ มุญจิตุกัมมตาญาณ เมื่อการพิจารณา रुपนามเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาแล้ว

^{๕๐} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถะโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน ปริจเฉทที่ ๙ เล่ม ๒, หน้า ๒๓.

^{๕๑} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๕/๑๐๙.

ตั้งใจการปฏิบัติอย่างเข้มแข็งเรียกว่า ปฏิสังขญาณ เมื่อจิตสงบใจที่วางเฉยอยู่กับรูปนาม เพราะมีกิจพิจารณาภาวธรรมพระไตรลักษณ์เป็นอารมณ์ เป็นอนุโลมปฏิโลมที่สังขารูปกษญาณในญาณทั้ง ๘

๓.๔ การปฏิบัติอนิจจานุปัสสนาในอัมมัตตานิจจสูตร

๓.๔.๑ ความหมายของอายตนะ ๖

อัมมัตตานิจจสูตร แปลว่า อายตนะภายในไม่เที่ยง ภิกขุทั้งหลายจักขุ (ตา) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา ไม่ใช่อัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจที่เป็นอดีตและอนาคตอายตนะภายใน เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จะกล่าวไปถึง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจอันเป็นปัจจุบันเล่า^{๕๒}

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาจักขุปสาทรูป จึงตรัสว่า “จักขุ ภิกขเว อนิจจัง” และบอกว่า “โสตถฺย” ท่านประสงค์เอาเฉพาะโสตปสาทรูป นามปสาทรูป ด้วยเหมือนกัน “จตุหิ การณเหติ อนิจจัง อุทฺทพฺพวณฺตตาย”^{๕๓} รูปชื่อว่าไม่เที่ยงด้วยเหตุ ๔ ประการ เพราะมีอันเกิดขึ้น และเสื่อมไปเป็นธรรมดา^{๕๔} ในธรรมชาติที่แท้จริงความไม่เที่ยงเป็นลักษณะที่ไม่เที่ยง มีเกิดขึ้นแล้วหายไป เพราะความเกิดดับ ๔ ประการ คือ

๑. เพราะเป็นไปโดยการเกิด และการสลาย ดับไป มีแล้วก็ไม่มี ไม่มีเหลือ
๒. เพราะเป็นของแปรปรวน คือ ไม่คงที่ เปลี่ยนแปลง เสื่อมสิ้น แปรสภาพไปเรื่อย
๓. เพราะเป็นสิ่งชั่วคราว ตั้งอยู่ได้ ชั่วขณะๆ
๔. เพราะแย้งต่อความเที่ยง คือ สภาวะของธรรมที่เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงนั้นขัดแย้งกันอยู่เอง ในตัวกับความเที่ยง คือ ปฏิเสธความเที่ยง เพราะสภาวะความเป็นของไม่เที่ยงเกิดแล้วดับ^{๕๕}

อัมมัตตติกะ หมายถึง หมวดธรรม ๓ อย่าง คือ ธรรมภายใน ธรรมภายนอก และธรรมทั้งภายในภายนอก ตรัสไว้โดยสมมติของชาวโลกทั้งปวง แต่ความจริงธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๔ ทั้งหมด ไม่มีธรรมที่ชื่อว่าตนโดยแท้ ธรรมที่เป็นไปในตนจะมีได้อย่างไร ธรรมทุกอย่างล้วนเป็นธรรมภายนอก ดังพระพุทธทาสจะว่า “เธอจงเห็นสังขารทั้งหลายเป็นสิ่งที่อื่น”^{๕๖} อัมมัตตะ (ธรรมภายใน) คือ หมูธรรม (รูปนาม) ที่มีอยู่ภายในของบุคคลนั้น ธรรมที่ประจักษ์ในหมูธรรมภายใน ได้แก่ หมูธรรม ๖ อย่าง มีจักขุปสาท เป็นต้น พร้อมทั้งจิตที่ตัณหายึดมั่น

ส่วนรูปธรรมมีรูปารมณเป็นต้น และนามธรรมผัสสะเป็นต้นเหล่าอื่นๆ เป็นธรรมภายนอก เพราะมีกำลังอ่อนของตัณหายึดมั่น จักขุปสาท เป็นต้น มีชื่อพิเศษว่าธรรมภายใน เพราะมีอุปการะแก่ร่างกายมากเหมือนกับแสดงว่า ถ้าพวกเราไม่มีจักขุ ก็จักเป็นดังท่อนไม้ เพราะว่าเหล่าสัตว์ยึดมั่นแน่น

^{๕๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑-๒., ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๗/๖.

^{๕๓} ส.สพ.อ.(บาลี) ๓/๑/๒.

^{๕๔} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๑/๓.

^{๕๕} พระภัทททัตตะ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, ๑๐๐ปี อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔), หน้า ๗๐.

^{๕๖} พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ดร.วชิระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๔๔.

แพ้นในอายตนะภายใน ๖ (ธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ แท้) นั่นเอง นามธรรมผัสสะ ที่เกิดในจิตโดยเป็นไปเนื่องกับจิตอันเดียวกับจิตด้วยลักษณะ มีการเกิดขณะเดียวกับจิตเป็นต้น ชื่อว่าเจตสิก คือ สภาวะธรรมมีผัสสะเป็นต้นที่เนื่องกับจิตโดยมีการเกิดขณะเดียวกันเป็นต้น เหมือนดังดอกไม้ที่เนื่องอยู่ในชั่วเดียวกันในช่อดอกไม้ช่อหนึ่ง ความเกิดแห่งจิตใดมีอยู่ความเกิดนั้นเป็นความเกิดแห่งผัสสะเป็นต้น ความแก่แห่งจิตใจมีอยู่ ความดับแห่งจิตใจมีอยู่ อารมณ์แห่งจิตได้ยังมีอยู่ ที่ตั้งแห่งจิตใดมีอยู่ที่ตั้งนั้นเป็นที่ตั้งแห่งผัสสะเป็นต้น^{๕๗}

มโนปุพพกะมาธมา มโนเสฏฐา มโนมยา แปลว่า ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ คือ เจตสิกมีใจเป็นผู้นำมีใจเป็นใหญ่สำเร็จด้วยใจ หมายถึง เป็นเหตุปัจจัยให้เจตสิกธรรมเกิดขึ้นหรืออีกนัยหนึ่ง ผัสสะ ย่อมจะเกิดขึ้นไม่ได้โดยไม่มีจิต แต่จิตเป็นไปได้แม้จะไม่มีเจตสิกบางอย่าง^{๕๘}

ลักษณะที่ติดต่อกันของผัสสะเจตสิก นัยปฏิจจนุปบาทธรรม คือ มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ มีการทำให้จิตกับอารมณ์ติดต่อกันเป็นกิจ มีการประชุมร่วมกันระหว่างวัตถุ อารมณ์ และจิตเป็นผล อัชฌัตติกายตนะ ๖ เป็นเหตุใกล้^{๕๙}

ในคัมภีร์มัชฌิมนิกาย ภิกษุทั้งหลายเปรียบเหมือนไฟอาศัยเชื้อนั้นๆ ติดขึ้น ย่อมดับด้วยเชื้อนั้นๆ ไฟอาศัยไม้ติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟไม้ ไฟอาศัยเศษไม้ติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟเศษไม้ ไฟอาศัยหญ้าติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟหญ้า ไฟอาศัยมูลโคเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟมูล ไฟเกลบติดขึ้น ย่อมดับเป็นไฟเกลบ ฯ อุปมาที่ฉนั้น วิญญาณอาศัยจักขุปสาท และรูปเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นจักขุวิญญาณ วิญญาณอาศัยโสตปสาท และเสียงเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นโสตวิญญาณ วิญญาณอาศัยขานปสาท และกลิ่นเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นขานวิญญาณ วิญญาณอาศัยชีวหาปสาท และรสเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นชีวหาวิญญาณ วิญญาณอาศัยกายปสาท และโผฏฐัพพะเกิดขึ้น ย่อมดับเป็นกายวิญญาณ วิญญาณอาศัยมนะ และธรรมารมณ์เกิดขึ้น ย่อมดับเป็นมนวิญาณ^{๖๐}

สภาวะธรรมทั้งหลายมีนามผัสสะเป็นต้น ที่มีได้เกิดขึ้นจากจักขุ (ธรรมภายใน) มีได้เกิดขึ้นในระหว่างจักขุ และรูปารมณ์ (ธรรมภายนอก) ทั้งสองอย่าง เป็นสภาวะธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง อาศัยเหตุเกิดขึ้นเหมือนเมื่อเขาตีกลอง เสียงเกิดขึ้น เพราะอาศัยกลองที่เขาตี กลองเป็นอย่างหนึ่ง เสียงเป็นอย่างหนึ่ง กลอง และเสียงไม่ปะปนกัน มิใช่สิ่งเดียวกัน กลองก็ว่างจากเสียง เสียงก็ว่างจากกลอง ฉนั้นใด นามก็เป็นไปเพราะอาศัยรูป คือ วัตถุ ทวาร และอารมณ์ รูปเป็นอย่างหนึ่ง นามเป็นอีกอย่างหนึ่ง รูป และนามไม่ปะปนกัน (มิใช่สิ่งเดียวกัน) นามก็ว่างเปล่าจากรูป รูปก็ว่างเปล่าจากนามฉนั้นเอง^{๖๑}

^{๕๗} พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ดร.วชิระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและอธิบาย หน้า ๖๐๙.

^{๕๘} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๕๙} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่ติดกันแห่งปรมัตถธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท รุ่งเรืองวิริยะพัฒนา โรงพิมพ์, ๒๕๕๙), หน้า ๔๒.

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๐/๔๓๑.

^{๖๑} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธมหาราช (อภ. อาสภมหาเถร), แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัทธนาพร, ๒๕๕๑), หน้า ๙๙๐.

พระอชิตะมาณพทูลถามว่า ปัญญา สติ นามและรูปนี้ดับที่ไหน พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “นามและรูปนี้ดับที่ไหน นามและรูปดับไม่มีส่วนเหลือในทีใด นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้น เพราะวิญญานดับ”^{๖๒} จักขุมีความเกิดเป็นธรรมดา รูป ฯลฯ จักขุวิญญาน จักขุสัมผัส มีความเกิดเป็นธรรมดา มโน ธรรมารมณ์ ความมีอารมณ์ที่เป็นสุข หรือทุกข์ หรือไม่ใช่สุขไม่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัสเป็นปัจจัยก็มี ความเกิดเป็นธรรมดา ความแก่เป็นธรรมดา ความเจ็บไข้ ความตาย ความเศร้า ความสั้น ความเสื่อม ความเกิดขึ้น ความดับ วิญญาน มโนมีความดับเป็นธรรมดา ธรรมารมณ์ มีความดับเป็นธรรมดา มโนวิญญานมีความดับไปเป็นธรรมดา แม้ความมีอารมณ์ที่เป็นสุข หรือทุกข์ หรือไม่ใช่สุขไม่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็มีความดับไปเป็นธรรมดา^{๖๓}

รูป ที่ชื่อว่าไม่เที่ยง อันเป็นไปในลักษณะเหตุที่ไม่เที่ยงทั้ง ๔ คือ การเกิด และการสลาย ดับไป เปลี่ยนแปลง เสื่อมสิ้น แปรสภาพไปเรื่อยๆ ตั้งอยู่ได้ชั่วขณะๆ เพราะสภาวะอันความเป็นของไม่เที่ยงเกิดแล้วดับ อย่างนี้แหละ ชื่อว่า ไม่เที่ยง

นาม ชื่อว่าไม่เที่ยงด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ เกิดขณะเดียวกับจิต ดับขณะเดียวกับจิต มีอารมณ์อย่างเดียวกัน และมีที่ตั้งเดียวกับจิต^{๖๔} เป็นไปโดยธรรมชาติตามความเป็นจริงเช่นนี้เอง

สรุป आयตนะ คือ ความจริงรูปนามเหล่านี้ไม่มีชื่อเรียก มีการเกิดดับตามเหตุปัจจัยในทางทวาร ๖ เพื่อใช้สื่อสารกันได้จึงตั้งชื่อให้กับธรรมชาติเหล่านี้ เช่น จักขุปสาธ คือ รูปที่เป็นวัตถุมีความใสพร้อมทั้งจิต เป็นที่อาศัยของ “จิต” (วิญญาน) อยู่ชื่อว่า “จักขุวิญญาน” ฉะนั้น จักขุปสาธจึงเป็นที่เกิดของจักขุวิญญาน เป็นต้น

๓.๔.๒ วิธีปฏิบัติวิปัสสนากาวนาด้วยอนิจจานุปัสสนา

การเกิดขึ้นของรูป आयตนะภายใน ไม่เที่ยง มีจักขุ เป็นต้น คือ จักขุปสาธที่อาศัยอายตนะนี้รู้จักกันอย่างไรว่ารูป ความเกิดของรูปอย่างนี้ คือ มีความเกิดขึ้นแตกสลายไปในที่สุด เป็นที่อาศัยของจิตเป็นทวารทั้ง ๕ และหทยวัตถุ ๑ เรียกว่าอายตนะภายใน ๖ ความเกิดของนาม คือ ความโน้มของจิตแล่นออกไปรับรู้ อันนี้เองที่เรียกว่า นาม จิตที่รู้ความกระทบ เรียกว่า สัมผัส เกิดความรู้ของจิต เรียกว่าวิญญานที่อาศัยจักขุปสาทรูปนี้เกิดขึ้น

วิธีการกำหนดรู้ทั้งรูปหรือนาม รูป คือ เห็นรูป รูปเสียง คือ ได้ยินเสียง รูปกลิ่น คือ รู้กลิ่น รส คือ รู้รส กาย คือ รู้สิ่งที่ถูกต้อง นาม คือ ความเกิดขึ้นของนาม มีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญานก็เป็นอย่างนี้ ซึ่งในอารมณ์หนึ่งๆ เป็นขณะจิตอันหนึ่งๆ กำหนดพิจารณารู้เห็นความเกิดดับมีอยู่ขณะในปัจจุบัน ความรู้ของจิตที่ดับไปเพราะหมดสภาพของจิตดวงนั้นก็ดับไป ฉะนั้น เพราะวิญญานเกิด เหตุเกิดแห่งรูปนามจึงมี เพราะวิญญานดับ ความดับแห่งรูปนามจึงมี^{๖๕} แสดงเหตุและผลอยู่ในปัจจุบัน วิปัสสนาญาณที่พิจารณาเห็นในลักษณะที่เกิดดับอยู่ทุกขณะๆ คือ เมื่อกำหนดรู้

^{๖๒} ขุ.ขุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๓-๑๐๔๔/๗๔๖-๗๔๗.

^{๖๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓-๔๒/๓๘-๔๐.

^{๖๔} พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๕๕.

^{๖๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๐/๙๕-๙๖.

อารมณ์ที่ ๑ เกิดขึ้นดับไป กำหนดรู้อารมณ์ที่ ๒ ก็เกิดต่ออารมณ์ที่ ๒ เกิดขึ้นดับไป อารมณ์ที่ ๓ ก็เกิดต่อแล้วก็ดับไป รู้ชัดตามความเป็นจริง ว่ารูปนามที่เป็นอดีต เป็นอนาคต และที่เป็นปัจจุบันก็ไม่เที่ยง^{๖๖} ชื่อว่า มีสัมมาทิฐิ มีความเห็นตรงในสัมมาสมมติที่เป็นเครื่องกำหนดหมายว่า อย่างนี้ไม่เที่ยงนั่นเอง มีความเกิดดับเป็นธรรมดา เมื่อรู้ชัดในปัจจัยเหตุเกิดแห่งรูปนาม ความดับแห่งรูปนาม เป็นผู้ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ ย่อมละราคานุสัยโดยประการทั้งปวง

ด้วยเหตุปัจจัยในรูปไม่เที่ยงทั้ง ๔ และเหตุปัจจัยนามที่ไม่เที่ยงทั้ง ๔ นั้น คือ ความเป็นจริงของธรรมชาติที่พระผู้มีพระภาคตรัสรู้ชอบได้ด้วยตนเอง^{๖๗} และนำมาพราสอนแสดงเหตุธรรมนั้นว่า ภิกษุทั้งหลาย จักขุ ไม่เที่ยง ในเหตุปัจจัยเพื่อความเกิดขึ้นแห่งจักขุก็ไม่เที่ยง จักขุที่เกิดจากเหตุปัจจัยที่ไม่เที่ยง ที่ไหนจักขุเที่ยงเล่า ฉะนั้น เมื่อมีเหตุปัจจัย คือ ความไม่เที่ยง ธรรมที่เป็นผลนั้น คือ ธรรมที่มีอยู่ทั้งธรรมภายในและธรรมภายนอกจะเที่ยงได้อย่างไร สภาพที่จักขุไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา^{๖๘}

สรุปได้ว่า วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอนิจจานุปัสสนา คือ กำหนดรู้ทั้งรูปนาม รูปก็คือเห็น รูป รูปเสียง คือได้ยิน รูปกลิ่น คือรู้กลิ่น รส คือรู้รส กาย คือรู้สิ่งที่ถูกต้อง นาม คือความเกิดขึ้นของนาม มีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งในอารมณ์หนึ่งๆ เป็นขณะจิตอันหนึ่งๆ กำหนดพิจารณารู้เห็นความเกิดดับมีอยู่ในปัจจุบัน จิตที่ดับไปหมดสภาพของจิตดวงนั้น หรือการพิจารณาเห็นรูปนามทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจไม่เที่ยง เป็นของที่หวั่นไหว เป็นของที่ผุพัง เป็นของที่ไม่ยั่งยืน มีความแปรผันเป็นธรรมดา มีความเสื่อมสิ้นถูกปัจจัยปรุงแต่งเป็นธรรมดาปัญญาพิจารณาดังนี้ ปัญญานั้นจึงละนิจสัญญา ความสำคัญผิดคิดว่าเป็นของเที่ยงเสียได้ การพิจารณารูปนามโดยอาการอย่างนี้เรียกว่า อนิจจานุปัสสนา

๓.๕ การปฏิบัติทุกขานุปัสสนาในอัมมัตตานิจสูตร

๓.๕.๑ ความหมายของทุกข์

ทุกขัง (ทุกข์) หมายถึง ชั้น ๕ ทั้งหมดเป็นปรมาตถ์ในสภาวะธรรม มีอยู่จริงเครื่องกำหนดชั้น ๕ ทั้งหมดซึ่งเป็นตัวทุกข์ เป็นเครื่องหมายของสังขตธรรมที่เป็นทุกข์ ชื่อว่า ทุกขลักษณะ ได้แก่ ไม่ความทนอยู่ไม่ได้ ต้องดับไป ยทนิจจํ ตํ ทุกขํ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์

ทุกข์ ภยภูเรน เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว “ภยภูเรน” เป็นทุกข์เพราะมีสภาพน่ากลัว แปลว่า สิ่งใดไม่เที่ยงมีความเปลี่ยนแปลง ทุกขณะ สิ่งนั้นควรเป็นของน่ากลัวโดยแท้^{๖๙} ถ้ามองว่า เหตุใดสิ่งนั้นจึงน่ากลัว ตอบว่า เพราะบุคคลไม่กลัวสิ่งนั้นด้วยกระทำความสนิทสนมคุ้นเคย รักษาให้เป็นอวัยวะของตนว่านี่ของเรา สิ่งนั้นย่อมบีบคั้นเบียดเบียนเขาเป็นนิจด้วยทุกข์ คือ การปรุงแต่ง หลายสิ่งหลายอย่างไม่มีที่สิ้นสุด หรือบีบคั้นด้วยทุกข์ คือ ความแปรปรวน ชื่อว่า ทุกข์ เพราะมีสภาพน่ากลัว

^{๖๖} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๘๘/๒๐๗.

^{๖๗} อ.ป.พ.จก. (ไทย) ๒๒/๕๓/๙๒.

^{๖๘} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๕๐/๑๗๕-๑๗๖., ส.สพ. ๑๘/๑๓/๑๑-๑๒.

^{๖๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) รจนา, วิปัสสนานัย เล่ม ๒, พระคันธสราวิวงศ์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๓๓.

เนื่องจากมีสภาพบีบคั้นอยู่เสมอด้วยทุกข์ต่างๆ^{๗๐} ความทุกข์ในปริยัติ ได้กล่าวไว้ในการปฏิบัติพึงทราบ ความในระหว่าง คำว่า ทุกข ทุกขลักษณะ ทุกขานุปัสสนา

รูปนามชั้น ๕ หรือกายใจที่มีสุขก็ตาม หรือไม่มีสุขก็ตามล้วนแต่เป็นทุกข์อยู่ด้วยกันทั้งสิ้น ทุกข์ เมื่อว่าโดยตามธรรมมาธิฐานก็มี ๓ อย่าง คือ

๑. ทุกขธรรม ธรรมที่เป็นทุกข์

๑.๑ ทุกขทุกข ทุกข์เพราะทนได้ยากทุกสิ่ง ทุกข์กายทุกข์ใจ กายอาการเป็นไปต่างๆ เช่น ปวดศีรษะปวดฟันเป็นแผลเจ็บไข้โรคต่างๆ เห็นกันอยู่ทุกวันนี้ ส่วนใจมีเสียใจ กลัวประสบภัยจากสิ่งที่ไม่ดี เป็นต้น ทุกข์ทั้งสองนี้เป็นทุกข์ที่ทนได้ยากทั้งสิ้น ดังนั้น จึงเรียกว่า ทุกขทุกข์

๑.๒ วิปริณามทุกข์ ทุกข์เพราะเปลี่ยนแปลงไปไม่หยุดหย่อน ได้แก่ สุขกายสุขใจ มีการเปลี่ยนแปลงไป ไม่คงที่ เช่น กายกระทบกับเย็น หรือกำลังมีสุขกายสุขใจเกิดขึ้น ครั้นสุขกายสุขใจนั้นหายไป ร้อนเกิดขึ้นมาใหม่ หรือสุขกายสุขใจที่เกิดขึ้นจากเห็น ได้ยิน ดมกลิ่น ลิ้มรสที่ดีๆ เหล่านั้น ได้รู้ได้เห็นอารมณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นมีแล้วก็หายไป สุขใจก็หายไปพร้อมกันในขณะนั้น เมื่อจะให้อยู่ต่อไป ก็ต้องมีการปรับปรุงเพิ่มเติมอยู่เสมอเพื่อให้ขาดสุขใจไป ด้วยเหตุนี้สุขกายสุขใจจึงเป็นวิปริณามทุกข์

๑.๓ สงขารทุกข์ ทุกข์เพราะจัดแจงปรุงแต่งความเกิดดับรูปนาม คือ กาย ใจ นามชั้น ๕ จิตใจชั่วขณะคิดนึกเกิดเป็นแสนโกฏีครั้ง ดับไปก็แสนโกฏีครั้ง รูปเกิดขึ้นมากกว่าแสนโกฏีครั้งก็ดับไปก็มากกว่าแสนโกฏีครั้ง การเกิดดับจะรู้เห็นได้ก็แต่ผู้เจริญวิปัสสนา หรือมีการศึกษาดีในความเป็นไปรูปนามชั้น ๕ เท่านั้น มีผู้รู้เห็นหรือไม่ก็ตามสภาวะรูปนาม เกิดดับตลอดไปอย่างไม่ขาดสาย รูปนามชั้น ๕ ทั้งหมด เป็นสังขารทุกข์ มีอยู่ ในสังขารธรรมทั่วไป ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิตเท่านั้น

๒. ทุกขลักษณะ เครื่องหมายเหตุ ที่ทำให้กำหนดรู้ทุกข์ รู้ได้ว่าเป็นทุกข์มี ๓ อย่าง คือ

๒.๑ ทุกขทุกขลักษณะ เครื่องหมายเหตุที่ทำให้รู้ได้ว่าเป็นทุกข์ทุกข คือ ทุกข์จริงๆ ได้แก่ อาการที่ทนได้ยาก ที่มีอยู่ภายในกายและใจ ขณะที่เสวยอารมณ์อยู่

๒.๒ วิปริณามทุกขลักษณะ เครื่องหมายเหตุที่ทำให้รู้ได้ว่าเป็นวิปริณามทุกข์ คือ ไม่ใช่ทุกข์จริง สิ่งที่ไม่มีความคงถึงทุกข์ชนิดนี้ ได้แก่ อาการไม่คงที่ของสุขสบายที่มีอยู่ภายในกาย และใจ ขณะที่เสวยอารมณ์อยู่

๒.๓ สงขารทุกขลักษณะ เครื่องหมายเหตุที่ทำให้รู้ได้ว่าเป็นสังขารทุกข์ คือ ทุกข์ที่ทั่วไปที่รู้ได้ยาก ได้แก่ อาการที่เกิดขึ้นแล้วดับไปติดต่อกันไม่ขาดสาย ไม่มีเทวดาพรหมให้เป็นไปแต่โดยธรรมชาติ ลักษณะในทุกข์ทั้ง ๓ นี้เป็นผู้ชี้ขาดลงไปว่าธรรมเหล่านี้เป็นทุกข์

๓. ทุกขานุปัสสนา เครื่องหมายเหตุที่ทำให้รู้ชัดแจ้งได้ว่าทุกข์รูปนามมี ๓ อย่าง คือ

๓.๑ ทุกขทุกขานุปัสสนา ปัญญาที่เห็นทุกข์ไม่ใช่เป็นทุกข์จริง

๓.๒ วิปริณามทุกขานุปัสสนา ปัญญาที่เห็นทุกข์ไม่ใช่เป็นทุกข์จริงไม่เป็นที่สนใจทุกข์

๓.๓ สงขารทุกขานุปัสสนา ปัญญาที่พิจารณาเห็นทุกข์ทั่วไปที่รู้ได้ยาก

^{๗๐} พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๙๒๕.

ในข้อ ๑ และข้อ ๒ ทุกขานุปัสสนาเทียม สังขารทุกขานุปัสสนาเป็นทุกขานุปัสสนาแท้ การรู้เห็นในทุกข์ทุกข์และวิปริณาทุกข์ เป็นการรู้เห็นที่เป็นบัญญัติอยู่ กิเลสประหาณได้ตั้งคพหวน ในสังขารทุกข์เป็นการรู้เห็นแห่งรูป นาม ชันธ์ ๕ ตามสภาวะอาการ รูปนาม ที่ชื่อว่าทุกข์ เพราะว่า ไม่เพียง รูปนามเป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับ^{๗๑} มีขราเป็นธรรมดา มีเจ็บไข้เป็นธรรมดา มีตายเป็นธรรมดา มีโสกะเศร้าเป็นธรรมดา มีร้องไห้เป็นธรรมดา มีคับแค้นใจเป็นธรรมดา และมี เศร้าหมองเป็นธรรมดา เป็นสภาพสามัญของสิ่งทั้งปวงโดยที่สัมพันธ์กับสภาพกาย และสภาพจิต อาการที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไปนี้เป็นทุกข์ลักษณะ รู้ชัดในทุกข์ว่าเกิดขึ้นแล้วอันเป็นเครื่องหมายที่รู้ได้ว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นทุกข์^{๗๒}

เมื่อมีจักขุ เพราะอาศัยจักขุ สุขและทุกข์ภายในจึงเกิดขึ้น ก็สิ่งใดไม่เพียง สิ่งนั้นเป็น ทุกข์มีความแปรผันเป็นธรรมดา สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นโดยความเกิดดับ เมื่อผู้ปฏิบัติ มาพิจารณาเห็นด้วยวิปัสสนาญาณ ย่อมเบื่อหน่ายในสังขารและทุกข์ คือ รูปนามนี้ การเบื่อหน่าย เช่นนี้ เป็นหนทางแห่งความบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสทั้งปวง^{๗๓}

สรุปได้ว่า การเจริญทุกขานุปัสสนา พิจารณาเนื่องๆ ในชั้น ๕ นั้นแหละเป็นธรรมที่เป็น ทุกข์ อาการบิดเบือน บีบคั้นที่เกิดดับตลอดเวลา ทุกข์ลักษณะนี้เห็นสังขารเป็นทุกข์ รูปนามตาม สภาวะธรรม ไม่มีบัญญัติเข้ามาเจือปนและสามารถประหาณกิเลสเด็ดขาดเป็นสมุจเฉตพหวนได้

๓.๕.๒ วิธีปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยทุกขานุปัสสนา

กำหนดรู้อยู่ในรูปนาม คือ อายตนะภายใน ๖ ความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ บังเกิดปรากฏแห่งจักขุ นี้เป็นทุกข์ ไม่เพียง จักขุปสาท เป็นต้นและจักขุวิญญาณที่น้อมจิตแล่นออกไปรับรู้ความรู้สึกนั้น ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ชัดในอารมณ์ปัจจุบันว่าสุข ทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์เกิดขึ้นแก่ตน เห็นการเบียดเบียน ตั้งอยู่ไม่ได้ อาการเกิดดับที่เป็นไปใน รูปนาม โดยไม่ขาดสายในทวารทั้ง ๕ และหทยวัตถุ ๑ ในสิ่งที่ดับ ไปโดยตัวมันเอง สิ่งใดไม่เพียง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ คือ รู้ชัดในอารมณ์ที่เกิดขึ้นเป็นสุข หรือทุกข์ หรือมิใช่ สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นด้วยความพอใจ หรือไม่พอใจ ในสิ่งที่รับรู้อารมณ์ขณะนั้นเป็นครั้งแรกนั้น ต่อมา ภายหลังสิ่งที่รู้อารมณ์ใดๆ นั้น ที่ผู้ปฏิบัติกำหนดรู้นั้นหายไป ย่อมสามารถเห็น ทุกข์ลักษณะนี้ คือ การ ที่ตั้งอยู่ไม่ได้ อารมณ์ใดๆ ที่พอใจหรือไม่พอใจ แต่รู้ด้วยการพิจารณาเห็นโดยความเป็นสังขารธรรมรูป นามไม่เกี่ยวกับความรู้สึกอารมณ์ที่เป็นสุข หรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่มีอยู่ในขณะนั้นก็รู้ถึงสภาพ จิตที่เกิดอาการเห็นที่พอใจหรือไม่พอใจ หรืออาการได้ยินที่พอใจหรือไม่พอใจ เป็นต้น ที่ดับหายไป แม้ ต่อมาอารมณ์ใดๆ ที่หายไปก็เกิดอีกแล้วก็หายไปมีอยู่ต่อเนื่องๆ ไม่ขาดสาย ย่อมรู้เห็นอยู่เนื่องๆ ในอาการเกิดดับในปัจจุบัน ขณะที่กำหนดรู้ด้วยมีสติ กำหนดรู้ชัดแจ้งเห็นในสังขารทุกข์และสังขาร ทุกข์ลักษณะ เห็นความสืบเนื่องต่อเนื่องของอารมณ์นั้นไม่ขาดสาย

^{๗๑} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ) ศาสตราจารย์พิเศษ ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D. อริยวงสปฏิปาทา ปฏิพาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗), หน้า ๑๑๔.

^{๗๒} พระภัทททันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุญาณจริยะ, ๑๐๐ปี อัครมหาภิกษุญาณ จริยะ, หน้า ๙๑-๙๔.

^{๗๓} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถะโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน ปริเฉทที่ ๙ เล่ม ๒, หน้า ๕๙.

เมื่อเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้นย่อมหน่ายในทุกข์ นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในรูปนาม ในเวทนา สัญญา สังขาร พิจารณาเห็นทุกข์ในวิญญาน สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ เราารู้แล้ว เห็นแล้ว ทราบแล้ว ทำให้แจ้ง แล้ว ถูกต้องแล้วด้วยปัญญา สภาวะที่ทนได้ยากแห่งทุกข์ที่เราไม่รู้ ไม่เห็น ไม่ทราบ ไม่ทำให้แจ้ง ไม่ถูกต้องแล้วด้วยปัญญาไม่มี เห็นความไม่เที่ยงละอนิจจสัญญาได้ เห็นความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญา ได้^{๗๔} ความสำคัญผิดว่ารูปนามเป็นตัวเป็นตน จึงละสักรายทมิฬ^{๗๕} ย่อมเบื่อหน่าย ไม่ยินดี ย่อมคลาย กำหนด ไม่กำหนด ย่อมทำราคะให้ดับ ไม่ให้เกิด ย่อมสละคืน ไม่ยึดถือ สิ้นไปแห่งกิเลส ผู้วางเฉยใน สังขารอนุโลมญาณพิจารณาเห็นเนื่องๆ ไม่เที่ยง พิจารณาเห็นเนื่องๆ ในอาการที่เป็นทุกข์ เมื่อตั้งอยู่ อย่างนี้ก็ถึงความเป็นวิโมกข์ มีสมาธิแก่กล้า จิตตั้งมั่น มีสติ มนสิการโดยความเป็นทุกข์ ผู้มาก ด้วยปัสสัทธิ ย่อมได้เฉพาะอัปปนิหิตวิโมกข์ที่มีสังขารเป็นอารมณ์ที่สุดของอริยมรรค มีโคตรภูญาณ ทำนิพพานให้เป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว โดยอาการหาที่ตั้งมิได้ ตัดขาดได้แล้วทำให้สงบระงับเกิดขึ้นอีก ไม่ได้เผาด้วยไฟ คือ ญาณแล้วเรียกว่า เป็นผู้ไม่มีความทุกข์^{๗๖}

สรุปได้ว่า การปฏิบัติวิปัสสนากฎาด้วยทุกขานุปัสสนา คือ การพิจารณารูปนามต่างๆ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพราะเต็มไปด้วยความเบียดเบียนเดือดร้อนถูกปรุงแต่งการพิจารณาทั้งใน อดีตและอนาคตเต็มไปด้วยความทุกข์ต้องแตกดับ มีอาการเกิดดับที่เป็นไปในรูปนาม โดยไม่ขาดสาย สิ่งดับไปโดยตัวมันเอง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ คือ รู้ชัดในอารมณ์ที่เกิดขึ้นที่เป็นสุข หรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นด้วยความพอใจ หรือไม่พอใจ รูปนามในปัจจุบันซึ่งเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดความเบื่อหน่าย คลายสัญญาวิปลาสว่ารูปนามเป็นสุขเสียได้ การพิจารณารูปนามเป็นทุกข์ เพราะ อาการอย่างนี้ เรียกว่า ทุกขานุปัสสนา

๓.๖ การปฏิบัติอนัตตานุปัสสนาในอรรถัตตานิจจสูตร

๓.๖.๑ ความหมายของอนัตตา

อนัตตา แปลความว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญานเหล่านี้ไม่ใช่อัตตา ชื่อว่า อนัตตา อธิบายว่า ธรรมารูป นามธรรม ย่อมไม่เป็นสาระทุกๆ ขณะ ย่อมไปสู่ความดับ เมื่อปราศจาก ชีวิต อุสมาคเตโช วิญญานทั้ง ๓ นี้แล้ว รูปที่ใช้การสักอันหนึ่งก็ไม่ได้ ในแผนปิณฑูปมัม รูป รูปเหมือน ต่อมม่น ส่วนนามก็เหมือนกัน กระทบหรือจับไม่ได้ ในเวทนา สัญญาเหล่านี้ ไปใช้การสิ่งใดก็ไม่ได้ เกิดแล้วดับสูญไป ห้ามไม่ให้เกิดหรือดับก็ไม่ได้ เพราะฉะนั้น เรียกว่า อนัตตาความหมายอนัตตา ในปริยัติเชิงปฏิบัติ พึงทราบความในระหว่าง คำว่า “อนตตา อนตตลกขณ อนตตานุปัสสนา”^{๗๗}

ชื่อว่า อนตตา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ว่า ยัม ทุกขัม ตทนตตตา ปน วจนโต ตเทว ขนธปญจกัม อนตตตา กสมมา อวสวตตนโต รูปนาม ขันธ ๕ ชื่อว่าอนัตตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็น อนัตตา เพราะรูปนาม ขันธ ๕ ไม่อยู่ในการบังคับบัญชาของผู้ใดทั้งสิ้น

^{๗๔} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๖/๔๗๙., พ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒.

^{๗๕} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๖๖/๒๐๐.

^{๗๖} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๔๗/๑๙๘.

^{๗๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถะโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน** หน้า ๖๒-๖๕.

ชื่อว่า อนัตตลักษณะ แปลว่า อาการที่ไม่เป็นไปในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใดทั้งสิ้น อนัตตลักษณะ คือ เครื่องหมายของธรรมทั้งปวงที่ไม่ใช่อัตตา คำว่า อนัตตลักษณะ ได้แก่ ความไม่มีแก่นสารสาระปราศจากตัวตน เรา เขา ที่จะบังคับบัญชาให้ได้ เป็นไปตามความต้องการ แสดงไว้ใน อนัตตา อสารถุณ ธรรมทั้งปวงนั้นแหละ เป็นเครื่องหมายให้รู้จำได้ว่า ชื่อว่าอนัตตลักษณะ

ชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา การกำหนดรู้เห็นรูป นาม ที่เป็นอนัตตาอยู่เนื่องๆ จนอนัตตลักษณะปรากฏชื่อว่า อนุปัสสนา หรืออีกนัยหนึ่ง การกำหนดรู้เห็นความไม่มีแก่นสารปราศจาก เรา เขา ที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการของผู้ใดอยู่เนื่องๆ ชื่อว่า อนัตตานุปัสสนา^{๗๘}

สรุปได้ว่า อนัตตานุปัสสนา คือ การกำหนดรู้เห็นรูป นาม สามารถแยกอาการที่เห็นนั้นเป็นส่วนต่างหากจากอาการอื่นๆ ได้ชัดเจน คือ พิจารณาเห็นอย่างเดียวนั้น แสดงว่าชนสัญญาถูกทำลายเป็นเหตุให้อนัตตลักษณะปรากฏขึ้นตามธรรมชาติตามสภาพที่เป็นจริงที่เป็นอนัตตาอยู่เนื่องๆ บังคับบัญชาไม่ได้ เห็นความแตกสลายของสิ่งทั้งปวงไม่มีแก่นสาร

๓.๖.๒ วิธีปฏิบัติวิปัสสนากาวนาด้วยอนัตตานุปัสสนา

เมื่อกำหนดรู้เห็นวิจิตรที่เกิดก่อนและวิจิตรที่เกิดทีหลังขณะปฏิบัติ เช่นในระยะเวลาที่ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ในรส เหล่านั้น ขาดลงเป็นตอนๆ ในสิ่งทั้งปวงมีเกิดเป็นธรรมดา จักขุมีความเกิดเป็นธรรมดา รูป ฯลฯ จักขุวิญญาณ ฯลฯ จักขุสัมผัสมีความเกิดเป็นธรรมดา แม้ความเสวยอารมณ์รู้ที่เป็นสุข หรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็มีความเกิดเป็นธรรมดา^{๗๙} รู้ว่าทั้งรูปและนามต่างอาศัยซึ่งกันและกันเกิด แต่ทั้งรูปและนามไม่เที่ยงโดยเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นดับเองในตัวเอง และเพราะมีความเกิดขึ้น และเสื่อมไปมีความเป็นอย่างอื่น (ชรา) หรือเพราะมีแล้วไม่มี หรือความวิการแห่งอาการ คือ เห็นความไม่มีแก่นสารปราศจาก เรา เขาที่จะบังคับบัญชาให้เป็นไปตามความต้องการของเรา ลักษณะแห่งความเป็นอนัตตา

จักขุเป็นอนัตตา เธอพึงละความพอใจในจักขุนั้น รูปเป็นอนัตตาเธอพึงละความพอใจในรูปนั้นจักขุวิญญาณ จักขุสัมผัส เพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัย ฯลฯ มโน ธรรมารมณ์มโนวิญญาณ มโนสัมผัส แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยเป็นอนัตตา เธอพึงละความพอใจในความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือเป็นทุกข์หรือสุขมิใช่ทุกข์ ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัย สิ่งใดเป็นอนัตตาเธอพึงละความพอใจในสิ่งนั้น^{๘๐}

ในการปฏิบัติเจริญสมาธิ จิตไม่ฟุ้งซ่านในเอกัคคตา มีจิตตั้งมั่นพิจารณาว่าไม่เที่ยงนั้นแหละว่าไม่เที่ยง รูปนามที่กำหนดเห็นนั้นเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่มีใครๆ บังคับให้เป็นไปตามที่ตนต้องการ ย่อมเข้าใจอย่างชัดเจนว่า ตัวตนไม่มีจริง เพราะพบเพียงรูปนามในปัจจุบันที่เกิดขึ้น และดับไปอย่างรวดเร็วอยู่เนื่องๆ^{๘๑} เมื่อญาณที่สมาธิแก่กล้าพิจารณาในความว่างเนื่องๆ ไป รู้อารมณ์ไม่รับ

^{๗๘} พระสังฆมณฑลสังฆราช อัมมาจริยะ, ปรมัตถะโชติกะ วิปัสสนากรรมฐาน หน้า ๒๗-๖๕.

^{๗๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๓/๓๘.

^{๘๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๖๔/๑๙๙.

^{๘๑} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสสมมหาเถระ) ศาสตราจารย์พิเศษ ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D. อริยวังสปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, หน้า ๑๔๕.

อารมณ์ วางจากอารมณ์ เห็นอนิจจังอารมณ์ รู้แจ้งอนัตตาไม่มีความปรารถนา อารมณ์ว่างเปล่า^{๘๒} อารมณ์เป็นสัจจะวิโมกข์ จิตหลุดพ้นดีแล้ว^{๘๓} เพราะไม่มีอารมณ์ในสังขตธรรม ไม่ใช่ใจอารมณ์ใน ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นว่ารูปรูปนามไม่มีการบังคับบัญชาปัญญา^{๘๔} เห็นว่างเปล่า หรืออนัตตานุปัสสนา คือ ปัญญา^{๘๕} เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน ย่อมละความยึดมั่นว่าเป็นตัวตน วางจากตน วางจากสิ่งที่ตนวาง จากความเป็นของเที่ยง^{๘๖}

สรุปได้ว่า ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาด้วยอนัตตานุปัสสนา คือ ธรรมทั้งปวงย่อมปรากฏขึ้น ในขั้น ๕ เป็นอนัตตาย่อมรู้แจ้งชัดว่า รูปนามของเราย่อมมี แล้วไม่มี อย่างเป็นอย่างนั้นเลย อย่าเกิด ดับเลย แต่เพราะเหตุปัจจัยรูปนามไม่เที่ยง เป็นทุกข์ จะไม่เป็นไปเช่นนั้นย่อมมิได้เลย จักขุว่างจาก อัตตา หรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยรูปว่างจากอัตตา หรือจากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา จักขุสัมผัสว่างจากอัตตา จากสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา อารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นก็เช่นนั้น ได้แก่ การ พิจารณาเห็นรูปนามทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจเป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัวตน ไม่เป็นไปตามใจของใครๆ ทั้ง ในอดีตและอนาคต ไม่ใช่ตัวตน โดยความเป็นอย่างอื่นเป็นของแตกสลายเป็นของว่างเปล่าเป็นของสูญ และหาแก่นสารไม่ได้ วิปัสสนากัมมัฏฐานพิจารณาโดยลักษณะ ก็จะละสัญญา คือ ความสำคัญผิดคิด ว่าเป็นตัวตนเราเขาเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้ เรียกว่า อนัตตานุปัสสนา

๓.๗ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอายตนะภายใน ๖ ในอัมมัตตานิจสูตร

๓.๗.๑ สภาธรรมอายตนะภายใน ๖

อัมมัตตะ คือ ที่มีอยู่ภายในของบุคคล อายตนะภายในมี ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นรูป ๕ เป็นนาม ๑ คือ ใจ เป็นทั้งรูปทั้งนามมี ๑ คือ อัมมัตตะ นี้ได้แก่ เจตสิก ๕๒ สุขุมรูป ๑๖ นิพพาน ๑ เจตสิกกับนิพพาน เป็นนาม สุขุมรูป ๑๖ เป็นรูป^{๘๗}

อนิจจัง ชื่อว่าไม่เที่ยง อาการที่มีแล้วก็ไม่มี และเพราะมีความเกิดขึ้นและความเสื่อมไป เพราะเป็นของเป็นไปอยู่ชั่วคราว เพราะมีความแปรปรวนเป็นที่สุด เพราะปฏิเสธความเที่ยง^{๘๘}

อัมมัตตานิจ คือ อายตนะภายใน ๖ มีจักขุ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

อายตนะภายใน ๖ คือ เป็นที่อยู่อาศัยของรูปและนาม และนามอาศัยเกิดขึ้นในที่นี้เป็น ที่เกิดของจิตกับเจตสิก ชื่อว่า จักขุวิญญาณที่ประชุมแห่งเหตุปัจจัย เช่น ตาเห็นรูปครั้งหนึ่งต้องประชุม พร้อมกันด้วยเหตุ ๔ อย่างคือ จักขุปสาท รูปารมณ์ แสงสว่าง และมนสิการ หูได้ยินก็ต้องประชุม พร้อม ๔ อย่างโดยในทำนองเดียวกัน คือ โสตปสาท สัทธารมณ์ ช่องว่าง และมนสิการ จมูกได้กลิ่นก็ ต้องประชุมพร้อมกันด้วยเหตุ ๔ เป็นต้น อายตนะนี้ ที่ทำให้สังขารทุกข์เกิดขึ้น สัตว์ทั้งหลาย

^{๘๒} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๙/๔๔๙-๔๕๐.

^{๘๓} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๕๖/๑๙๓.

^{๘๔} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๕๖/๔๒๘.

^{๘๕} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อัมมาจริยะ อัคคมหากัมมัฏฐานาจริยะ, ๑๐๐ปี อัคคมหากัมมัฏฐานา จริยะ, หน้า ๙๔๐.

^{๘๖} ส.นิ.อ. (ไทย) ๑๒๒/๔๙๓.

พากันหลงจมอยู่ในวิญญูสงสารไม่รู้จักหนทางไปสู่มรรค ผล นิพพาน มีความมืดมน เพราะอวิชชาหุ้มห่อ ก็เพราะอาศัยอายตนะเป็นเหตุ

ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา บุคคลผู้ที่บรรลุมรรค ผล ไม่จำเป็นต้องหยั่งเห็นรูปนาม ในลักษณะเดียวกัน และไม่จำเป็นต้องรู้เห็นรูปนามทั้งหมด ตามที่มีในพระไตรปิฎกที่ได้พรรณนาไว้ เพราะแต่ละคนมีบารมี และการสั่งสมต่างกัน ซึ่งการหยั่งเห็นด้วยญาณที่เหมาะสมกับตนเพียงบางส่วนแล้วย่อมบรรลुพระนิพาน ในคัมภีร์สหายนัยสงยุต กล่าวถึง ภิกษุรูปหนึ่งถามภิกษุรูปหนึ่งถามว่า บุคคลหยั่งเห็นอย่างไร จึงมีด้วยเหตุเพียงใด จึงมีทัศนะหมดจดดี ซึ่งได้แสดงคำตอบของพระอรหันต์ ๔ รูป ที่กล่าวถึงการปฏิบัติของตนไว้อย่างต่าง ๆ กันตามลำดับ คือ

รูปที่ ๑ กล่าวตอบ เพราะรู้ชัดถึงความเกิดขึ้นและดับไปของอายตนะภายใน อันเป็นเหตุเกิดแห่งผัสสายตนะ ๖ ประการตามความเป็นจริง ด้วยเหตุรู้เห็นได้หมดจดดีด้วยการหยั่งรู้เพียงเท่านี้

รูปที่ ๒ กล่าวตอบ เพราะรู้ชัดถึงความเกิดขึ้นและดับไปของอุปาทานขันธ ๕ ประการตามความเป็นจริง ด้วยเหตุรู้เห็นได้หมดจดดีด้วยการหยั่งรู้เพียงเท่านี้

รูปที่ ๓ กล่าวตอบ เพราะรู้ชัดถึงความเกิดขึ้นและดับไปของมหาภูตรูป ๔ ประการตามความเป็นจริง ด้วยเหตุรู้เห็นได้หมดจดดีด้วยการหยั่งรู้เพียงเท่านี้

รูปที่ ๔ กล่าวตอบ สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งทั้งปวงมีความดับไปเป็นธรรมดาตามความเป็นจริง ด้วยเหตุรู้เห็นได้หมดจดดีด้วยการหยั่งรู้เพียงเท่านี้

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้เปรียบเทียบการตอบทั้ง ๔ รูปเหมือนดัง ต้นทองกวาวว่า เป็นดังที่เขาเห็น การเห็นของสัตบุรุษนั้นผู้เชื่อแล้วเป็นอันถูกต้องโดยประการใดๆ สัตบุรุษเหล่านั้นก็ได้ตอบโดยประการนั้นๆ พระพุทธองค์ได้อธิบายว่า มี ๖ ประการนี้ คือ “อายตนะภายใน ๖” มีนายประตูปผู้เป็นบัณฑิตมีความเฉียบแหลมมีปัญญา คือ “สติ” มีผู้ดูแลอนุญาตที่จะให้รู้จักให้เข้าไปในเมือง คือ การเจริญสมาธิ “สมณะและวิปัสสนา” และผู้เป็นใหญ่ คือ “วิญญาน” นั่นเอง^{๘๗}

สรุปได้ว่า รูปที่ ๑ คือ การกำหนดรู้อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มิได้กำหนดรู้อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และธรรมารมณ์ แม้ในอายตนะภายในก็กำหนดรู้รูป ๕ อย่าง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย มิได้กำหนดรู้รูปอย่างอื่นและกำหนด รู้นามธรรม คือ จิตเท่านั้นไม่กำหนดรู้เจตสิก การกำหนดรู้อายตนะภายในนี้ จัดเป็นการกำหนดอายตนะภายนอกโดยปริยายผู้กำหนดรู้ได้อย่างนี้ จึงเป็นผู้เจริญ “สติ” รู้เท่าทันรูปนามทั้งหมด

๓.๗.๒ การกำหนดรู้สภาวะความเป็นจริงของรูป นามทางอายตนะ ๖

ฉ วิญญาณ (จิต) เรียกว่า “จกขุวิญญาณ” ได้แก่ ความรู้สึกอาศัยตา วิญญาณที่เป็นกุศลวิบาก หรืออกุศลวิบาก อันอาศัยจักขุประสาท (ความใส) เป็นต้น ในอายตนะทั้งปวงกันนี้ จกขุสมผัสโส คือ ความถูกต้องอาศัยตา แม้ในโสตสัมผัสเป็นต้น ก็มีนัยนี้ มโนสมผัสโส ได้แก่ สัมผัสทั้งปวงชื่อว่า มโนสัมผัส จกขุสมผัสสา^{๘๘} คือ เวทนาที่เกิดแต่ความถูกต้องอาศัยตา เป็นต้น โดยนัยนี้เรียกว่า “นามอาหาร” ช่วยอุดหนุนแก่นามกายให้เกิดขึ้นและให้ตั้งอยู่ได้เป็นระเบียบ ข้อนี้อุปมา เหมือนบ้าน

^{๘๗} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๕/๒๕๕-๒๕๕.

^{๘๘} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๔-๓๑๐/๒๕๕.

ที่จะตั้งอยู่ได้ก็ต้องอาศัยเสาเป็นเครื่องค้ำจุนอยู่ ฉะนั้น รูปธรรมมีอาหารต่างๆ คือ ข้าว น้ำ เป็นต้น นามธรรมมีอาหาร คือ ผัสสะ มโนสัญญาเจตนา วิญญาณ ทั้ง ๓ นี้ เป็นเสาค้ำจุน รูปธรรมนามธรรมจึงเกิดขึ้นได้และดำรงอยู่ได้^{๘๙}

คำว่า รูปสณฺหา คือ สัญญาที่เกิดขึ้นยึด “รูป” ให้เป็นอารมณ์บังเกิดขึ้น.

คำว่า รูปสณฺหาเจตนา คือ ความจงใจที่เกิดขึ้นยึดรูปเป็นอารมณ์^{๙๐}

“นามะ” นามธรรมนี้ เรียกทั่วไปว่า จิต นามที่มีสภาพ “รับรู้” ซึ่งเรียกว่า จิตหรือ วิญญาณ ได้อาศัยรูปเป็นที่เกิด ทำหน้าที่รับรู้ ซึ่งอาการความเป็นไปตามอารมณ์ต่างๆ ดังนั้น ชื่อว่า จักขุก็ดี ชื่อว่า จักขุประสาทรูปก็ดี จักขุทวาร ได้แก่ จักขุประสาทรูป (ความใสมีอยู่) เป็นที่อาศัยและรองรับ จิต เจตสิก ที่เรียกว่า จักขุวิญญาณ เจตสิก ในอายตนะที่เลือกกันยเดียวกัน ซึ่งกล่าวเป็นสมมุติบัญญัติ ไม่ใช่ปรมาตม โดยความจริงจิตเจตสิกเกิดขึ้นโดยอาศัยอายตนะภายใน ^{๙๑}

อายตนะภายใน ๖ เหล่านี้ ต่างก็มีหน้าที่ของตนๆ ในการเห็น ได้ยิน เป็นต้น

การเห็น	ย่อมอาศัยจักขุประสาท เห็นจักขุ (รูป) เป็นที่ รับรู้ ซึ่งการเห็น
การได้ยิน	ย่อมอาศัยโสตประสาท ยินเสียง (รูป) เป็นที่ รับรู้ ซึ่งการได้ยิน
การได้กลิ่น	ย่อมอาศัยฆานประสาท ดมกลิ่น (รูป) เป็นที่ รับรู้ ซึ่งการได้กลิ่น
การลิ้มรส	ย่อมอาศัยชีวหาประสาท ลิ้มรส (รูป) เป็นที่ รับรู้ ซึ่งการรสนั้นๆ
การถูกต้องสัมผัส	ย่อมอาศัยกายประสาท เย็น ร้อน(รูป) เป็นที่ รับรู้ ซึ่งการถูกต้องสัมผัส
ความนึกคิด(นาม)	ย่อมอาศัยหทยะ วัตถุ (รูป) เป็นที่ รับรู้ เสวยอารมณ์ (เวทนา)

ในบางขณะผู้ปฏิบัติยังเข้าใจอุปาทายรูป (รูปละเอียดที่อาศัยรูปหยาบเกิดขึ้น) คือ

สี	เป็นสิ่งที่ถูกเห็น	และจักขุประสาทเป็นรูปใสที่เห็นสีได้
เสียง	เป็นสิ่งที่ถูกได้ยิน	และโสตประสาทเป็นรูปใสที่ได้ยินเสียง
กลิ่น	เป็นสิ่งที่ถูกรับรู้	และฆานประสาทเป็นรูปใสที่ดมกลิ่น
รส	เป็นสิ่งที่ถูกรับรู้	และชีวหาประสาทเป็นรูปใสที่ลิ้มรส
เย็น ร้อน ฯ	เป็นสิ่งที่ถูกกระทบ	และกายประสาท เป็นรูปใสที่กระทบสัมผัส
หทยวัตถุ	เป็นที่อาศัยของความคิดนึก ^{๙๒}	

การที่รู้ได้จากการเห็น (สี) การได้ยิน การได้กลิ่น การได้รส นั้นความจริงเป็นการรับรู้ที่เป็นส่วนแคบกว่า เพราะอายตนะ ๖ ต่างย่อมทรงไว้เฉพาะซึ่งหน้าที่ของตนเท่านั้น ส่วนการถูกต้องสัมผัสนั้นมีขยายการรับรู้มากกว่าสามารถรู้ถึงความเป็นไปการถูกต้องสัมผัสจากทุกส่วนของร่างกาย

^{๘๙} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ วจนา, คัมภีร์มหาปัฏฐาน (ปัจจุยโชติกะ สาธิปายะ สรูปตณิสสยะ), พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๙), หน้า ๔๐๒.

^{๙๐} ที.ปา.อ. (ไทย) ๓๐๔/๓๑๐.

^{๙๑} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, ปรมัตถะโชติกะ คู่มือการศึกษา ปริจเฉทที่ ๓ และ ๗, (กรุงเทพมหานคร: นำอักษรการพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๔๒.

^{๙๒} พระโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ) วจนา, วิปัสสนานัย เล่ม ๒, พระคันธสาราภังค์ แปลและเรียบเรียง, หน้า ๘๐.

นอกจากนี้ความรู้ในการนึกคิดต่างๆ ซึ่งได้อาศัยหัวใจ (หทัยรูป) เป็นที่เกิด ก็จัดเป็นนามเหมือนกัน ดังนั้น การรับรู้ในทุกสิ่งทุกอย่างนั้น คือ นามไม่ใช่รูป รูปย่อมไม่รู้สึกละเลย^{๙๓}

ผู้ปฏิบัติไม่อาจเห็นรูปนามพร้อมกันทั้ง ๒ ได้ เห็นกับรับรู้ เป็นคนละอย่าง โดยทั่วๆ ไม่ได้เข้าใจความเป็นจริงนี้ จึงมีความยึดมั่นว่าจักขุกับเห็นเป็นอันเดียวกันหรือส่วนเดียวกันและเห็นนั้นก็สำคัญว่า ตน (เรา) เห็นด้วย โดยแท้จริงจักขุกับเห็นนั้นเป็นคนละอันหรือคนละส่วน เพราะมีจักขุให้เห็น จึงได้เห็นและในการเห็นนั้นไม่มีบุคคล สัตว์ เลย ฯลฯ เพราะในทุกๆ ขณะที่เกิดการเห็นนั้น ย่อมประกอบด้วยรูป คือ จักขุปสาท กับนาม (จิต) คือ การรับรู้ในการเห็น เพียง ๒ สิ่งนี้เท่านั้น แต่ยังมีภาพที่ให้เห็น คือ อารมณ์ ภาพนี้บางทีก็เกิดขึ้นภายใน บางทีก็เกิดขึ้นภายนอก แต่เมื่อรวมเข้าด้วยกันแล้ว ขณะที่การเห็นย่อมบริบูรณ์ด้วยทั้ง ๒ คือ จักขุปสาท ซึ่งจัดว่าเป็นรูป หรืออีกนัยหนึ่งอารมณ์ ซึ่งจัดเป็นรูปเหมือนกัน

สรุปได้ว่า ความเป็นจริงของรูปนาม คือ รูปทั้ง ๒ นี้กระทบกันเกิดขึ้นเป็นความรู้ซึ่งเรียกว่า นาม จักขุปสาทและภาพนั้นไม่มีความรู้สึกใดๆ เลยหากแต่ทำหน้าที่ให้นามได้เห็นในทุกๆ ขณะที่รูปทั้ง ๒ กระทบกัน ขณะที่เห็น ย่อมมีเพียงรูป ที่ไม่มีความรู้สึกใดๆ กับนามที่รู้ มีเพียง ๒ อย่างนี้เสมอเท่านั้น

๓.๗.๓ อายุตะนะ ๖ ขึ้นสู่วิปัสสนาญาณ

จักขุเป็นทวารของผัสสะ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ชั่วขณะ จักขุจึงเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่างที่รู้แล้วกำหนดรู้ รู้ชัดแล้ว แล้วละ รู้ชัดว่าละแล้ว รูปเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง ที่รู้แล้ว กำหนดรู้ รู้ชัดแล้ว แล้วละ จักขุวิญญาณเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง ที่รู้แล้ว กำหนดรู้ แล้วละ จักขุสัมผัสเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่างที่กำหนดรู้ แล้วละ ฯลฯ มโนสัมผัสเป็นสิ่งที่ควรรู้อย่าง กำหนดรู้การเห็นต้องอาศัยจักขุและรูปเกิดจักขุวิญญาณจึงเกิด เมื่อประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ เจตสิก ชื่อว่า ผัสสะเกิดขึ้น เรียกว่าจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยที่เกิด เพราะจักขุสัมผัสเป็นเหตุอย่างนี้ ชื่อว่าเวทนา ๓ มีทุกข์ มีสุข มีไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์เกิดขึ้น^{๙๔} เพราะสัมผัสที่เป็นปัจจัย รูปสัญญา คือ (ตณฺหา) อารมณ์ที่เกิดเป็นสุขหรือเกิดทุกข์หรือเกิดไม่ใช่สุขมิใช่ทุกข์เกิดขึ้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้น ที่ตั้งอยู่ขณะๆ เป็นทุกข์แล้วดับไป ความสงบระงับ ความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งมโน (ผัสสะ) นี้ เป็นความดับแห่งทุกข์ เป็นความสงบระงับแห่งโรค เป็นความปรากฏแห่งชราและมรณะ^{๙๕} ผัสสะนี้เป็นเหตุมูลรากที่สำคัญมีปัจจัยรูปภายนอก คือ อารมณ์ปัจจุบันที่กำหนดรู้ ดังนี้

จักขุสัมผัส	กระทบตา	ตาผัสสะรูป	จักขุวิญญาณ	กำหนดรู้เห็นหนอ
โสตสัมผัส	การกระทบหู	หูผัสสะเสียง	โสตวิญญาณ	กำหนดรู้ได้ยินหนอ
ฆานสัมผัส	การกระทบจมูก	จมูกผัสสะกลิ่น	ฆานวิญญาณ	กำหนดรู้ได้กลิ่นหนอ
ชีวหาสัมผัส	การกระทบลิ้น	ลิ้นผัสสะรส	ชีวหาวิญญาณ	กำหนดรู้รสหนอ
กายสัมผัส	การกระทบกาย	กายผัสสะโผฏฐัพพะ	กายวิญญาณ	กำหนดรู้เย็น ร้อนฯ
มโนสัมผัส	การกระทบใจ	ใจผัสสะธรรมารมณ์	มโนวิญญาณ	กำหนดรู้อารมณ์ ๖

^{๙๓} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ ฉัมมาจริยะ อัคคมหากัมมัฏฐานาจริยะ, ๑๐๐ ปี อัคคมหากัมมัฏฐานาจริยะ, หน้า ๒๒๙.

^{๙๔} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕/๒๓., ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๑๓/๑๒๖.

^{๙๕} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๓๑๒/๓๒๘.

ผู้ปฏิบัติเมื่อเข้าถึงกังคานุปัสสนา ย่อมเห็นในความไม่เที่ยง ไม่เห็นความเที่ยง เห็นโดยความทุกข์ ไม่เห็นความเป็นสุข เห็นความเป็นอนัตตา ไม่เห็นความเป็นอัตตา เห็นแต่อาภรณ์กำหนดรู้แล้วดับไป หายไป สังขารที่เป็นอดีต และที่เป็นอนาคต เห็นแจ้งในความเสื่อมไปเป็นลักษณะ ย่อมรู้ชัดในความสิ้นไป ความเสื่อมไป ความว่างเปล่า เป็นผู้ฉลาดในอนุปัสสนา ๓ และวิปัสสนา ๔ จิตไม่หวั่นไหว เพราะมีปัญญารู้ชัดสภาวะธรรม ปัญญาในการพิจารณาอาภรณ์แล้วพิจารณาเห็นความดับไปตามความเป็นจริง^{๙๖} หลักธรรมที่สนับสนุนการรู้แจ้งใน มรรค ผล มีดังนี้

๑. สติปัฏฐาน ๔ ได้แก่ สติ คอยจับอาภรณ์ ระลึกรู้ แล้วตั้งมั่นและเป็นเครื่องรักษาจิตไม่ประมาทและสตินี้ ได้มีแล้วแก่เรา เพื่อประโยชน์แก่การรักษาจิตและมรรค ผล^{๙๗}

๒. สัมมปธาน ได้แก่ วิริยเจตสิก ด้วยการอาศัยอายตนะ รูปนามนั้นเป็นเหตุแห่งความพยายาม ซึ่งต้องเป็นวิริยะอย่างแรงกล้า ในวิถิจิตกุศลขณะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นเจริญยิ่งขึ้น อุกุศลที่ยังไม่เกิดไม่ให้เกิดและละอกุศลที่เกิดอยู่

๓. อิทธิบาท ๔ เหตุให้ถึงผลสำเร็จใน ฌาน มรรค ผล อภิญญา คือ ๑) ฉันทิทธิบาท เห็นคุณค่าเป็นจุดหมายเต็มใจกระทำ ๒) วิริยิทธิบาท เกิดกำลังใจให้สำเร็จ ๓) จิตติทธิบาท เห็นความสำคัญของสิ่งที่กำหนดอยู่ ๔) วิมังสีทธิบาท มนสิการทำให้มีเหตุผลต่องานให้สำเร็จให้เกิดปัญญาสมาธิเกิดขึ้นตรงต่อกัน ในแต่ละข้อก็ส่งต่อเนื่องกันจึงเป็นความสำเร็จ

๔. อินทรีย์ ๕ สัทธินทรีย์ของคนกล้า วิริยินทรีย์ประกอบจิตรักษาอาภรณ์กัมมัญฐานไม่ให้ตกไปสู่นิรวณ สตินทรีย์ สติเครื่องระลึกรู้ สติมีภาวะในการตั้งไว้ในอาภรณ์ สมาธินทรีย์ สมาธิเป็นใหญ่ในการตั้งมั่นในอาภรณ์ ไม่เกิดฟุ้งซ่าน ปัญญินทรีย์ ปัญญารู้ร้อยสัจเป็นใหญ่เห็นตามความเป็นจริง

๕. พละ ๕ มีกำลังละอกุศล ๑) สัทธาพละ กำลังในศรัทธาไม่หวั่นไหว ๒) วิริยพละ ความพยายาม ๓) สติพละ สติไม่หวั่นไหวตั้งมั่น ทำลายความพลั้งเผลอหลงลืม ๔) สมาธิพละ สมาธิตั้งมั่น กำจัดความฟุ้งซ่าน ๕) ปัญญาพละ รอบรู้เหตุผลความเป็นจริงปัญญาในการกำหนดรู้^{๙๘}

๖. โพชฌงค์ ๗ ผู้ปฏิบัติพร้อมใน ศีล สมาธิ ปัญญาพร้อมกัน แหงตลอดอริยสัจ ๔ ปัญญาเครื่องตรัสรู้ บรรลุ มรรค ผล นิพพาน แยกได้ ๒ คือ โพธิ หมายถึง ชื่อ โยคี ออกจากความหลับ คือ กิเลสได้ เป็นผู้ตื่น เบิกบาน (พุทธะ) ไม่มีความกำเริบแห่งกิเลส พร้อมเพียงแห่งธรรมนั้น ชื่อว่า โพธิ คำว่า ฌงค์ คือ เหตุ เป็นเหตุแห่งบุคคล เป็นเหตุแห่งการตรัสรู้

๖.๑ สติสัมโพชฌงค์ สติที่บริสุทธิ์ ตั้งแต่อุทยัพพญาณเป็นต้น เข้ามาสู่จิตที่กำลังกำหนดรู้ทันที เป็นสติที่เกิดขึ้น โยนิโสมนสิกาโร การทำไว้ในใจโดยอุบายอันแยบคายด้วยดี พหุสิกาโร การพยายามทำให้มาก ๆ ด้วยสติในฐานะที่เป็นธรรมก่อให้เกิดมรรคญาณ

๖.๒ ธัมมาวิจยสัมโพชฌงค์ หมายถึง ทรงผู้ประพาสปฏิบัติตามไม่ให้ตกไปในอบายภูมิ ๔ วิจยวิสา คือ ปัญญา ๓ ชั้น ๑) สุตมยปัญญา ๒) จินตามยปัญญา ๓) ภาวนามยปัญญา คือ

^{๙๖} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๕๑/๘๒ - ๘๓.

^{๙๗} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๑๑๗/๕๘.

^{๙๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถะโชติกะ คู่มือการศึกษา ปริจเฉทที่ ๓ และ ๗, หน้า ๖๙.

พิจารณาเห็นรูปนามเกิดขึ้นและดับ เห็นอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค รูปนามดับลงไปไม่เหลือละกิเลสได้ โดยสมุทฺเทปหาน มีนิพพานเป็นอารมณ์

๖.๓ วิริยสัมโพชฌงค์ ความพยายาม ขนขวายเอาใจใส่ในอารมณ์ได้ทุกครั้งที่อารมณ์นั้นปรากฏ โดยไม่ให้อุดไปแม้แต่อารมณ์เดียว ความเพียรพยายามกำหนดได้อย่างต่อเนื่อง

๖.๔ ปิติสัมโพชฌงค์และ ๖.๕ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ปลาบปลื้มยินดีหรือพึงพอใจแห่งจิตที่ทำการกำหนดรู้ในแต่ละขณะๆ นั้น สงบร่มเย็นแห่งจิต ทั้งปิติและปัสสัทธินี้ ย่อมเกิดขึ้นอย่างชัดเจนมากกว่า ในเบื้องต้นแห่งการเกิดอุทัยพยุภูณ

๖.๖ สมามิสัมโพชฌงค์ ความตั้งมั่นโดยไม่ฟุ้งซ่าน ความตั้งมั่น ทำให้กำหนดรู้ได้ตามความเป็นจริง อาการของรูปนามที่ตนนำมากำหนดรู้ก็ดี และไตรลักษณ์ ความเกิดและดับของรูปนาม ในทุกขณะ ๆ สมามิที่เกิดขึ้นอย่างแก่กล้า เรียกว่า ขณิกสมามิ สมามิสัมโพชฌงค์นั่นเอง^{๙๙}

๖.๗ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ องค์ปัญญาเครื่องตรัสรู้ ผู้เจริญวิปัสสนาทุกคนจะเว้นอุเบกขาสัมโพชฌงค์นี้เสียไม่ได้ ผู้ใดไม่บำเพ็ญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ผู้นั้นไม่มีหวังจะได้บรรลุ มรรค ผล นิพพาน การวางเฉยในรูปนาม ละความกลัว ยินดีเสียได้ ไม่มีดีใจไม่มีเสียใจ ทุกๆ ขณะไม่ผล่อจากรูปนาม มีสติ มีจิตเป็นกลางในกำหนดรูปนามจิตตั้งมั่น อนุปัสสนา ๓ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุปัสสนา เห็นรูปนามเกิดดับเป็นไปติดต่อกันได้ดี มีสมาธิดี มีใจ อนัตตาอยู่เนื่องนิตย์^{๑๐๐}

๗. มรรคองค์ ๘

๗.๑ สัมมาทิฐิ ความเห็นชอบ สัมมาทิฐิในมรรค เพราะเห็นพระนิพพานในขณะแห่งโสดาปัตติมรรคเป็นต้นเป็นเหตุละมิจฉาทิฐิ เหตุอุปถัมภ์แก่ธรรมร่วมกัน เป็นเหตุยังการรู้แจ้งแทงตลอดบริสุทธิ์ เป็นเหตุให้จิตตั้งมั่น เหตุให้จิตผ่องแผ้ว เหตุให้บรรลุคุณวิเศษ เหตุให้มรรคผลนิพพาน เหตุตรัสรู้อริยสัจ ตั้งอยู่เฉพาะในพระนิพพาน

๗.๒ สัมมาสังกัปปะ หมายถึง ดำริอยู่ใน สิล สมาธิ ปัญญา คือ ยกจิตขึ้นสู่มหากุศลจิตให้ตั้งมั่นอยู่ในกาย เวทนา จิต ธรรม มีปรมัตถ์เป็นอารมณ์ ในวิสุทธิ ๗ และการเจริญสติปัฏฐาน ๔ ที่อาศัยธรรม ๔ ประการ คือ อาศัยความวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ อาศัยโอสสัคคะ

๗.๓ สัมมาวาจา ได้แก่ กล่าววาจาชอบ ในขณะที่ภาวนาในใจว่า พองหนอ ยุบหนอ สัมมาวาจาในมรรคมียอยู่ ๓ อย่างคือ ๑) เจตนาสัมมาวาจา ๒) ภาสสัมมาวาจา ๓) วิรติสัมมาวาจาในมรรค

๗.๔ สัมมากัมมันตะ การงานชอบ คือ กำลังใจ ได้แก่ อินทรีย์ ๕ หรือพละ ๕ ได้แก่ ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา จิตใจจดจ่ออยู่กับรูปนามพระไตรลักษณ์ ประกอบวิรติสัมมากัมมันโต ๑ สัมปัตตวิรติ ๒ สมาทานวิรติ ๓ สมุจเฉทวิรติ ด้วยอำนาจอริยมรรค ๘

๗.๕ สัมมาอาชีโว คือ วิรติสัมมาอาชีโว ๑) สังวรปธานเพียร ๒) ปหานปธานเพียร ละกิเลส ด้วยตทั้งคปหาน วิกขัมภนปหาน สมุจเฉทปหาน ปฏิปัสสัทธิปหาน นิสสรณปหาน

^{๙๙} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ญาณวิปัสสนาธุระ, จำรูญ ธรรมดา ป.ธ. ๔ แบล, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๓๒๕ - ๓๓๒.

^{๑๐๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๕๘๙.

๓) ภาวนาปธานเพียรเกิดมรรค ๘ ให้เกิดในชั้นธสันดาน ๔) อนุรักษณาปธาน รักษาใจให้ตั้งมั่นศีลสมาธิ ปัญญาในมรรค ผลญาณ ทั้ง ๔ อย่างนี้ต้องไปพร้อมๆ ขณะเดียวในวิปัสสนากัมมัฏฐาน

๗.๖ สัมมาวายามะ ปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อให้หลุดพ้นกิเลสและทุกข์โดยเร็วพลัน ศีลสมาธิ ปัญญา กำหนดกาย เวทนา จิต ธรรม สติปัฏฐาน ๔ อันเป็นเบื้องต้นอริยมรรค ในขณะแห่งโสตาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรคและอรหัตตมรรค

๗.๗ สัมมาสติ ประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ๑) อาตปปี เมาภิเลสให้ร้อนหมดสิ้นไปชั้นธสันดาน ๒) สัมปชาโน มีสัมปชัญญะคือ กำหนดรู้ รูปรูปนามอยู่กับทุกๆขณะ ๓) สติมา มีสติระลึกรู้อยู่กับกาย เวทนา จิต ธรรม สัมมาสติ ในอริยสัจ ๔ คือ ๑ สติที่กำหนดสติปัฏฐาน ๔ จัดว่าเป็นทุกขสัจ ๒ ตัณหาก่อนๆ ที่ยังสติให้เกิดขึ้น จัดว่าเป็นสมุทัยสัจ ๓ ทุกข์เป็นสมุทัย ดับลงไปจัดเป็นนิโรธสัจ ๔ อริยมรรคกำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย มินิโรธเป็นอารมณ์จัดเป็นมรรคสัจ^{๑๐๑}

๗.๘ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ใจจดจ่ออยู่กับรูปนาม ศีล สมาธิ ปัญญาจนถึงมรรค มีธรรมที่เกิดร่วมกันกับตนเป็นรส มีความสงบระงับเป็นผลปรากฏ มีความสุขเป็นเกิดขึ้น ย่อมสงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายเข้าถึงปฐมฌาน มีวิตก มีวิจารณ์ ปิด สุขอันเป็นอันเกิดแต่วิเวกอยู่ วิตก วิจารณ์ สงบระงับลง เข้าทุติยฌาน เป็นเครื่องผ่องใสใจ ณ ภายในให้สมาธิเป็นธรรมเอกผุดมีขึ้น ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปิติและสุขที่เกิดจากสมาธิอยู่ เพราะละปิติเสียได้คงมีแต่อุเบกขามีสติ มีสัมปชัญญะอยู่ และย่อมเสวยความสุขด้วยกาย อาศัยคุณคือ อุเบกขา สติ สัมปชัญญะและเสวยสุขพร้อมตติยฌานนี้อยู่ เพราะละสุขทุกข์เสียได้โสมนัสและโทมนัสในกาลก่อนจึงดับไปเข้าถึงจตุตถฌานไม่ทุกข์ไม่สุข มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขาอยู่ เรียกว่าสัมมาสมาธิ ที่ไปทั้งสมถะและวิปัสสนา

ต่อไปนี้จะได้อธิบาย การปฏิบัติวิปัสสนากำหนดรู้ ในหมวดธัมมานุปัสสนาอายตนะบรรพ ในมหาสติปัฏฐาน ๔ ฐานที่ตั้งแห่งสติ เพื่อตรัสในการกำหนดรูปรูปนามกัมมัฏฐานผสมกัน คือ ธรรมใดเป็นประธานสัมปยุตตธรรมทั้งหลายแล้วตั้งอยู่ในอารมณ์ทั้งหลายมีตรัสไว้ใน อายตนะบรรพ เพื่อจะทรงจำแนกโดยอายตนะจึงตรัสว่า ยังมีอีกข้อหนึ่ง ดังนี้ เป็นต้น

ฉลุ อชฺฌตติกพาหิเรสุ อายตเนสุ คือ อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ส่วนอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ คือ เป็นที่ตั้งแห่งสติปัฏฐาน การกำหนดรู้อย่างใส่ใจฝักใฝ่หนักแน่น เพื่อการบรรลุธรรม อาศัยรูปนามแห่งอายตนะภายใน มีจักขุไม่เที่ยง เป็นต้น ที่ไม่เที่ยง คือ จำต้องรู้เหตุ ไม่ประมาทและมีสติ เพราะเหตุที่เมื่อรู้แจ้งอายตนะดับ เรียกว่า นิพพาน มีจักขายตนะ เป็นต้นและรูปสัญญาเป็นต้น ย่อมดับในนิพพาน อายตนะที่เหลือนัยนี้ด้วย ย่อมดับสนิทซึ่งกิเลสความยึดมั่นตัณหา^{๑๐๒}

จักขุญจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดตาด้วยตนเอง เป็นตาที่เรามองเห็นอยู่ รู้ชัดจักขุปสาทโดยตามความเป็นจริง ว่าเป็นที่อาศัยของจิต

รูเป จ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดรูป อันเกิดแต่ ๔ สมุฏฐาน (กรรม ฤดู จิต อาหาร) ในภายนอก โดยตามความเป็นจริง วัตถุที่มองเห็นด้วยตาเป็นสิ่งที่ภายนอกที่เข้ามากระทบกับตา

^{๑๐๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๐๔๒-๑๐๕๙.

^{๑๐๒} ที่.ม.อ. (ไทย) ๓๘๔/๕๘๓-๕๘๔.

ยถา ตพฺภยํ ปฏิจฺจ อฺปฺปชฺชติ สลฺโลชนํ อนึ่งสังโยชนํ คือ เครื่องผูกย่อมเกิดขึ้นอาศัยอายตนะทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้นความว่า สังโยชน ๑๐ อย่าง คือ กามราคะ ปฏิฆะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปรมาส ภวราคะ อิสสา มัจฉริยะและอวิชา สังโยชนเกิดขึ้น เพราะอาศัยอายตนะทั้ง ๒ เช่น อายตนะคู่ที่ ๑ ตากัปรูปเป็นต้นเกิดขึ้นแล้ว ย่อมรู้ชัดในสังโยชน ๑๐ นั้น ตามเป็นจริงในปัจจุบัน

ตถจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย ในขณะนั้นเมื่อกำหนดรู้อยู่ที่ตา รู้ชัดในตา รู้ชัดด้วยวิปัสสนาญาณ ย่อมตัดอกิขณาโหมณัสในรูปารมณได้

สรุปได้ว่า เมื่อรู้เหตุเกิดของรูปนามกำหนดรู้ในขณะนั้น เห็นหนอ ปัญญาที่รู้เห็นได้ เพราะมีตา มีสี เป็นเหตุเกิดของการเห็น ความเข้าใจที่จิตกระทบกับอารมณ์นั่นเองของผัสสะ เพราะมีตา มีสี และการเห็นนั้นประชุมกันเป็นเหตุเกิดของผัสสะสังโยชนขึ้น ปัญญานั้นจึงตัดละความพอใจความยินดีในร้ายในรูปารมณ (สังโยชนมีอธิบายในบทที่ ๒)

ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส สลฺโลชนสฺส อฺปฺปาโท โหติ อนึ่งความที่สังโยชนอันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใดความรู้เหตุ ละสังโยชน

ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส ยังไม่เกิดด้วยเหตุใด ความว่าสังโยชน ๑๐ อย่างนั้นที่ยังไม่เกิด โดยความไม่พึงขึ้น ย่อมเกิดเพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย

ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส เกิดแล้วเพราะเหตุใด เพราะสังโยชน ๑๐ ที่เกิดแล้ว เพราะอรรถว่ายังละไม่ได้ หรือเพราะพึงขึ้น ย่อมละได้เพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย ตถจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยในขณะปัจจุบัน

ยถา จ ปทฺินสฺส สลฺโลชนสฺส อายตฺติ อฺนุปฺปาโท โหติ อนึ่ง เมื่อสังโยชนอันตนละเสีย แล้วย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใดโดยตทั้งคปหานและวิกขัมภนปหาน ย่อมไม่เกิดต่อไป เพราะเหตุใด ย่อมรู้ชัดเหตุนั้นด้วย

ตถจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยในขณะปัจจุบัน^{๑๐๓} เมื่อสังโยชน ๑๐ นั้น ไม่เกิดต่อไปเพราะเหตุใด เพราะสังโยชน ๕ คือ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีสัพพตปรมาส อิสสาและมัจฉริยะ ไม่เกิดต่อไปด้วยโสตาปัตติมรรค สังโยชน ๒ คือ กามราคะ ปฏิฆะ อย่างหยาบไม่เกิดต่อไปด้วย สกทาคามิมรรคอย่างละเอียด ไม่เกิดต่อไปด้วยอนาคามิมรรค สังโยชน ๓ คือ มานะ ภวราคะและอวิชาไม่เกิดต่อไปด้วยอรหัตตมรรค^{๑๐๔}

โสตถจ ปชานาติ ย่อมรู้จักहुด้วย หูมีหน้าที่รับรู้เสียงอย่างเดียว คือ รู้ชัดโสตปสาท โดยลักษณะพร้อมด้วยกิจตามความเป็นจริงว่าเป็นที่อาศัยของจิตด้วย

สทฺเท จ ปชานาติ ย่อมรู้จักเสียงที่มากระทบหูด้วยอันเกิดแต่ ๔ สมุฏฐาน (กรรม ฤดู จิต อาหาร) ในภายนอกโดยลักษณะ พร้อมด้วยกิจตามความเป็นจริง วัตถุที่มองเห็นด้วยตาซึ่งเป็นสิ่งภายนอกที่เข้ามากระทบกับตาด้วย

^{๑๐๓} พระครูภาวนานุศาสก์ (ธมฺมธโร ภิกขุ), มหาสติปัฏฐานสูตร ๘๐ ปี ธมฺมธโร ภิกขุ, ม.ป.ท., ๒๕๓๗, หน้า ๗๙.

^{๑๐๔} ที.ม.อ. (ไทย) ๓๘๔/๕๘๔.

ยถา จ ตพุกยํ ปฏิจจ อุปปชติ สลโณชนํ สังโยชนํย่อมเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุและเสียงทั้ง ๒ นั้น ตถจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดว่า คือ ต้องมีความรู้สึกอยู่ด้วย รู้จักหูในหูนั้น วิปัสสนาญาณตัดอภิชฌา โทมนัสในสัททารมณ์ คือ เสียง

สรูป กำหนดรู้ในขณะ ได้ยินหนอ ย่อมเข้าใจว่า มีความรู้สึกได้ยินมิได้ เพราะมีเหตุ มีเสียงเหตุเกิดของการได้ยิน หรือเข้าใจว่าจิตกระทบกับอารมณ์ (เกิดผัสสะ) ได้เพราะหู เสียงและได้ยิน มาร่วมกันอยู่ เป็นเหตุเพราะเกิดสังโยชนํ ปัญญาเกิดจึงตัดความพอใจความยินดียินร้ายในสัททารมณ์ได้

ยถา จ อนุปปन्नสส สลโณชนสส อุปปาโท โหติ อนึ่งความที่สังโยชนอันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด ตถจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วยในขณะปัจจุบัน

ยถา จ อนุปปन्नสส สลโณชนสส ปหามํ อนึ่งความละสังโยชนอันยังไม่เกิดขึ้นด้วยประการใด ตถจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดประการนั้น

ยถา จ ปหีนสส สลโณชนสส आयตี อนุปปาโท โหติ ความที่สังโยชนอันตนละเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดขึ้นต่อไปได้ด้วยประการใด ฯลฯ ในทำนองเดียวกันในอายตนะที่เหลือนั้นย่อมละได้เช่นกัน

กายถจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดการนั้นด้วย โดยความเป็นที่รวมแห่งอวัยวะต่างๆ มีวิญญาณ ครอบอยู่ โสภณพุพเพ จ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดโสภณพุพเพ คือ สิ่งที่พึงถูกต้องด้วยกายด้วย

ยถา จ ตพุกยํ ปฏิจจ อุปปชติ สลโณชนํ อนึ่งสังโยชนย่อมเกิดขึ้นอาศัยกายและ โสภณพุพเพทั้ง ๒ นั้น ตถจ ปชานาติ ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย โดยรู้ชัดกายในกายส่วนใดส่วน หนึ่ง ย่อมรู้กำลังมีโสภณพุพเพกระทบกายด้วยวิปัสสนาญาณตัดอภิชฌา โทมนัสในโสภณพุพเพ

ยถา จ อนุปปन्नสส สลโณชนสส อุปปาโท โหติ อนึ่งความที่สังโยชนอันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด

ตถจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดการนั้นที่กายสัมผัสกับพื้นด้วยและทุกๆ ส่วนร่างกาย เช่น เวลายืน ตั้งสติไว้ที่ใต้ฝ่าเท้า เวลานั่งตั้งสติไว้ที่เนื้อสัมผัสกับพื้น เวลานอนตั้งสติไว้ที่สะโพก เวลาเดินตั้ง สติกำหนดเวลายกเท้าและเสือกเท้าไป เวลาอย่างเท้าลงกำหนดที่เท้ากระทบกับพื้นย่อมรู้จักทุกๆ สถาน และทุกๆ ส่วนโดยประการนั้นด้วย

ยถา จ อนุปปन्नสส สลโณชนสส ปหามํ โหติ ความละสังโยชนที่เกิดขึ้นเสียได้ ต้อง หยั่งรู้ทุกส่วนที่สัมผัสจึงจะละได้ธรรมที่เป็นอายตนะ ๑๒ นี้เป็นเวทนาต้องเห็นเวทนาในเวทนาเนื่องๆ จึงเห็นธรรมภายในได้ เพราะสงเคราะห์ได้ทุกส่วนทุกๆ ฐาน เช่น กายในกาย เวทนาในเวทนา จิตในจิต เป็นธรรมในธรรมทั้งหมด เมื่อเห็นสภาวะอยู่ก็แจ้งชัดว่า สพเพ ฐมา อนตตา ธรรมทั้งหลายทั้งปวง เป็นอนัตตาทั้งภายในภายนอก สภาวะหรือขั้น ๕ เป็นธรรมในทั้งหมด ตถจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัด ประการนั้นด้วย เพราะญาณปัญญาเข้าไปรู้แจ้งในภายใน

ยถา จ ปหีนสส สลโณชนสส आयตี อนุปปาโท โหติ อนึ่งความที่สังโยชนอันยังไม่ เกิดขึ้นด้วยประการใดย่อมรู้เกิดขึ้นด้วยประการ^{๑๐๕}

^{๑๐๕} พระครูภาวนานุศาสน์ (ธมมธโร ภิกขุ), มหาสติปัฏฐานสูตร ๘๐ ปี ธมมธโร ภิกขุ, หน้า.๘๑.

ตณฺจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย เพราะมีสติดอยู่กับฐานภายในกาย ฐานเวทนา ในเวทนา ฐานจิตในจิต ฐานธรรมในธรรม

สรูป กำหนดรู้ในขณะ ถูกหนอ ย่อมเข้าใจว่ามีกระทบสัมผัสได้เพราะมีร่างกายถูก กระทบสัมผัส (เหตุเกิดของการกระทบสัมผัส) หรือเข้าใจว่ากระทบกับอารมณ์ (เกิดผัสสะ) ได้เพราะมี ร่างกาย สิ่งที่กระทบสัมผัสและการกระทบสัมผัสมาประชุมกัน (เป็นเหตุเกิดของผัสสะในปัจจุบัน)

มณฺญจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดแจ้งชัดใจด้วยว่าเป็นที่รู้อารมณ์ทั้งหลาย ธมฺเม จ ปชานาติ ย่อมรู้จักธรรมารมณฺ คือ ที่พึงรู้ได้ด้วยใจ ที่มาสัมผัสกับมนายตนะด้วย

ยถา จ ตพฺภุญํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนํ สลฺโลชนํ อนึ่งสังโยชนํ ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาศัยใจและ ธรรมารมณฺทั้ง ๒ นั้นย่อมเกิดอารมณ์ขึ้นอันใด

ตณฺจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดในประการนั้นด้วย โดยรู้ชัดภายในมนายตนะซึ่งกำลังมี ธรรมารมณฺ มากระทบด้วยวิปัสสนาญาณตัดอภิชฌาโทมนัสในธรรมารมณฺนั้น

สรูปได้ว่า กำหนดรู้ในขณะ คิดหนอ รู้หนอ ย่อมพิจารณาเห็นว่าการคิด การรู้ หรือ การกำหนดมีได้ เพราะมีเหตุปัจจัย อาารมณฺที่จิตรับรู้ หรือจิตกระทบกับอารมณ์เกิดผัสสะ การนึกคิด การรู้ของจิต คือ เป็นเหตุเกิดของผัสสะ กำหนดรู้ เห็นหนอ ได้ยินหนอ ถูกหนอ หรือใจมีสุข หรือทุกข์ เมื่อจิตรู้ทันที่กระทบกับอารมณ์ คือ เหตุเกิดของเวทนา รู้ว่าตนอยากต้องการได้รับความสุขยิ่งขึ้น เมื่อ พบกับความสุขหรืออยากมีความสุข หรือเมื่อพบกับความทุกข์ เป็นเหตุรู้เกิดของตัณหา และรู้เข้าใจว่า ตนเกิดความยึดมั่นเพราะอยากอยู่ดีมีสุข เป็นเหตุรู้เกิดของอุปาทาน หรือเข้าใจว่าตนได้กระทำความดี หรือคิดถึงกรรมดี หรือกรรมไม่ดี เพราะความยึดมั่น คือ เหตุเกิดของกรรมเหล่านี้เป็นต้น

ตณฺจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัด อันนั้นด้วยญาณปัญญา ยถา จ อุปฺปนฺนํ สลฺโลชนํ สสฺส อุปฺปาโท โหติ อนึ่ง ความที่สังโยชนอันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยประการใด

ตณฺจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดนั้นด้วย โดยรู้ชัดภายใน มนายตนะ ซึ่งกำลังมีธรรมมารมณฺ มากระทบด้วยวิปัสสนาญาณตัดอภิชฌา โทมนัสในธรรมมารมณฺ

ยถา จ อนุปฺปนํ สลฺโลชนํ สสฺส ปหานํ โหติ อนึ่งความละสังโยชนที่เกิดขึ้นแล้วเสีย ได้ด้วยประการใด ตณฺจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดประการนั้นด้วย

ยถา จ ปหีนํ สลฺโลชนํ สสฺส อายตี อนุปฺปาโท โหติ อนึ่งความเข้าไปละสังโยชนอันตน เข้าไปละเสียแล้ว ย่อมไม่เกิดต่อไปด้วยประการใด^{๑๐๖}

ตณฺจ ปชานาติ ย่อมรู้ชัดในอารมณ์ที่ดับไปนั้นมีความรู้เกิดขึ้นและดับไปด้วยประการนั้น

อิติ อชฺฌตฺตํ วา หรือภายใน ความว่า พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายของตน ด้วย การกำหนดรู้ภายในเห็นความรู้สึกละดับอยู่ในธรรมนั้น ในธรรมทั้งหลายของคนอื่น ด้วยการ กำหนดรู้ภายนอก หรือในธรรมทั้งหลายของตนตามกาล ของคนอื่นตามกาลอย่างนี้

^{๑๐๖} พระครูภาวนานาคาสก์ (ธมฺมธโร ภิกขุ), มหาสติปัฏฐานสูตร ๘๐ ปี ธมฺมธโร ภิกขุ, หน้า ๘๒.

สรุปได้ว่า อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ. ส่วนอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์. คือ เป็นที่ตั้งแห่งสติปัญญา การกำหนดรู้อย่างใส่ใจ ผักไฟอย่างหนักแน่น ในการบรรลุธรรม อาศัยรูปนามแห่งอายตนะภายใน มีจักขุ ไม่เที่ยง เป็นต้น จำต้องรู้เหตุที่ไม่เที่ยง คือ ไม่ประมาทและมีสติ เพราะเหตุที่เมื่อรู้แจ้งอายตนะดับ เรียกว่า นิพพาน

๓.๗.๔ พิจารณาไตรลักษณ์ในอายตนะ

ธรรมในธรรม “จิตในจิต”^{๑๐๗} เมื่อกำหนดรู้รูปกายจะเห็นปรากฏชัด คือ อาการ เช่น เย็น หนาว ร้อนหนาว เป็นต้นพิจารณาเห็นลักษณะเบียดเบียนรูปธรรมในขณะที่ตั้งอยู่ชัดเจน^{๑๐๘} ธรรมชาติของจิตภายในละเอียดประณีตเห็นได้ยากยิ่งกว่ารูป ไม่มีตัวตนเป็นที่ปรากฏ รับรู้ซึ่งอารมณ์เท่านั้น ในพุทธศาสนาย่อมมีวิธีที่จะรู้ความเป็นไปของนาม (จิต) ได้ นั่นคือ เมื่อแรกกำหนดนั้นที่ไม่ได้เห็นแต่เมื่อความรู้สึกเคยชินเกิดขึ้น ย่อมสังเกตเห็นได้ทันทีที่ที่อารมณ์กับอายตนะได้สัมผัสกับจิต เกิดอาการรู้ อารมณ์ มีจักขุปสาท รูปารมณ์และจักขุวิญญาณ (ผัสสะ) นั้น อายตนะ ๓ อย่างนี้ ผัสสะเป็นปัจจัย^{๑๐๙} ให้เกิดที่รู้ว่าเวทนาสุข หรือทุกข์หรือไม่ใช่สุขมิใช่ทุกข์เกิดขึ้น ในฉันทะราคะ ตัณหา ทิฏฐิ มานะ ก็ในนัยกันนี้ เมื่อมีสติอยู่ปัจจุบันกำหนดรู้ว่า รู้หนาวหรือเห็นหนาว เป็นต้น ตามรู้เห็นสภาวะอาการที่รูปและนาม เห็นอารมณ์ที่แปรปรวน ไม่คงที่ เปลี่ยนแปลง เสื่อมสิ้น แปรสภาพไปเรื่อย มีการเกิดการดับไปมีแล้วก็ไม่มี ไม่มีเหลือ เป็นสิ่งชั่วคราว ตั้งอยู่ได้ ชั่วขณะๆ มีสภาวะของไม่เที่ยงเกิดแล้วดับ ในโสธสัมผัส ฯ โสมโนสัมผัส ฯลฯ นัยเดียวกัน หากจิตที่รู้เห็นชัดในอาการเกิดทั้งจักขุปสาทและรูป คือ เป็นการรู้ตัวจิตที่เห็น เรียกว่า จักขุวิญญาณเป็นอารมณ์หลัก ถ้าระหว่างรูปสัมผัสที่เห็นเป็นอาการชัด การกำหนดรู้กระทบสัมผัสเรียกว่า จักขุสัมผัสเป็นอารมณ์หลัก ผู้ปฏิบัติเห็นสภาวะธรรมใด ย่อมกำหนดรู้สภาวะธรรมนั้นและรูปอันเป็นที่อาศัยของสภาวะธรรมนั้นพร้อมทั้งรูปที่เกิดเพราะสภาวะธรรม โดย กำหนดรู้เห็นหนาว ได้ยินหนาว ได้กลิ่นหนาว รสหนาว จิตกระทบสัมผัส คิดหนาว ฯลฯ เกิดขึ้นแล้วดับไปในรูปเป็นที่อาศัยของจิตเหล่านั้นและรูปที่เกิดเพราะจิตเหล่านั้น รวมถึงรูปที่เป็นอารมณ์ของจิตเหล่านั้นด้วย จิตในจิตในขณะที่ปัจจุบันด้วย สัมมาทิฏฐิ สัมมาสมาธิ จิตที่ตั้งมั่นมีสติ สมาธิ ปัญญา ย่อมให้เห็นธรรมในธรรมภายใน คือ จักขุ เป็นต้น และภายนอกบ้าง การเห็นภายนอกเป็นธรรมนอก ภายในเป็นธรรมในสงเคราะห์ว่าภายในกับภายนอกเท่านั้น ต่างกันโดยสมมุติแยกออกโดยวิปัสสนาญาณและภายนอกเป็นของสมมุติส่วนภายใน คือ อายตนะภายใน ๖ มีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจที่เกิดดับอยู่ภายในนั้น ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาย่อมรู้สึกชัด เพราะตั้งสติกำหนดรู้ เกิดเป็นวิปัสสนาญาณตามลำดับ ย่อมพิจารณาให้เป็นธรรมตา คือ ความเกิดขึ้นภายในธรรมบ้าง ธรรมที่เป็นภายในที่มีอยู่ในตัวเราแล้ว แต่เพราะเราไม่ได้กำหนดรู้เท่านั้นว่ามีความเกิดดับขณะหนึ่งๆ อยู่ภายในของเราทุกคนมียู่แล้ว^{๑๑๐} เมื่อพิจารณา

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๗/๔๕๓-๔๕๕., ส.ม. (ไทย) ๑๙/๗๔๘/๑๘๒.

^{๑๐๘} พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๗๑.

^{๑๐๙} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๖๐/๔๙.

^{๑๑๐} พระครูภาวนานุศาสตร์ (ธมมธโร ภิกขุ), มหาสติปัฏฐานสูตร ๘๐ ปี ธมมธโร ภิกขุ, หน้า ๘๓.

จิตเห็นจิตที่รู้ตามความเป็นจริงของ อนิจจลักษณะ ทุกขลักษณะ อนัตตลักษณะ ในจักขุว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์และเป็นอนัตตา ที่เกิดขึ้นชั่วขณะ ตั้งอยู่ชั่วขณะแล้วหมดสภาพของจิตที่รู้ก็ดับไป รู้ชัด สภาวธรรมภายในการเห็นธรรมนี้ได้ด้วยตนเอง เพราะจักขุประสาท รูปรารมณ์และจักขุวิญญาณ (ผัสสะ) นั้น आयตนะทั้ง ๓ อย่างนี้ รู้ชัดอย่างนี้ว่าผัสสะนี้เกิดขึ้นแล้วแก่เรา ในปฐมเคลัญญสูตร

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นมีสติสัมปชัญญะ ไม่ประมาท มีความเพียรอุทิศกายและใจอยู่อย่างนี้ เธอรู้ชัดอย่างนี้ว่า เพราะอาศัยกันจึงเกิดขึ้น เพราะไม่อาศัยกัน จึงไม่เกิดขึ้น เพราะอาศัยอะไร เพราะอาศัยรูปนี้เอง แต่รูปนี้ไม่เที่ยง เพราะถูกปัจจัยปรุงแต่ง เพราะอาศัยกันและกันเกิดขึ้น เพราะอาศัยรูปนามที่ไม่เที่ยง เพราะถูกปัจจัยปรุงแต่ง เพราะอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ที่ไหน จักเที่ยงเล่า^{๑๑๑}

อายตนะภายใน ๖ นี้ย่อมพัวพันอยู่ด้วยอุบายและยึดมั่นเป็นเหตุถือมั่นเป็นปัจจัยแห่ง กรรมกิเลสเกิด คือ อวิชชา ในวิถิจิตหนึ่งๆ ผู้ปฏิบัติที่กำหนดรู้เห็นเหตุผัสสะสัมปยุตด้วยอวิชชา คือ ความที่ไปตามที่สุดเบื้องต้นไม่มี. ไปตามที่สุดเบื้องปลายไม่มี. รู้ชัดแจ้งอย่างนี้ ย่อมไม่เข้าไปยึดมั่น และความยึดมั่นอันเป็นเหตุที่ใจเข้าไปตั้งมั่นถือมั่นและนอนเนื่องว่า ‘อัตตาของเรา’ ไม่เคลือบแคลง ไม่สงสัยว่า ‘ทุกขนั้น เมื่อเกิดย่อมเกิดขึ้น ทุกขเมื่อดับย่อมดับไป’ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น จัดว่าเป็น สัมมาทิฐิ เพราะอายตนะนี้มีที่สุดอย่างใด ๑ คือ สิ่งทั้งปวงมีอยู่ ที่สุดอย่างใด ๒ คือ สิ่งทั้งปวงไม่มี พระผู้มีพระภาคตรัสว่าไม่เข้าใกล้ที่สุดทั้ง ๒ นี้ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี เพราะสังขารเป็น ปัจจัยวิญญาณจึงมี ฯลฯ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้มีได้ด้วยประการอย่างนี้ เพราะอวิชชาขึ้น เมื่อดับไปไม่เหลือด้วยมรรค สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ ทั้งหมดนี้มีได้ด้วยประการอย่างนี้^{๑๑๒} เมื่อรู้ชัดเห็นด้วยปัญญาสัมปยุตด้วยมรรค ย่อมคลายกำหนด ในขณะแห่งมรรค ย่อมหลุดพ้นในขณะที่แห่งผลเพราะไม่ยึดถือมั่น จึงหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายที่ ดับสนิทด้วยการดับสนิทโดยไม่เกิดขึ้นอีก

อติ อชมตตํ วา ธมเมสุ ธมมานุปสสี วิหริตี พิจารณาเห็น จักขุ (ตา) จักขุวิญญาณ (ความรู้ทางตา) จักขุสัมผัส (ความกระทบทางตา) เป็นที่พอใจที่รักใคร่ในโลก ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตามความเป็นจริง มีสติ กำหนดอายตนะรู้อารมณ์ กำหนดรู้ทุกข์ ความรู้ในเหตุให้เกิดทุกข์ คือ (ทุกข์สัง) ละเหตุ (สมุทัยสัง) ละความยินดีในรูปอายตนะทั้งภายใน ๖ ภายนอก ๖ หรือที่กายซึ่งภาวะว่างามเป็น สุขเป็นต้นที่ไม่มีจริงในกายในใจ (กัจจตอกิขณา) ละความไม่ยินดี ไม่พอใจ พยาบาท ซึ่งภาวะที่ไม่งาม เป็นทุกข์กาย ที่มีอยู่จริงในกาย ในใจ (ด้วยการกำจัดโทมนัส) คือ ละอารมณ์เสียย่อมละเสียได้ที่อารมณ์ ในตา ที่รู้ทางตา ที่กระทบทางตา ความรู้ในธรรมที่ดับทุกข์ (นิโรธสัง) เมื่อจะดับก็ย่อมดับที่ตา ที่รู้ทางตา ที่กระทบทางตา เกิดความรู้ในข้อปฏิบัติ (มีนิโรธเป็นอารมณ์ คือ มรรคสัง) ให้ถึงธรรมเป็นที่ดับทุกข์ ของตน พิจารณากำหนดรู้ริยสัง ๔ ของคนอื่นบ้างครั้ง พิจารณาเห็นอริยสัง ๔ ของตนเองอายตนะที่ เหลือก็เช่นนี้

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๕๕/๒๗๗.

^{๑๑๒} ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๐/๑๗๑-๑๗๔.

อิตติ อชมตตพหิทธา วา ธมเมสุ ธมมานุปัสสี วิหริติ ย่อมพิจารณาให้เห็นธรรมในธรรมทั้งภายในทั้งภายนอก ภายนอกก็เป็นธรรมนอก ส่วนชั้น ๕ เป็นธรรมใน ศีลชั้น ๕ สมาธิชั้น ๕ ปัญญาชั้น ๕ เกิดขึ้น ที่เกิดดับอยู่ภายใน ย่อมรู้ชัด มีสติ กำหนดรู้ทำลายกิเลส เห็นธรรมในธรรมที่ในตัวเอง

สมุททยธมมานุปัสสี วา ธมเมสุ วิหริติ ย่อมพิจารณาให้เห็นเป็นธรรมตา ความเกิดขึ้นในธรรมอะไรบ้าง ความเกิดขึ้นที่กายก็ดับไปที่กาย เพราะเห็นธรรมนอกก็เป็นเหตุให้เราเข้าไปดูธรรมในที่เป็นปรมัตถสัจจจิตภายใน ธรรมในนั้นย่อมเกิดจากผู้ปฏิบัติแล้ว จึงจะเห็นเองได้เพราะ “สนธิภูริโก” ผู้ปฏิบัติแล้วย่อมรู้ได้ เห็นได้ด้วยตนเองในชั้น สมาธิชั้น ทำปัญญาชั้นให้เกิดขึ้น เห็นชั้นที่เป็นปรมัตถอยู่ภายในชั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ^{๑๑๓}

ธมเมสุ ธมมานุปัสสี วิหริติ ย่อมเป็นผู้พิจารณาให้เห็นธรรมในธรรมเนื่องๆ อยู่

อนิจจานุปัสสี การพิจารณาเนื่องๆ โดยมีความเกิดดับไปเป็นธรรมตาที่เกิดขึ้นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ไม่ใช่โดยความเป็นของเที่ยง เมื่อเห็นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจสัญญา คือ ความสำคัญว่าเที่ยงเสียได้ โดยมีความเกิด และดับไปเป็นธรรมตา

ทุกขานุปัสสี พิจารณาเห็นเนื่องๆ ความเป็นทุกข์ไม่ใช่ โดยความเป็นสุข เมื่อเห็นอยู่โดยความเป็นทุกข์ ย่อม ละ สุขสัญญา คือ ความสำคัญว่าสุขเสียได้

อนตตานุปัสสี พิจารณาเห็นเนื่องๆ ความไม่ใช่ตัวตนโดยความเป็นอนัตตาหาใช่ โดยความเป็นอัตตาไม่ เมื่อเห็นอยู่โดยความเป็นอนัตตา ย่อมละสัญญาความสำคัญว่าตัวตนเสียได้

วयธมมานุปัสสี วา ธมเมสุ วิหริติ ย่อมพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับ ความเสื่อมไปในธรรมบ้างไม่ว่าสิ่งใด เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็ต้องเสื่อมไปเป็นธรรมตา เกิดที่ไหนก็ดับไปที่นั่น

สมุททยวยธมมานุปัสสี วา ธมเมสุ วิหริติ ย่อมพิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุ ทั้งความเกิดขึ้นทั้งความเสื่อมไปในธรรมบ้าง คือ ความเกิดขึ้นของชั้นที่เป็นธรรมใน เมื่อเกิด ณ ที่ใดก็เสื่อมไปในที่นั้น

วยานุปัสสี พิจารณาเห็นเนื่องๆ เห็นความเสื่อม เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์และอนัตตา ย่อมเกิดความเบื่อหน่าย (นิพพิทานุปัสสี) ต่อเวทนานั้น ไม่อยากได้รูปนาม เมื่อเบื่อหน่ายย่อมละความเพติดเพลินเสียได้

อตติ ธมเมติ วา ปนสส สติปจจุปปุจฺจิตา โหติ เป็นผู้ที่มีสติปรากฏอยู่เฉพาะหน้าว่าธรรมมีอยู่ หมายความว่าธรรม คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เป็นของมีอยู่จริง รูปนามก็มีอยู่จริง

ยาวาทเว ฌาณมตฺตตาย ปตฺติสฺสติมตฺตตาย ถึงมีอยู่จริงก็เป็นเพียง สักแต่ว่ารู้ สักแต่ว่าอาศัยระลึกได้เท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา อะไรทั้งสิ้น เป็นแต่เพียงรูปนามอาศัยเหตุปัจจัย^{๑๑๔} เกิดขึ้นเท่านั้น คือ ผู้ปฏิบัติถึงสังขารูปกขญาณ มีใจเฉยๆ อยู่กับรูปนาม และพระไตรลักษณ์

^{๑๑๓} พระครูภาวนานุศาสก์ (ธมธโร ภิกขุ), มหาสติปัฏฐานสูตร ๘๐ ปี ธมธโร ภิกขุ, หน้า ๑๓๙.

^{๑๑๔} คำว่าเหตุ และปัจจัย ความหมายไม่เหมือนกัน เหตุ เป็นมูลรากอย่างสำคัญ ปัจจัยเป็นเหตุที่ช่วยเหลือ อุปการะ, พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คัมภีร์มหาปัฏฐาน, หน้า ๒๙.

วिरาคานุปัสสี พิจารณาเห็นเนื่องๆ ความคลายกำหนด (ถึงความเป็นมรรค) ย่อมคลายกำหนดต่อเวทนานั้น ไม่มีความกำหนด เมื่อคลายกำหนดอยู่ ย่อม ละ กำหนดนั้นเสียได้ จากผัสสะที่เกิดทางจักขุ เป็นต้น ตัณหา เป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึกรพอใจ (สุขเวทนา) ไม่พอใจทุกขเวทนา หรือความรู้สึกราวเฉยอุเบกขาเวทนา^{๑๑๕} ซึ่งจัดเป็นอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งๆ แล้วแต่อารมณ์

อนิสสิโต จ วิหริติ อยู่อย่างไม่มีอะไร อาศัยนั้นหมายความว่า ไม่มีธรรมที่ให้นั่นซ้ำ คือ ตัณหา มานะ ทิณฺณิ อาศัยอยู่ เพราะผู้นั้น ละ เสียได้แล้ว ตามสัดส่วนแห่งปัญญาของตน^{๑๑๖}

นิโรธานุปัสสี พิจารณาเห็นเนื่องๆ ความดับย่อมดับเสียซึ่งเวทนานั้นเพื่อไม่ให้เกิดขึ้น เมื่อดับอยู่ ย่อม ละ การก่อให้เกิดขึ้นเสียได้ คือ ละ การก่อทุกข์ขึ้นเสียได้นั่นเอง เหมือนกับดุ้นไฟที่ดับเย็นสนิทแล้วไม่อาจจะถูกจุดให้ลุกเป็นไฟขึ้นมาอีกได้ ด้วยอำนาจของสติและญาณ เรียกว่าเป็นผู้รู้พร้อมเฉพาะหน้าอารมณ์ในระยนี้ดับเย็นสนิท

ปฏินิสสัคคานุปัสสี พิจารณาเห็นเนื่องๆ ย่อมสละละคืน สลัดทิ้งกิเลส ย่อมสละซึ่งเวทนานั้น เมื่อสละละคืนอยู่ ย่อมละการยึดมั่นของเราได้ เป็นอาการขั้นสุดท้ายของการกำหนดรู้เฉพาะต่ออารมณ์นั้นๆ^{๑๑๗}

น จ ภิกขุ โลเก อุปาทิยติ ไม่ถือมั่นอะไรเลยในโลก หมายความว่า ไม่ยึดมั่นไม่ถือมั่นรูปนามว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัว ตน เรา เขา เพราะ ละ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สัมพัตพราสาทได้แล้ว^{๑๑๘}

เมื่อจิตเป็นสัมมาสมาธิ บริสุทธิ ผุดผ่อง ปราศจากความเศร้าหมอง ย่อมเหมาะแก่การใช้การงาน ตั้งมั่น ไม่หวั่นไหว น้อมจิตไปเพื่ออัสวักขยญาณ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุเกิดในธรรมทั้งหลายอยู่ พิจารณาเห็นธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ หรือพิจารณาเห็นทั้งธรรมเป็นเหตุเกิดทั้งธรรมเป็นเหตุดับในธรรมทั้งหลายอยู่ ย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง รู้ชัดว่า (จักขุไม่เที่ยง) รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า (รูปไม่เที่ยง) รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า (จักขุวิญญานไม่เที่ยง) รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า (จักขุสัมผัสไม่เที่ยง) รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า (ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือไม่ใช่สุขไม่ใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้น เพราะความเกิดขึ้นจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยไม่เที่ยง) รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า (มนไม่เที่ยง ธรรมมารมณไม่เที่ยง) เห็นความเกิดขึ้นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ความไม่มีในโลกก็ไม่มี เห็นความดับของโลกด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ความมีในโลกก็ไม่มี^{๑๑๙}

สรุปได้ว่า สังขารที่เป็นไปในภุมิ ๓ ทั้งหมด เป็นของไม่เที่ยง มีความสำคัญในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเป็นทุกข์ มีความสำคัญในสิ่งที่เป็นทุกข์ว่ามีความดับเป็นอนัตตา ธรรมทั้งหมดที่เป็นไปในภุมิ ๔ ทั้งหมดเป็นอนัตตา เมื่อได้รู้ชัดว่านามนี้ทุกข์ รูปนามเกิดขึ้นนี้เพราะทุกข์สมุทัย รูปนามดับนี้ทุกข์นิโรธ มรรคแห่งสัมมาทิฐินี้ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาเป็นข้อปฏิบัติ หรือนี่ตัณหา นี่ทิณฺณิ นีมานะ นีวชิชา

^{๑๑๕} อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๓๗๔/๑๑๑., อภ.สง. (ไทย) ๓๕/๔๑๖/๑๒๐., อภ.สง. (ไทย) ๓๕/๑๕๓/๕๔.

^{๑๑๖} ที.ม.อ. (ไทย) ๓๗๔/๕๕๕.

^{๑๑๗} อนิจจานุปัสสี, ทุกขานุปัสสี, อนัตตานุปัสสี, วยานุปัสสี, วிரาคานุปัสสี, นิโรธานุปัสสี, ปฏินิสสัคคานุปัสสี, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๖๕๙/๔๐๒.

^{๑๑๘} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ. ๙), **วิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๑๐๗๐.

^{๑๑๙} ดุราลัยละเอียดยใน ส.ช. (ไทย) ๑๗/๙๐/๑๗๓.

เห็นอยู่อย่างนี้ เมื่อรู้เห็นอยู่อย่างนี้เนื่องๆ เห็นตามความเป็นจริง จิตย่อมได้หลุดพ้นจากอวิชชา ก็รู้ว่า จิตหลุดพ้นแล้ว อวิชชาเรากำจัดได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแก่เราแล้ว จิตรู้ชัดว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา นั่นไม่ใช่ของเรา นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา ย่อมเบื่อหน่ายตา เบื่อหู ฯลฯ รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป

๓.๘ อานิสงส์การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในอัมมัตตานิจจสูตร

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ในอัมมัตตานิจจสูตร เป็นการกำจัดกิเลสตัณหา ทิณฺฐิ มานะ ให้ออกไปจากขันธสันดาน ประพตีสจฺจริต กาย วาจา ใจ เพื่อสาเหตุความทุกข์ย่อมเบาบางลง สรรวมอายตนะภายในได้ถูกต้อง มีสติ ไม่ประมาท และโยนิโสมนสิการ รู้เท่าทันอายตนะของตนและคนอื่น รู้เหตุ รู้ปัจจัย รู้สิ่งใดควรละ รู้สิ่งใดควรเจริญ การเกิดปัญญาย่อมละความปรารถนาได้โดยไมยาก ทำให้เกิดสงบสุขในตนเอง เมื่อกำหนดรู้ใจของตนเอง และบุคคลอื่น มีจิตใจที่มั่นคงรู้เท่าทันความจริง ไม่เป็นไปตามอารมณ์ ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย ใจที่ประกอบคุณธรรมย่อมมีคุณภาพสูงขึ้นตามขั้นตอน การปฏิบัติเมื่อถึงขั้นสูงสุด ย่อมทำให้ดับทุกข์ได้ในปัจจุบัน คือ นิพพาน

มีสติระลึกรู้ธรรมในความจริงของสิ่งทั้งหลาย โดยเฉพาะความไม่เที่ยง คือ ภาวะที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่แล้วดับไป เป็นเครื่องเตือนใจของเราให้ระลึกถึงความจริง รู้ทันการเปลี่ยนแปลง เห็นความไม่เที่ยงของสังขาร เป็นไปตามเหตุตามปัจจัย แล้วนำไปประพตติปฏิบัติ ให้เกิดเป็นปัญญาขึ้น มนุษย์เป็นเหตุปัจจัยหนึ่ง ที่สำคัญให้เกิดเปลี่ยนแปลง ถ้าผู้ที่มีสติปัญญานำเอาความรู้ในความจริงของธรรมชาติ ไปใช้ให้เป็นประโยชน์ สร้างสรรค์สังคม ประเทศชาติให้มีแต่ความเจริญไม่มีความเสื่อมก็ได้ ให้ตั้งอยู่ในธรรมเป็นหลักสำคัญ คือ ความไม่ประมาท

ฉะนั้นการมองอะไรก็จะเป็นอนิจจัง มีแต่ความเปลี่ยนแปลง สอนใจของเราว่า อย่าเอาชีวิต และความสุขของเราไปฝากไว้กับสิ่งเหล่านี้ ซึ่งเป็นสิ่งของที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ อนัตตา เร่งสร้าง ความดีงาม สิ่งทีประเสริฐให้เกิดขึ้นแก่ชีวิตด้วยการปฏิบัติธรรม ธรรมเท่านั้นที่จะทำให้เข้าถึงสิ่งที่ดีงามมีชีวิตที่ประเสริฐ

๓.๙ สรุปท้ายบท

การศึกษาปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจสูตร เมื่อสงเคราะห์ในมหาสติปัฏฐาน ผู้ปฏิบัติพึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ ปัญญา ทั้งสมถะและวิปัสสนา เพื่อฝึกอบรมจิตมีความเพียร รู้ตัว ในกาย ในเวทนา ในจิต ในธรรม มีสติ สติกำหนดรู้อารมณ์ ที่เกิดขึ้นอยู่ในปัจจุบัน เป็นกัมมัญฐานได้ ทุกเวลา สิ่งทั้งหลายเป็น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ซึ่งเป็นธรรมตามธรรมชาติของมัน ไม่มีใครแก้ทุกข์ ในธรรมชาติได้ สิ่งทั้งหลาย คือ สังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา รู้เท่าทัน พิจารณาเนื่องๆ เข้าถึงความจริง เข้าใจถึงธรรมว่าความจริงที่ไม่เที่ยง มีความแปรปรวนเกิดดับไปที่เป็นทุกข์ เพราะรู้ว่าไม่เที่ยงเป็นโทษ เป็นภัย มีแล้วไม่มี ว่างเปล่าไม่เป็นไปตามอำนาจของเราเพราะรู้ชัดแจ้งว่า นั่นไม่เป็นเรา นั่นไม่ใช่เรา นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา นั่นไม่ใช่ของเรา ไม่เข้ามาครอบงำจิตใจได้อีก เป็นการพัฒนาให้เกิดปัญญาเข้าถึงธรรมและปฏิบัติให้ได้ธรรม รู้ความจริงของธรรม นำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ ทุกๆ อย่าง ของโลก ของโลกที่มีอยู่อย่างนั้น ทำใจได้ถูกต้อง ย่อมเกิดความมั่นใจ จิตนี้ที่เป็นอิสระ

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาหลักธรรมและปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจสูตร” มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาหลักธรรมในอัมมัตตานิจจสูตรและเพื่อศึกษาปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจสูตร ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท สามารถนำมาใช้ในการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary research) ศึกษาค้นคว้าเอกสารจากคัมภีร์ พระไตรปิฎกภาษาบาลี ภาษาไทยและอรรถกถา รวมทั้งหนังสือ เอกสารงานวิทยานิพนธ์ หรืองานวิจัยต่างๆ ของนักวิชาการพระพุทธศาสนา ซึ่งทำให้ได้บทสรุปและข้อเสนอแนะดังต่อไปนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาหลักธรรมในอัมมัตตานิจจสูตร พบว่า อายตนะภายใน ๖ คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายและมโน เกิดขึ้นด้วยส่วนประกอบต่างๆ มาประชุมกัน แบ่งได้เป็น ๒ อย่าง คือ รูปกับนาม ในทั้ง ๒ นี้เป็นสามัญญลักษณะ หรือเรียกว่าพระไตรลักษณ์มีความเสมอกันเป็น ๓ คือ ๑) อนิจจตา ความไม่เที่ยง ๒) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ ๓) อนัตตา ความเป็นอนัตตา

ชื่อว่า รูป มีลักษณะความผันแปรเปลี่ยนแปลง เสื่อมสิ้นไปในที่สุด ไม่มีความรู้สึกใดๆ ต่างกับลักษณะของนามสภาพจิตที่รับรู้ในสุขบ้างทุกข์บ้าง หรือไม่สุขไม่ทุกข์เกิดขึ้นสลับต่อกันไปในวิธิจิต เกิดขณะหนึ่ง ตั้งอยู่ขณะหนึ่ง แล้วก็ดับหายไป มีแล้วกลับไม่มี แล้วก็เกิดใหม่ดับไปอีก เพราะจิตดวงนั้นๆ หมดสภาพหน้าที่ไป เกิดที่ไหนย่อมดับที่นั่นเป็นไปอย่างนั้นเอง รูปก็อันนี้นามก็อันนี้อาศัยด้วยกันเป็นเหตุเป็นผลเป็นปัจจัยซึ่งกันและกันในธรรมชาติที่ไม่เที่ยงคือความไม่เที่ยง การเกิดดับมีสลับต่อกันไปเรื่อยๆ ไม่ขาดสายเป็นปรากฏการณ์ของอายตนะภายใน ๖ นั้นเอง เมื่อสิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ เพราะมีสภาพถูกบีบคั้น เป็นลักษณะเครื่องกำหนดว่าเป็นทุกข์ ทุกข์เท่านั้นย่อมเกิดขึ้น ตั้งอยู่และย่อมสิ้นไปด้วยจากทุกข์ ทุกข์หาอะไรเกิดไม่ได้ นอกจากทุกข์หาอะไรดับไม่ได้ เมื่อสิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สภาวะธรรมที่เป็นไปมีสภาพสูญเหมือนพยับแดด เกิดเพราะเหตุสิ้นไปตามเหตุ อาศัยอายตนะภายใน มีจักขุเป็นต้น อายตนะภายนอก มีรูปเป็นต้นประจวบแห่งธรรมอำนาจ ๓ มีผัสสะ อันเป็นไปในวิธิน้ำที่ของตนๆ เท่านั้น เพราะว่าเมื่อวิญญาณเป็นปัจจัยรูปนามจึงมี เพราะวิญญาณดับรูปนามก็ดับไป ไม่มีใครได้สิทธิในอะไรที่แท้จริง ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ผู้ฉลาดในธรรมย่อมหาทางพ้นทุกข์ ย่อมไม่กระทำความเกิดขึ้นความตั้งอยู่ในอารมณ์ที่สุขทุกข์หรือมีสุขมีทุกข์นั้น ธรรมนั้นย่อมให้เป็นพื้นฐานในการอบรมจิต เพราะรู้เท่าทันในกฎธรรมดาย่อมไม่ถูกกอดตันจากสิ่งภายนอกและสิ่งภายใน พ้นความยึดมั่นถือมั่นโดยความเป็นบัญญัติ บุรุษ สตรี ตัวเรา ของเรา ความเห็นผิดจากความเป็นจริง ๔ ประการ คือ นิจจสัญญาวิปลาส ความสำคัญว่าเที่ยง สุขสัญญาวิปลาส ความสำคัญว่าสุข อตตสัญญาวิปลาส ความสำคัญว่าเป็นตัวตน

สามัญญลักษณะ ๓ มีความแตกต่างว่า เมื่อสิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์และเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นทุกข์สิ่งนั้นไม่เที่ยงและเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตาไม่ต้องเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงและเป็นทุกข์

จากการศึกษาปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในอัมมัตตานิจจุสูตร มีสมณะและวิปัสสนาภาวนา กำหนดรู้อายตนะภายในและภายนอก การเห็นภายนอกเป็นธรรมภายนอก ภายในเป็นธรรมภายใน ต่างกันโดยสมมติแยกออกโดยวิปัสสนาญาณ เพราะเห็นธรรมนอกก็เป็นเหตุให้เราเข้าไปดูธรรมภายใน ที่เป็นปรมาัตตัสสัจ ธรรมภายนอกเป็นของสมมติ ส่วนภายในสภาพจิตที่แสดงอาการลักษณะรู้ การเฝ้าสังเกตดูว่าจิตรู้ตลอดไหม รู้เห็นถึงอาการเกิดดับ เห็นถึงอาการเกิดดับ ยังมีความรู้สึกรู้สีกาการของจิตที่เหมือนเดิมหรือใหม่ เห็นความรู้สึกรู้สีกาการหายไปจากจิต ในความเป็นเราก็จางหายไปจากจิต คือ เมื่อเห็นความไม่เที่ยงของรูป ของจักขุวิญญาณ จักขุสัมผัสไม่เที่ยง ทุกการเห็น ทุกการได้ยิน ทุกการรับกลิ่น ทุกการสัมผัส ทุกการนึกคิด ก็มีการกำหนดรู้แบบนี้ ตั้งแต่ตื่นจนถึงหลับ ย่อมสามารถละมิจฉาภิญญ ผู้ปฏิบัติรู้สึกถึงจิตที่รับรู้ชัดย่อมเกิดปัญญาที่รู้แจ้งตามความเป็นจริงว่า “อย่างนี้ ไม่เที่ยง” คือ “ทุกข์” เพราะทนอยู่ไม่ได้ “เป็นอนัตตา” เพราะไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของเรา สิ่งที่ได้เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ได้สัมผัส ได้ถูกต้องสัมผัสสกาย ความคิดย่อมแปรปรวนเสื่อมไป ดับไป เกิดตามเหตุปัจจัยและดับตามเหตุปัจจัยเท่านั้นย่อมไม่มีความเป็นเรา ของเรา คลายความยึดมั่นถือมั่นละกิเลส ตัณหา มานะ ภิญญ หยั้งจิตให้บริสุทธิ์หมดจดพ้นจากทุกข์ การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาอย่างต่อเนื่อง เป็นเหตุปัจจัยให้เข้าถึงมรรค ผลและนิพพาน

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่องอายตนะภายใน ๖ ผู้ปฏิบัติควรศึกษาวิธีแนวทางปฏิบัติให้เข้าใจ ที่ถูกต้องในจริตของตน เพื่อให้เกิดมีประสิทธิภาพในการปฏิบัติวิปัสสนาของตน ถ้าปฏิบัติแบบ วิปัสสนาภาวนาควรไปหาสำนักสติปัฏฐาน ๔ นิยมในการปฏิบัติแบบสมณะภาวนา ควรฝึกเจริญฌาน สมาธิ โอกาสที่ได้พบพระพุทธศาสนาในชีวิตนี้ไม่สูญเสียไป การศึกษาและปฏิบัติเข้าถึงธรรมชั้นสูงที่ พระอริยสาวกทั้งหลายได้ปฏิบัติรู้แจ้งแล้วนำมาอบรมสั่งสอนเพื่อความพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิงนั่นเอง

ดังนั้น ข้อเสนอแนะในการวิจัยสำหรับผู้ที่ต้องการศึกษาวิจัยในเรื่องเดียวกันนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า มีประเด็นที่น่าสนใจอีกหลายประเด็น ที่ควรจะไปศึกษาวิจัยเพิ่มเติม คือ

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะเพื่อนำไปใช้

๑. อายตนะภายใน ๖ ความสำคัญในการดำรงชีวิต โดยทั่วไปผู้ที่ไม่รำลึกถึงพระรัตนตรัย เป็นเครื่องเตือนใจในการใช้ชีวิตได้อาศัยอายตนะภายใน ๖ เพื่อตอบสนองความอยากรู้อยากเห็น หรือ จะหาความสุขหากได้ในสิ่งที่ตนต้องการรู้ มองสิ่งทั้งหลายตามความชอบใจ ไม่ชอบใจ อารมณ์ที่เข้าทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วคิดปรุงแต่งตามความยินดียินร้าย เมื่อไม่รู้เท่าทันตามความเป็นจริงสิ่ง ทั้งปวงไม่เที่ยงและปฏิบัติต่อมันไม่ถูกต้อง ก็เป็นทุกข์ทั้งนั้น เพราะสิ่งทั้งหลาย คือ สังขารทุกข์ มีสุข บ้าง คือ ทุกข์เบาบางเท่านั้น การที่จะให้ชีวิตดีงามย่อมหลีกเลี่ยงความจริงไม่พ้น การปฏิบัติให้ถูกต้อง ตามเป็นความจริง โดยใช้สติและปัญญาที่รู้นำมาพัฒนาอบรมจิต เตือนจิตสำนึกและสร้างความมั่นใจ เพื่อให้มีกำลังใจเป็นเครื่องใช้ชีวิต ใจที่อยู่ด้วยปัญญา รู้สภาพจิตของตนเท่าทันสภาวะธรรมเกิดจากเหตุ ปัจจัยใดตามเป็นความจริงว่าจะแก้ไขอย่างไร เพื่อนำให้เป็นประโยชน์แก่ชีวิต

๒. อายตนะภายใน ๖ พึงสำรวมรักษาด้วยสติ เพราะสังคมปัจจุบันมีสภาพแวดล้อมจมอยู่ในความหลง การดำเนินชีวิตประจำวันโดยมีสติปัญญาควบคุมผัสสะจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งด้วยความไม่ประมาท ในความเป็นอยู่อย่างไม่ปราศจากสติ ดังนั้น การระลึกก่อนพูดก่อนคิด หรือขณะกระทำ ขณะพูด และขณะดำริความคตินั้นจึงควรระมัดระวังไม่ทำเหตุที่ผิดพลาดเสียหาย ไม่ละเลยโอกาสที่จะทำเหตุแห่งความตึงแค้นแก่ตนและคนอื่น

๓. อายตนะภายใน ๖ เป็นบ่อเกิดและเป็นช่องทางแห่งความดับทุกข์ จึงเห็นความจำเป็นว่าการศึกษาพระธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาเนื่องด้วยคุณค่าและประโยชน์ปัญญาที่รับรู้เข้าใจ แยกความรู้และความรู้สีกออกจากกันรักษาตัวเองประคองจิต เช่น การเห็นหรือได้ยิน เป็นต้น ซึ่งมีทั้งความรู้เห็นตามความเป็นจริงหรืออาจเกิดกระทบปฏิหาริย์ก็ให้รู้เท่าทันความรู้สึกนั้น หลักความประพฤติใช้เจตนาที่ประกอบด้วยจิตเมตตาเสริมสร้างความสมัคสมานใจเขาใจเรา จิตใจที่มั่นคงย่อมสามารถรับความจริงกันด้วยอย่างเปิดใจ

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการศึกษาวิจัยต่อไป

การศึกษาอายตนะภายใน ๖ ในอัมมัตตานิจจุสูตร ยังขาดการศึกษาในหลัก และวิธีการปฏิบัติของอายตนะภายนอกตามคำภีร์เถรวาทที่สมบูรณ์ ดังนั้น ผู้ที่สนใจต้องการจะศึกษาให้ละเอียดและต้องการนำข้อมูลไปใช้ในวัตถุประสงค์อย่างอื่นควรศึกษาข้อมูลเพื่อเพิ่มเติมดังต่อไปนี้

๑. ศึกษาการกำหนดรู้ธรรมในการสำรวมอินทรีย์กับวิปัสสนาภูมิ
๒. ศึกษาธรรมอายตนะภายนอกที่มีผลต่อการปฏิบัติวิปัสสนากาวนา

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับมหาจุฬาฯ เทปบันทึก ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) คัมภีร์:

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ธรรมกถาภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัย. มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๐.

พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร).

พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔.

พระพุทธโฆสจารย์ รัตนาม. สมเด็จพระพุฒาจารย์วรงค์ ธรรมชาโร. พระคันธสารถีวงศ์. แปลและอธิบาย.

วิสุทธิมรรค ฉบับแปลและอธิบาย เล่ม ๑-๒. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูร
สาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘.

(๒) หนังสือ:

ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท) ปัทมะสุนทร). ลักษณะทิวทัศน์ แห่ง ปรมัตถธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓.

กรุงเทพมหานคร: บริษัท รุ่งเรืองวิริยะพัฒนา โรงพิมพ์, ๒๕๕๙.

จรรยา วรรณกสิณานนท์. กลินสมาธิ สมาธิสำหรับคนรุ่นใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร:

สำนักพิมพ์พุทธลีลา, ๒๕๕๐.

บุญมี เมธางกูร นายวรรณสิทธิ์ ไวยะเสวี. พระอภิธรรมตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๗ สมุจยสังคหวิภังค์.

พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: เทพประทานการพิมพ์, ม.ป.ป.

พระครูเกษมธรรมทัต. (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภูมิ. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: บริษัท บุญศิริ

การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๘.

พระครูปลัดสัมพิพัฒน์ธรรมจารย์. (นิรันดร์ อภิปัญโญ) แนวทางปฏิบัติธรรม. กรุงเทพมหานคร:

ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระครูภาวนานาคสาส์น (ธมฺมโร ภิฑฺฒ). มหาสติปัฏฐานสูตร ๘๐ ปี ธมฺมโร ภิฑฺฒ. ม.ป.ท., ๒๕๓๗.

พระคันธสารถีวงศ์ (สมลักษณ์ คันธสาโร). โพธิปักขิยธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร:

บริษัท บุญศิริ การพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๒.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส อินทปัญโญ). **คู่มือมนุษย์**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๐๑.

_____. **หนังสือธรรมโฆษณ หมวดที่ ๔ ชุติมนุธรรมบรรยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๘.

พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙). **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยวงค์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๔.

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**. พระคันธสราภิวังศ์ แปลและอธิบาย. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยวงค์พรินต์ติ้งไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรมฉบับปรับปรุง**. พิมพ์ครั้งที่ ๔๑. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๘.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑. กรุงเทพมหานคร: บริษัท สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๖

_____. **พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา, ๒๕๔๕.

พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาบัณฑิต ๑๐๐ปี อัครมหาบัณฑิต. กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๔.

พระมหาโพธิวงศาจารย์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต). **ศัพท์วิเคราะห์รวบรวมแปล**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: เลียงเชียง, ๒๕๕๘.

พระมหาอุเทน ปัญญาปริทัตต์, **พระไตรปิฎกพร้อมสมัย**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๘. กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท. ๒๕๕๗.

พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล). **หลวงปู่ฝากไว้**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เรือนธรรม. ๒๕๒๘.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. **วิปัสสนากรรมฐาน อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ, ๒๕๕๔.

_____. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑ - ๒ - ๖**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ, ๒๕๕๓.

_____. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ - ๗**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ, ๒๕๕๐.

_____. **ปรมัตถโชติกะ สมถกรรมฐาน วิปัสสนากรรมฐาน**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ, ๒๕๕๔.

_____. **หลักสูตรชั้นอภิธรรมิกะตรี มุลยมกและชั้นธมมก**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ, ๒๕๕๓.

_____. **มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวัน กราฟฟิค เพลท, ๒๕๕๓.

_____. **คัมภีร์มหาปิฎกฐาน (หลักสูตรมหาอภิธรรมิกะเอก)**. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธ, ๒๕๔๙.

พระโสภณมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต (มหาสีสยาตอ). **จำรูญ ธรรมดา แปล. วิปัสสนาธุระ**. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยวงค์พรินต์ติ้งไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓.

- **วิปัสสนานัย เล่ม ๑.** แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๔๘.
- **วิปัสสนานัย เล่ม ๒.** พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง. นครปฐม: ห้างหุ้นส่วน ซีเอไอ จำกัด, ๒๕๕๐.
- **มหาสติปัฏฐานสูตร.** แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- **ปฏิจจสมุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสสงสาร.** พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- **วัมมิกสูตร.** สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) ตรวจชำระ. พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๘.
- **นิพพานกถา.** พระพรหมโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙). พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- **ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร.** พระพรหมโมลี ตรวจชำระ. พระคันธสาราภิวังค์ แปลและเรียบเรียง. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- **พื้น ดอกบัว. แนวความคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โสภณการพิมพ์, ๒๕๔๓.
- **วรรณสิทธิ ไวทยะเสวี. พระอภิธัมมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๖.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๐. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ์, ๒๕๕๒.
- **ศรียกยอโสภ. โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ตามรอยพระพุทธองค์ ฉบับสมบูรณ์.** กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์เดือนตุลา, ๒๕๕๘.
- **สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก. ธรรมบรรยายพิเศษ จตุตติปัฏฐาน.** กรุงเทพมหานคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๓.
- **สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). ศาสตราจารย์พิเศษ ป.ธ. ๙, M.A., Ph.D. อริยวงศ์ปฏิบัติ ปฏิบัติอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า.** กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน จำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๗.
- **อานาปานสติภาวนา.** พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์ (ประเสริฐ มนต์เสวี). รวบรวมและเรียบเรียง กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.
- **สุชีพ ปุณฺณานุภาพ. พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

(๓) วิทยานิพนธ์:

- **นางกรรณิการ์ ขาวเงิน. “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาส”.** วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

พระบุญธรรม อธิจิตโต (สีระสา). “ศึกษาจิตและเจตสิกในการปฏิบัติวิปัสสนาในหมวดจิตตานุปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕.

พระภิกษุโณ ฐริปณโณ (เศรษฐสิโรตม์). “ศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสติสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระมหาประเทือง สิริคุตโต (บุญเลิศ). “ศึกษาการพิจารณาอินทรีย์ ๖ เพื่อให้เกิดปัญญาในการเจริญวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

พระมหาสุพันธ์ จันทโสภโณ (ดิษฐ์สุนนท์). “การศึกษาคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๙.

พระอนุชา ถาวรสทุธ (ลับบัวงาม). “ศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

แม่ชีดวงใจ กุทอง. “ศึกษาขั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

(๔) บทความ:

พัฒนา สุอำมาตย์มนตรี ป.ธ. ๗. “การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔”. **บทความครั้งที่ ๓**. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๙).

(๕) เอกสารที่ไม่ได้ตีพิมพ์:

พระครูปลัดสัมพิพัฒนธรรมาจารย์. **เอกสารประกอบการสอน รายวิชา สติปัฏฐานภาวนา**. นครปฐม: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม, ๒๕๕๖. (อัดสำเนา)

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก
อชฌตตานิจจสูตร
พระไตรปิฎก ภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐

สุตตตันตปิฎก สัมมุตตนิคาย

สพ่ายตนวคค

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

๑. สพ่ายตนสัยฺยุต

๑. ปจฺมปณฺณาสก

๑. อนิจฺจวคค

๑. อชฺฌตฺตานิจฺจสุตฺต

[๑] เอวเมว สุตํ :— เอกํ สมยํ ภควา สวตฺถิยํ วิหริติ เชตวเน อนาถปิณฑิกสุตฺส อารามे. ตตฺร โข ภควา ภิกฺขุ อามนฺเตสิ “ภิกฺขโว”ติ. “ภทนฺเต”ติ เต ภิกฺขุ ภควโต ปจฺจสุตฺสํ, ภควา เอตทโวจ :

จกฺขุ ภิกฺขเว อนิจฺจํ, ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทหนฺตฺตา, ยทหนฺตฺตา ตํ “เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา”ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปณฺณาย ทฏฺฐพฺพํ. โสตํ อนิจฺจํ ๖ เป ๖ ฆานํ อนิจฺจํ, ยถนิจฺจํ ๖ เป ๖ ชิวฺหา อนิจฺจา, ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทหนฺตฺตา, ยทหนฺตฺตา ตํ “เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา”ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปณฺณาย ทฏฺฐพฺพํ. กาโย อนิจฺโจ, ยถนิจฺจํ ๖ เป ๖ มโน อนิจฺโจ, ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทหนฺตฺตา, ยทหนฺตฺตา ตํ “เนตํ มม, เนโสหฺมสมฺมิ, น เมโส อตฺตา”ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปณฺณาย ทฏฺฐพฺพํ. เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว สุตฺวา อริยสวโก จกฺขุสฺมีปี นิพฺพินฺนฺตติ, โสทสฺมีปี นิพฺพินฺนฺตติ, ฆานสฺมีปี นิพฺพินฺนฺตติ, ชิวฺหายปี นิพฺพินฺนฺตติ, กายสฺมีปี นิพฺพินฺนฺตติ,

๒

สยัตตนิคาย สฬายตนวกค

[๑. สฬายตน

มนัสสึปี นิพพินทติ, นิพพินทํ วิรัชชติ, วิราคา วิมัจจติ, วิมุตตสฺมี “วิมุตต” มิตฺติ
 ฌาณํ โหติ, “ซีณา ชาติ, วุสสิํ พุรุหมจฺริยํ, กตํ กรณียํ, นาปรํ อิตฺถตฺตายา” ติ
 ปชานาตีติ. ปจฺม.

๒. อชฺฌตฺตทุกฺขสฺสุต

[๒] จกฺขํ ภิกฺขเว ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทฺหนฺตฺตา, ยทฺหนฺตฺตา ตํ “เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา” ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺจาย ทฺวฺจพฺพํ. โสตํ ทุกฺขํ ๖ เป ๖ ฌานํ ทุกฺขํ ๖ เป ๖ ชีวฺหา ทุกฺขา ๖ เป ๖ กาโย ทุกฺโข ๖ เป ๖ มโน ทุกฺโข, ยํ ทุกฺขํ ตทฺหนฺตฺตา, ยทฺหนฺตฺตา ตํ “เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา” ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺจาย ทฺวฺจพฺพํ. เอวํ ปสฺสํ ๖ เป ๖ นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาตีติ. ทฺติยํ.

๓. อชฺฌตฺตานตฺตสฺสุต

[๓] จกฺขํ ภิกฺขเว อนตฺตา, ยทฺหนฺตฺตา ตํ “เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา” ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺจาย ทฺวฺจพฺพํ. โสตํ อนตฺตา ๖ เป ๖ ฌานํ อนตฺตา ๖ เป ๖ ชีวฺหา อนตฺตา ๖ เป ๖ กาโย อนตฺตา ๖ เป ๖ มโน อนตฺตา, ยทฺหนฺตฺตา ตํ “เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา” ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺจาย ทฺวฺจพฺพํ. เอวํ ปสฺสํ ๖ เป ๖ นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานาตีติ. ตฺติยํ.

๔. พาหิรานิจฺจสฺสุต

[๔] รูปา ภิกฺขเว อนิจฺจา, ยทฺหนฺจํ ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทฺหนฺตฺตา, ยทฺหนฺตฺตา ตํ “เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา” ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺจาย ทฺวฺจพฺพํ. สทฺทา ๖ เป ๖ คนฺธา ๖ เป ๖ รสา ๖ เป ๖ โผฏฺจพฺพา ๖ เป ๖ ธมฺมา อนิจฺจา, ยทฺหนฺจํ ตํ ทุกฺขํ, ยํ ทุกฺขํ ตทฺหนฺตฺตา, ยทฺหนฺตฺตา ตํ “เนตํ มม, เนโสหฺมสฺมิ, น เมโส อตฺตา” ติ เอวเมตํ ยถาภูตํ สมฺมปฺปญฺจาย ทฺวฺจพฺพํ. เอวํ ปสฺสํ ภิกฺขเว สฺสวา อริยสวโก รูเปสฺสปี นิพพินทติ ๖ เป ๖ ธมฺเมสฺสปี นิพพินทติ,

ภาคผนวก ข
อรรถนิธานิจจุตร
พระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

พระสุตตันตปิฎก

สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค

ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

๑. สฬายตนสังยุต

๑. ปฐมปณณาสก

๑. อนิจจวรรค

หมวดว่าด้วยสิ่งที่ไม่เที่ยง

๑. อัชฌัตตานิจจสูตร

ว่าด้วยอายตนะภายในไม่เที่ยง

[๑] ข้าพเจ้า^๑ ได้สดับมาอย่างนี้

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถ-
ปิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลาย
มาตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย” ภิกษุเหล่านั้นทูลรับสนองพระดำรัสแล้ว พระผู้มีพระภาค
จึงได้ตรัสเรื่องนี้ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย จักขุ (ตา) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์
สิ่งนั้นเป็นอนัตตา (ไม่ใช่อัตตา) สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วย
ปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่
อัตตาของเรา’

^๑ ข้าพเจ้า ในตอนเริ่มต้นของพระสูตรนี้และพระสูตรอื่น ๆ ในเล่มนี้หมายถึงพระอานนท์

โสตะ (หู) ไม่เที่ยง ฯลฯ

ฆานะ (จมูก) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง ฯลฯ

ชีวหา (ลิ้น) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’

กายไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง ฯลฯ

มโน (ใจ) ไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นเป็นอนัตตา สิ่งใดเป็นอนัตตา สิ่งนั้นเธอทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า ‘นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่เป็นนั่น นั่นไม่ใช่อัตตาของเรา’

ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในจักขุ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในโสตะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในฆานะ ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในชีวหา ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในกาย ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในมโน เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนดเพราะคลายกำหนดจิตย่อมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่า ‘หลุดพ้นแล้ว’ รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว^๑ ทำกิจที่ควรทำ^๒ เสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^๓

อรรถกถาปัจจุสูตรที่ ๑ จบ

^๑ อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว หมายถึงกิจแห่งการปฏิบัติเพื่อทำลายอาสวกิเลสจบสิ้นสมบูรณ์ ไม่มีกิจที่จะต้องทำเพื่อตนเอง แต่ยังมีหน้าที่เพื่อผู้อื่นอยู่ ผู้อยู่จบพรหมจรรย์นี้ได้ชื่อว่าอเสขบุคคล (ที.สี.อ. ๑/๒๔๘/๒๐๓)

^๒ กิจที่ควรทำ ในที่นี้หมายถึงกิจในอริยสัจ ๔ คือ การกำหนดรู้ทุกข์ การละเหตุแห่งทุกข์ การทำให้แจ้งซึ่งความดับทุกข์ และการอบรมมรรคมรรค ๘ ให้เจริญ (ที.สี.อ. ๑/๒๔๘/๒๐๓)

^๓ ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป หมายถึงไม่มีหน้าที่ในการบำเพ็ญมรรคญาณ เพื่อความหมดสิ้นแห่งกิเลสอีกต่อไป เพราะพระพุทธรศาสนาถือว่าการบรรลุหรือตัดผลเป็นจุดหมายสูงสุด (ที.สี.อ. ๑/๒๔๘/๒๐๓)

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : แม่ชีปฐมา มุทธาประนัง
- ว/ ด/ ป/ เกิด : วันที่ ๑๖ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๙๕
- สถานที่เกิด : ๖๗๐ หมู่ ๘ ถนนท่ามะนาว ตำบลลำานารายณ์ อำเภอยะบะดี จังหวัดลพบุรี
- การศึกษาทางโลก : พ.ศ.๒๕๒๕ : หลักสูตรการศึกษานอกระบบระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย โรงเรียนชัยบาดาลวิทยา
- การศึกษาทางธรรม : พ.ศ.๒๕๕๗ : ประกาศนียบัตรมหาภิณธรรมบัณฑิต (ป.อบ.) อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย รุ่นที่ ๕๑
- ประสบการณ์การปฏิบัติธรรม
- พ.ศ.๒๕๔๗ : เจ้าหน้าที่ สถานีวิทยุชุมชนธรรมะ มุลนิธิพุทธเมตตาตำานารายณ์ FM.100.75
 - พ.ศ.๒๕๕๗ : ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน ๓๐ วัน ณ ศูนย์ปฏิบัติวิปัสสนานานาชาติ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ราชวรมหาวิหาร
 - พ.ศ.๒๕๕๘ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ติดต่อกัน ๓๐ วัน (๑ - ๓๐ พฤษภาคม) ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอบางบาล จังหวัดนครราชสีมา
 - พ.ศ.๒๕๕๙ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตั้งแต่วันที่ ๑๘ กรกฎาคม - ๑ ธันวาคม ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอบางบาล จังหวัดนครราชสีมา
 - พ.ศ.๒๕๖๐ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตั้งแต่วันที่ ๒๓ มกราคม - ๒๓ มีนาคม ณ สำนักวิปัสสนาธุระสาสนะเยกต์ถา กรุงย่างกุ้ง ประเทศสหภาพเมียนมาร์
- บวชชี : วันที่ ๑๖ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๕๙
- สังกัดวัด : วัดราษฎร์บำรุง (หนองลี) สำนักปฏิบัติธรรมแห่งที่ ๑๔ ตำบลโพทะเล อำเภอยะบะดี จังหวัดสิงห์บุรี
- ปีที่เข้าศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๕๘
- ปีที่สำเร็จการศึกษา : พุทธศักราช ๒๕๖๑
- ที่อยู่ปัจจุบัน : ๑/๗๐ หมู่ ๕ ถนนท่ามะนาว ตำบลลำานารายณ์ อำเภอยะบะดี จังหวัดลพบุรี ๑๕๑๓๐
- โทรศัพท์ : ๐๘-๔๒๙๖-๔๔๑๗
- E-mail : Pattama1192@gmail.com